

ÚJ NÉZŐPONT

IV. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BÁN GERGELY KÁROLY: A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYARORSZÁG VÁROSHIERARCHIA-VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

SZILÁGYI ZSOLT: VÁROSHIÁNYOS TERÜLETEK VIZUALIZÁLÁSA – A TÉRINFORMATIKA ÉS A GRAVITÁCIÓS MODELL EGY LEHETSÉGES ALKALMAZÁSA A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN A TRIANONI ÁLFÖLD PÉLDÁJÁN (1910–1930)

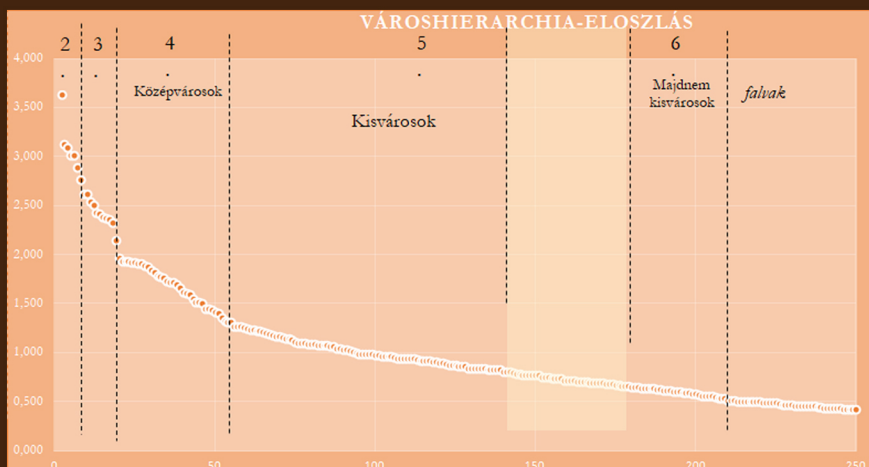
SZILÁGYI FERENC: A TÖRTÉNELMI BIHAR TELEPÜLÉSFÖLDRAJZÁNAK ALAPJAI

BRAUN LÁSZLÓ: A HEGYVIDÉKI AKCIÓ ELSŐ ÉVEI EGÁN EDE IRÁNYÍTÁSA ALATT

VIGH BARBARA: EGY TÖBBLAKI MÁGNÁS, SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF VIDÉKI TÉRHASZNÁLATA 1840 ÉS 1843 KÖZÖTT A NAPLÓREGISZTEREINEK TÜKRÉBEN

ISMERTETŐ

SÁNDOR MÁRIA: BENCZE LÁSZLÓNÉ DR. MEZŐ JUDIT: LÓRA CSIKÓS, LÓRA – HORTOBÁGYI, SÁRRÉTI ÉS HAJDÚSÁGI NÉPDALOK

ÚJ NÉZŐPONT

IV. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

TÖRTÉNELEM, NÉPRAJZ, TÁRSADALOMTUDOMÁNY, HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

IV. évfolyam 2. szám

Debrecen, 2017.

Szerzőink

Bán Gergely Károly, MA-hallgató (DE Történelmi Intézet – Földtudományi Intézet)
Braun László, főiskolai tanár (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola,
Történelem és Társadalomtudományi Tanszék)
Dr. Szilágyi Ferenc PhD, egyetemi docens (PKE Gazdálkodási és Menedzsment Tanszék)
Dr. Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus (DE BTK Történelmi Intézet)
Vigh Barbara, BA-hallgató (DE BTK Történelmi Intézet)
Sándor Mária, néprajzos muzeológus
(Berettyó Kulturális Központ – Bihari Múzeum, Berettyóújfalu)

E számunkat szerkesztette

Dr. Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus (DE BTK Történelmi Intézet)

Főszerkesztő

Dr. Brigováczy László PhD

Szerkesztőség

Dr. Papp Klára DSc, Szendiné dr. Orvos Erzsébet PhD,
Dr. Szendrei Ákos PhD, Török Péter, Dr. Vajda Mária PhD

Szerkesztőbizottság

Kolozsvári István, Korompainé Mocsnik Marianna,
Dr. Seres István PhD, Dr. Szabadi István PhD, Szekeres Gyula,
Szikla Gergő, Dr. Szilágyi Ferenc PhD, Dr. Szilágyi Zsolt PhD

Technikai szerkesztő

Katona Péter

Angol fordítások

Brigováczy Éva

Lektorálás

Dr. Szilágyi Zsolt PhD, egyetemi adjunktus (DE BTK Történelmi Intézet)
Dr. habil. Velkey Ferenc CsC, egyetemi docens (DE BTK Történelmi Intézet)

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

ISSN 2064-7042

Tartalom

Tanulmányok

- BÁN GERGELY KÁROLY: A két világháború közötti Magyarország
városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései..... 5
- SZILÁGYI ZSOLT: Városhiányos területek vizualizálása – A térinformatika és a
gravitációs modell egy lehetséges alkalmazása a történettudományban a
trianoni Alföld példáján (1910–1930) 31
- SZILÁGYI FERENC: A történelmi Bihar településföldrajzának alapjai..... 71
- BRAUN LÁSZLÓ: A hegyvidéki akció első évei Egán Ede irányítása alatt..... 105
- VIGH BARBARA: Egy többlaki mágnás, Széchenyi István gróf vidéki
térhasználata 1840 és 1843 között a naplóregisztereinek tükrében..... 133

Ismertető

- SÁNDOR MÁRIA: Bencze Lászlóné dr. Mező Judit: Lóra csikós, lóra –
Hortobágyi, sárréti és hajdúsági népdalok..... 159

Contents

Studies

- GERGELY KÁROLY BÁN: Methodological Questions of the Urban Hierarchy
Studies of the Interwar Hungary 5
- ZSOLT SZILÁGYI: Visualising Areas Lacking Cities – A Possible Application
of the Geographic Information System (GIS) and the Gravity Model
in History, Based on the Example of the Great Hungarian Plain
of Trianon (1910–1930) 31
- FERENC SZILÁGYI: The Bases of the Settlement Geography of the
Historical Bihar..... 71
- LÁSZLÓ BRAUN: The First Years of the Mountainous Action –
Lead by Ede Egán..... 105
- BARBARA VIGH: The Rural Space Use of a Multihomed Magnate, Count
István Széchenyi, Between 1840 and 1843, In the Light of His
Diary Registers..... 133

Guide

- MÁRIA SÁNDOR: Judit Bencze Lászlóné dr. Mező: Get on the Horse, Wrangler,
on the Horse – Folks Songs from Hortobágy, Sárrét, and Hajdúság..... 159

Bán Gergely Károly

A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései

Bevezetés

A városhierarchia-vizsgálat egy igen komplex kutatási terület, amely számos módszertani problémát és interpretációs nehézséget rejt magában a vizsgált tértől és időszaktól függően. Ebből kiindulva tanulmányom célja, hogy egy átfogó képet kapjunk a két világháború közötti hazai városállományról és annak hierarchiájához kapcsolódó módszertani kérdésekről. Ezen célokat a kutatásomra támaszkodva – részben azt bemutatva – igyekszem megkonstruálni, ezáltal nagyobb rálátást kívánok biztosítani magára a kutatási témára is.

A leginkább statisztikai adatokra és egyben kvantitatív módszerekre támaszkodó vizsgálatok esetében, a metódus és kapcsolódó problémák alapvetően határozzák meg (determinálják) a kutatás végeredményét. Ebből az apriori feltevésből kiindulva fontosnak tartom a hazai – jelen esetben az 1930-as évekre fókuszáló – városhierarchia-vizsgálat módszertani hátterének részletes bemutatását, így a tanulmányomat a következő problémák köré építettem fel. 1) Hogyan lehetséges a számos módszertani elemet/formulát megfelelően ötvözni hazánk városhierarchia-vizsgálatánál? 2) A megannyi változóból melyek azok, amelyeket leginkább figyelembe kell vennünk? 3) Végül e változók hogyan értelmezhetőek az eljárás keretein belül?

Napjainkra a geográfusok által is erősen támogatott álláspont szerint „*a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkörű betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült; olyan település, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráldtak.*”¹ Tehát az úgynevezett városi alapfunkciók meghatározott szereppel bírnak egy központi település esetében. Ahhoz azonban, hogy meghatározó legyen egy adott központ a maga hálózatában, elengedhetetlen, hogy a fent említett funkciók az adott településen is túlnyúljanak és más, a hálózatban szereplő településeket is el tudjanak látni.²

Hogy ezen településeket rangsoroljuk a településhierarchiában, megkerülhetetlen az említett funkciók vizsgálata. Ugyanakkor a városoknak a településhálózatban elfoglalt helyzetét legközvetlenebbül a hierarchiában betöltött pozíciójuk határozza meg. A pozíciót pedig „*a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök, ill. e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók [...] választéka adja.*”³ Következésképp több metódus is kínálkozik a városhierarchia megállapításának érdekében.

¹ Beluszky–Győri 2005. 13. vö. Bácskai 2002. 12–17.

² Beluszky–Győri 2005. 13–14.

³ Uo. 90.

Sztenderd módszerek

A módszereket tekintve számos szemlélet létezik, azonban ezek között két fő irányt állapíthatunk meg.

Az egyik módszer az, amikor a vizsgálat során nem végzünk részletező számbavételt a városi funkciókról/intézményekről, hanem a városi szerepkör valamely következményét állítjuk a kutatás középpontjába. Így tett Walter Christaller német geográfus is az 1930-as évek elején, amikor is a dél-németországi vizsgálata során a telefonelőfizetők számában találta meg a központosultság mérőszámát. Mindezt úgy tette, hogy felmérte az adott régióban található telefonállomások számát, majd Dél-Németország lakosságát elosztotta velük. Ennek köszönhetően megkapta, hogy egy telefonállomás mennyi lakost lát el az adott régióban (régiós átlag). Ezt követően pedig már csak a településeken található telefonállomások számát viszonyította a régiós átlaghoz, így kijött, hogy az adott település a saját lakosságán kívül mennyi lakost tud ellátni, vagy éppen a saját lakosságát sem tudja ellátni (telefonállomások tekintetében).⁴

Hasonló módszert alkalmazott Fügedi Erik is, aki a városokba települt koldulórendek számát vizsgálta és az alapján rangsorolta a településeket a középkori Magyarország vizsgálatánál. Munkájához a francia származású Le Goff módszerét használta fel és azt a hipotézist, hogy a koldulórendek azon településeken építették fel kolostoraikat, amelyek városi jellege elegendő volt ahhoz, hogy az adott koldulórendet ellássa, elartsa.⁵ Ezzel szemben Kubinyi András az egyes hazai településekből a külföldi egyetemekre, azon belül is a bécsi és a krakkói egyetemre beiratkozott magyar hallgatókat vette alapul munkájához. Tehát esetében a központosultság abban rejlett, hogy egy adott település hány külföldön tanuló hallgatóval rendelkezett.⁶

A városhierarchia-vizsgálatok többsége – szemben az előbbi példákkal – tételesen végigveszi a városi intézmények meglétét és mennyiségét (volumenét), választékát és hierarchiaszintjét. Ezt az eljárást nevezik „leltározó” módszernek. A „leltározó” módszernek számos típusa van attól függően, hogy a vizsgálat mennyire törekszik a teljességre vagy csupán megelégszik a reprezentatív szintjelzőkkel. Ezt a módszert alkalmazták Kiss István, Gál Zoltán, Major Jenő és Beluszky Pál is kutatásaik során.

A „leltározó” módszeren belül kétféle gyakorlat alakult ki az alapján, hogy a „központosultságot” az adott településen megtalálható intézmények meglétéhez, választékához, volumenéhez vagy hierarchiaszintjéhez rendeljük; vagy akár az úgynevezett városi funkciók vidékre jutó hányadához (jelentőségtöbbletéhez) kötjük. Utóbbi vonalat választotta Major Jenő és Gál Zoltán is a hazai városállomány vizsgálatakor – annyi különbséggel, hogy előbbi a kereskedelmi forgalmat, utóbbi a pénzintézetek hierarchiáját vette alapul.⁷ Ez az irányvonal a „leltározó” módszeren belül tehát a funkcionális intézményeket tanulmányozza. Vegyük például az oktatási funkciót. Ha egy adott településen megtalálható egy adott oktatási intézmény, akkor az a település városiasabbnak mondható azzal a helységgel szemben, ahol nincs ilyen oktatási intézmény. Tegyük fel, hogy tíz oktatási intézmény található az adott városban, akkor az már egy magasabb hierarchiaszintet jelent,

---

⁴ Christaller-féle modell egyik első hazai interpretációját lásd: Mendöl 1963. 485–486.

⁵ Fügedi 1972.

⁶ Kubinyi 1971.

⁷ Vö. Major 1964. és Gál 1997.

mivel nagyobb az oktatási intézmények volumene. Viszont különbséget is tehetünk két olyan település között, amelyben tíz-tíz oktatási intézmény található. Nem mindegy, hogy az egyikben tíz alapfokú intézmény található, vagy a tízből öt alsófokú, négy középfokú, egy pedig felsőfokú intézmény, ekkor már egy magasabb hierarchiaszintű várossal van dolgunk.

Források és módszertani eljárások

Munkám elején felvettem többek között azt a kérdést, hogy a meglévő módszereket hogyan lehet megfelelően ötvözni. A városhierarchia-vizsgálatok alapját minden esetben egy igen komplex, kvantitatív adatokat tartalmazó adatbázis alkotja, függetlenül attól, hogy mely térség településeit vizsgáljuk. Az állományban olyan mutatók kerülnek rögzítésre a legtöbb esetben, amelyek a települések közigazgatási, társadalmi, gazdasági és oktatási helyzetére – összegezve városiasabb állapotára – adnak választ a vizsgált időpont(ok)ban.

Kutatásomhoz szükséges módszertani alapok megszerzéséhez – melyek eleinte főleg matematikai és számítástechnikai ismeretekre alapultak – leginkább Nemes Nagy József és Beluszky Pál munkái nyújtottak segítséget.⁸ Míg a források tekintetében azon központi iratokat/dokumentumokat emelném ki, amelyek állami megrendelésre készültek, és alapját képezik bármely 20. századi hazai városhierarchia-vizsgálatnak. Idetartoznak a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványai, az adott korra vonatkozó helységnévtárak és a különböző országos gazdasági, demográfiai adatsorok, amelyek sok esetben már digitalizált formában is elérhetőek napjainkban.⁹

Az első lépcsőben hazánk 1930-as helységnévtárát¹⁰ dolgoztam fel, amelyből az 1000 lélekszám fölötti települések kerültek rögzítésre. Először a 2000 lélekszám fölöttiekre fókuszáltam, később azonban úgy ítélt meg, érdemes kibővíteni a vizsgálati kört az alacsonyabb lélekszámú települések adataival is, tekintve, hogy a kisvárosok és a majdnem városok körében lejátszódó folyamatok modellezése is különösen fontos (lehet) a városhierarchia egésze szempontjából. Így „lejjebb” kellett vinnem a lakosságszám határát annak érdekében, hogy valóban reprezentatív válasszom a kutatásom. Ezen bővítéssel 1634 település került rögzítésre az adatbázis rekordjaiban. Ez a mennyiség a korabeli 3422 településhez¹¹ viszonyítva már elegendőnek bizonyult (48%). A helységek neve mellett feljegyzésre került a település akkori jogállása és bizonyos funkcionális intézmények megléte is. Összesen 28 funkcionális intézmény került rögzítésre valamennyi vizsgálatba bevont település esetében. Ezen intézmények a teljesség igénye nélkül az alábbiak voltak: *postahivatal, távbeszélő hivatal, távirdahivatal, vasútállomás, gőzhajóállomás, csendőroros, körjegyzői hivatal* stb. Továbbá az 1920. évi település-lélekszámok is dokumentálásra kerültek, ugyancsak a helységnévtárból. Tehát az első lépcsőben maguk a települések, azok demográfiai adatai és közigazgatási, gazdasági funkciójú intézményei kerültek rögzítésre.

⁸ Nemes Nagy 2009. 51–57.; Beluszky–Győri 2005. 93–102.

⁹ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/ (Utolsó letöltés: 2017. március 20.) http://konyvtar.ksb.hu/index.php?s=kb_statistika (Utolsó letöltés: 2017. március 20.)

¹⁰ Helységnévtár 1930.

¹¹ A fővárossal együtt, lásd: Hajdú 2005. 150. Vö. Frisnyák 1992. 187.

A következő fázisban a gazdasági adatok bővítésén volt a hangsúly. Ehhez a Magyar Statisztikai Közlemények vonatkozó kötete¹² nyújtott segítséget, amelyben a településekhez kapcsolódó foglalkoztatási ágak adatai találhatóak meg (a keresők és az eltartottak tekintetében). A közleményben található foglalkozási ágakat négy szektorba soroltam az alábbi módszer alapján. A primer szektorba kerültek az *őstermelés* és a *bányászat, kohászat* keresői, a szekunder szektorba az *iparban dolgozók* és az úgynevezett *k. m. n. napszámosok*, a terciér szektorba a *kereskedelem és hitelszféra keresői, a közlekedésben dolgozók, a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak, a véderőbőz* soroltak és a *bázisfelédek*, végül a negyedik csoportot a *nyugdíjasok és az egyéb, ismeretlen foglalkozású* keresők alkották.¹³ Ezt követően minden vizsgálatba bevont településnél megállapításra került, hogy az összlakosság keresői milyen arányban oszlottak meg az előbb megkonstruált szektorok között az 1930-as években. (Ez a bővítés azért is volt fontos, mert ezzel egy alapvető hipotézist tudtam vizsgálni, amely szerint minél nagyobb arányban dolgoznak a felállított szekunder és terciér szektorban egy adott település keresői, annál városiasabb az adott helység.¹⁴) Ezen túl a már említett statisztikai kötetből az 1930-as lakosságszám is rögzítésre került a vizsgálatba bevont települések esetében, így az adatbázis már rendelkezett két eltérő időben felvett lélekszámmal, amelyből már egy dinamikus mutatót lehetett konstruálni a települések lakosságszám-változása tekintetében. A lélekszámelemzésnek a szerepe pedig tagadhatatlanul fontos egy városhierarchia-vizsgálat során, mivel annak növekedése vagy éppen csökkenése sok esetben összekapcsolható a település prosperálásával.¹⁵

A harmadik lépcsőben oktatási adatokat rendeltem a településekhez. Eleinte a településen található közép fokú intézmények típusait vizsgáltam meg, amely által az is kiderült, hogy rendelkezett-e az adott település közép fokú intézménnyel vagy nem. Ha igen, akkor az érdekelt, hogy az adott hierarchiaszinten mekkora volt a „választék”. Minél szélesebb választékkal, minél inkább specializálódott intézményekkel volt ellátva egy helység, annál magasabb hierarchiaszintet képviselt az adott funkcionális vizsgálatban.¹⁶ (Megjegyzem, e szektor önmagában is egyfajta hierarchiát alkot: alap-, közép- és felső fokú intézmények). Fontos azt is megjegyezni, hogy a funkciók/intézmények számán túl azok választékát is vizsgáltam. Tegyük fel – elszakadva az oktatástól –, hogy egy adott településen az 1 főre jutó átlagos (országos átlag) ügyvédi irodák számához képest több ilyen iroda található. Ebben az esetben minden bizonnyal az ügyvédi irodák egy része specializálódott, és azok csak bizonyos típusú ügyekkel foglalkoztak. Ezáltal az adott település volumene megnő ilyen téren.¹⁷

Módszertanilag meg kell említenem, hogy viszonylag kevés rendelkezett közép fokú oktatási intézménnyel az 1634 vizsgált település közül, ezért itt az adatok bővítésére lesz szükség a későbbiekben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az alsó fokú intézmények rögzítése automatikusan megoldást nyújthat a problémára, mivel az alap fokú oktatási intézmények a vizsgált korban már széleskörűen elterjedtek voltak, így az alapvető intézmények közé tartoztak a vizsgált időszakban; tehát nem releváns e mutatók elemzésbe történő bevonása.

¹² MSK Ús. 86. köt. II. rész. 92., 492.

¹³ Szilágyi 2012. 111.

¹⁴ Timár 1988. 88.

¹⁵ Mendöl 1963. 488.

¹⁶ Beluszky–Győri 2005. 93–94.

¹⁷ Uo. 90–96.

Elmondhatjuk, hogy a meglévő módszerek megfelelő felhasználásához kizárólag a témával kapcsolatos, kellő háttérismeret megteremtése nyújthat biztos segítséget. Azért tartom ezt fontosnak, mert az ilyen típusú kutatásoknál jelentős torzulások idézhetőek elő a nem megfelelő metódusok alkalmazásával, illetve már az adatbázis felállításakor is meghatározó lehet a kellő módszer kiválasztása. A téma vizsgálata során azonban azt tapasztaltam, hogy az úgynevezett „megfelelő módszer” nem létezik. Ahány vizsgálat, annyiféle út létezik. Ezért véleményem szerint fontos lehatárolni azokat az elemeket, amelyek köré a vizsgálatunkat építjük.

A változók kiválasztása és értelmezése

A városhierarchia-kutatás tekintetében mindenféleképpen olyan változók mellett érdemes dönteni, amelyek minél komplexebb képet nyújthatnak egy településrangsor megkonstruálása során. Ugyanakkor az is fontos szempont, hogy „megfelelő súllyal” is rendelkezzen az adott változó a vizsgálat vonatkoztatásában.

A következő lépésben szükségessé vált a felkutatott közigazgatási, gazdasági, oktatási és lélekszámra vonatkozó adatsorokat egyeztetni és újabb (másodlagos) változókat konstruálni belőlük, annak érdekében, hogy megfelelően össze lehessen hasonlítani egymással a vizsgált településeket. Összesen négy darab változó felállítása mellett döntöttem első körben. (A négy mutatót egy későbbi vizsgálat alkalmával tovább fogom bővíteni.)

Az *első változónak* az 1930-as lélekszámokra vonatkozó értékeket soroltam be. Ehhez különösebb magyarázatot nem is fűznék. Alapvető meglátás, hogy minél magasabb lakosságszámmal rendelkezik egy adott területen található település, annál nagyobb a valószínűség a városias létre. Ezt az összefüggést az általam kiszámított korrelációs együtthetők is alátámasztják (2. táblázat).¹⁸

A *második változó* szintén a lélekszámhoz köthető, azonban annak időbeli változását szemlélteti. Egészen pontosan az 1920-as és az 1930-as adatok közötti különbséget mutatja be, azt, hogy a két census között a vizsgálatba bevont települések lakossága mennyivel nőtt, csökkent vagy stagnált. Ezáltal egy dinamikus mutatót kapunk a két népszámlálás közötti településenkénti lélekszámváltozásra vonatkozóan, amely tulajdonképpen azonos a település tényleges szaporodásának értékével, amely magában rejt a természetes szaporodás (vagyis a születések és a halálozások számának különbségét), és a vándorlási különbözet algebrai összegét. Ez azért is fontos, mivel a városiasodottabb településeknek gyakran alacsonyabb a természetes szaporodási értéke, mint a falvaknak, viszont a városok tényleges szaporodása nagyobb a magas bevándorlásnak és az alacsony elvándorlásnak köszönhetően. Tehát a lélekszám-növekedés a városiasabb létnek köszönhető.¹⁹

A *harmadik változóhoz* a nem mezőgazdasági dolgozók arányát vettem alapul. Egészen pontosan az általam felállított szekunder és terciér szektor keresőit helyeztem középpontba. Döntésem háttérében az a tézis állt, amely szerint a terciér szektor a városi funkciók alapvető hordozója,²⁰ a vizsgált időszakban azonban a szekunder szektort is mellé tehetjük, amely által egy árnyaltabb mutatót kapunk.

---

¹⁸ Saját számítás.

¹⁹ Mendöl 1963. 367.

²⁰ Timár 1988. 88.

A *negyedik* és egyben (jelenleg) utolsó változóm a szolgáltatások jelentőségtöbblete, tehát a tercier szektor vidékre jutó hányada. Ezen változó a Beluszky-féle „leltározó” eljárás egyik alapvető módszertani eleme, amely azon alapszik, hogy a város a vidék ellátója. Tehát a központi szerep a vidéknek nyújtott „többség” szolgáltatáson alapszik. Ezt a módszert használta korábban a már említett Christaller is. Az elmélet népszerűsége mellett azt is érdemes megemlíteni, hogy maga a módszer bizonyos esetekben torzíthat, ezért kellő óvatossággal érdemes alkalmazni. Miután az elmélethez tartozó képletből²¹ kiindulva megállapíthatjuk, hogy a településhez tartozó „saját” lakosság is a vonzáskörzet részét képezi – éppen úgy, mint a közigazgatási határokon kívül eső terület –, mindenféleképpen a település lélekszámával közösen kell a vizsgálat során alkalmazni az eljárást. Továbbá hazánkban, ahol területenként/régióként igen eltérő településszerkezet a jellemző (pl. alföldi városfejlődés), és ahol egy jelentősebb határmódosításra is sor került (1920), az adott elméletet felhasználva igen eltérő eredményt kaphatunk. Ezen két tényező figyelmen kívül hagyása sok esetben jelentősen megváltoztathatja egy-egy város „jelentőségtöbbletét”, ezzel együtt hierarchiai pozícióját is. Mindezek ellenére, a kellő módszertani ismeretek birtokában, az eljárás egy igen fontos elem a városhálózat vizsgálatánál.²² A vizsgálat következő lépéseként a négy változóból kialakított komplex mutató meghatározása következett, amely a változók átlagából tevődött össze, és amely végül a vizsgálatba bevont települések (hierarchiai) összpontszámát adta. Legvégül pedig a további funkcionális elemek: oktatási,²³ közigazgatási és gazdasági adatsorok feldolgozása maradt hátra. Ezeket azért is vontam/vonhattam össze, mivel ezen értékek a vizsgálatba bevont különböző funkcióval ellátott intézmények meglétét vagy éppen hiányát tartalmazzák. Így módszertanilag összevonhatóak ezen pontértékek.

Mindezek után került kialakításra az „összesített pontértékek” nevű mutató, amelyben a középfokú oktatási intézmények típusainak a megléte került rögzítésre, amely ily módon a lehetséges választékot tükrözi. Viszont az intézmények pontos számát nem tartalmazza, csak azt, hogy milyen jellegű középfokú intézmények voltak megtalálhatóak az adott településen. Továbbá a közigazgatási²⁴ és a gazdasági²⁵ funkciókat ellátó intézmények megléte is ebben a mutatóban került összevonásra. Így tevődött össze az említett „összesített pontérték” mutató.

A vizsgálatban lévő indexek sokszínűségéből, különbözőségéből adódóan szükségessé vált az egységesítés folyamata. Ehhez a standardizálást, mint statisztikai módszert választottam. A standardizálás alapja, hogy a nagy volumenű adatsorok esetén jelentést ad az értékeknek azáltal, hogy megmutatja az átlagtól való eltérésüket.²⁶ A standardizált értékek által a különböző típusú változókat sikerült egységesíteni, amely lehetővé tette a további számítások elvégzését.

²¹ Jelentőségtöbbség: Képlet (K): $K = F_v - L_v - F_m / L_m$; F_v : a vizsgált település kereskedelmi forgalma; F_m : a vizsgált terület kereskedelmi forgalma; L_v : a vizsgált település lakosságszáma; L_m : a vizsgált terület lakosságszáma.

²² Beluszky–Győri 2005. 97–99.

²³ Mészáros 1988. 113–114.

²⁴ Adatbázis: távbeszélőhivatal, rendőrkapitányság, törvényszék, polgármesteri hivatal, fő- és alispáni hivatal, postahivatal, adóhivatal, anyakönyvi hivatal, járási főszolgabírói hivatal, csendőrőrs, járási főszolgabírói hivatal, királyi járásbírói és törvénykönyvi hivatal. Lásd: Helységnévtár 1930.

²⁵ Adatbázis: vasútállomás, gőzhajóállomás, távbeszélőhivatal. Lásd: Helységnévtár 1930.

²⁶ Nemes Nagy 2005. 70. Képlet: $z_i = (x_i - \bar{x}) / s_x$; z_i : standardizált változó; x_i : az adatsor változója; $\bar{x}$: az adatsor átlaga; s_x : az adatsor szórása.

Összegezve az eddigieket: a jelenlegi adatbázis rendelkezik négy változóval, egy a változók átlagából álló komplex mutatóval, és egy összesített pontértékkel. Végezetül pedig a komplex mutató és az összesített pontérték átlaga adta meg a megkonstruált, úgynevezett összesített városhierarchiai komplex mutatót (továbbiakban ÖVKM), amely jelen esetben a településrangsor meghatározására szolgál.

Módszertani problémák

A hazai városhierarchia-vizsgálat során számos problémával kell szembenézni. Az első, amely mellett nem mehetünk el – főleg az Alföld vonatkozásában – az a tanyák szerepe. Az alföldi tanya városok tekintetében közismert, hogy a belterület és a külterület népességének foglalkoztatási aránya igen jelentősen eltért. A magyar városhierarchia-vizsgálatok során jelentős tényező a tanyák (azaz a külterület) vizsgálata is. Míg a két világháború közötti időszakban sok alföldi város lakosság száma belterületi vonatkozásban méréselken nőtt, addig a külterület és a belterület együttes vizsgálatát tekintve, arányaiban már igen jelentős eltérést mutatott.²⁷ A külterület hovatartozását illetően már az 1940-es években éles vita alakult ki a hazai geográfia és szociológiai tudomány képviselői között. A kiinduló probléma az volt, hogy az alföldi városok tekintetében az úgynevezett földrajzi település és a közigazgatási határral körülhatárolt település nem esett egybe, sőt jelentős eltéréseket mutatott. Ezen problematika jelentős konfrontációt alakított ki többek között Mendöl Tibor geográfus és Erdei Ferenc szociológus között. Utóbbinál a kutatása során igen nagy jelentőséget kapott a város és tanyavilágának együttes vizsgálata, illetve annak kapcsolatrendszer. Egyik munkájában²⁸ úgy fogalmazott Erdei, hogy a települések határait kizárólag a közigazgatási határok adhatják meg, azonban ettől eltérően is fogalmaz ugyanezen művében. Mendöl viszont úgy vélte, hogy Erdei túlságosan is nagy jelentőséget tulajdonított a város és a tanya közötti kapcsolatnak. Mendöl szerint csupán csak közigazgatási vonatkozása van a kérdésnek, mivel egyes alföldi városokban a külterületi lakosság foglalkozási összetétele jelentősen eltért a belterület ugyanezen mutatójától. Tehát társadalomföldrajzilag is nehezen nevezhető egy egységnek egy olyan nagy kiterjedésű város, ahol teljesen eltérő mobilitási és rétegződési tendencia figyelhető meg. Éppen ezért véleménye szerint csak másodlagos jelentőséggel rendelkeznek az alföldi városok tekintetében a külterületek.²⁹

Fontos módszertani problémának bizonyult a szükséges adatsorok beszerzése valamennyi település esetében. Ezek közül főleg a külterületre vonatkozó gazdasági adatsorokat értem, melyek felkutatásához a KSH-hoz fordultam.³⁰ Végül sikerült valamennyi helység külterületi foglalkoztatási adatsorát megtalálni.³¹ Ennek háttérében az húzódik, hogy Beluszky Pál és Timár Lajos is csupán a jelentősebb városok tekintetében használta fel a kül- és belterületi adatokat.³² Továbbá a két világháború közötti települések pénzügyi

---

²⁷ Timár 1993. 33.

²⁸ Erdei 1988. 89–91.

²⁹ Timár 1988. 89–90.

³⁰ Hivatalos levelezés tartalmi kivonata: Megkeresésemre részletes tájékoztatást kaptam a községsoros és külterületi adatokkal kapcsolatban, amelyek egy része digitalizálva is elérhető a KSH digitális adattárában. Továbbá a témával kapcsolatos egyéb dokumentumok elérhetőségéről is biztosítottak. Ezen túl részletes tájékoztatást nyújtottak a hiányzó adatsorok felkutatásához.

³¹ MSK ÚS 86. köt. II. rész.

³² Timár 1993. 51. Beluszky – Győri: 2005. 80–82.

helyzetére vonatkozó értékek bővítése is tervben van hazai tekintetben. Azonban ez esetben olyan módszertani probléma áll fenn, amely megoldása jelenleg még folyamatban van. Egyelőre a települések betétállományát rögzítem, azonban egyes településeken, ahol csak alfiókok üzemeltek az 1930-as évben, ott hiányoznak a betéti állományra vonatkozó összeírások, vélhetően ezen adatok a központi fiók betéti állományába kerültek.

Továbbá nem kerülhetjük meg azt a tényt, hogy az általam választott változók és az azokból kialakított másodlagos mutatók, illetve módszerek kombinációja kínálja azt a modellt, amely a városhierarchia értékeit és egyben rangsorát adja. Ezen végleges értékek azonban változhatnak később, ha más mutatókat vonunk be a kutatásba és/vagy egyéb módszereket használunk fel a vizsgálat során. Éppen ezért a munkám a témának csak egy lehetséges interpretációját kínálja.

Ugyancsak említésre méltók még az eredményeknél használatos küszöbértékek is. Az első három hierarchiaszintnél jól elkülöníthető „lépcsőket” találunk, melyek „tisztán” mutatják a szintek határait, azonban az alsóbb szinteken nincs egyöntetű elkülönülés, így erősebben érvényesül a szubjektív állásfoglalás, ahogyan a „kvázi városi” szint alatti rész klasszifikálásra kerül (lásd városhierarchia-rangsor). Tehát a megkonstruált városhierarchia-rangsor alsóbb szintjein nincs markáns elkülönülés, jóllehet e tézis új irányvonalat kínál. Míután nincsenek éles határok – amelyek mentén differenciálhatnánk az alsóbb szinteket – felvetődik, hogy ezen kis települések laterális kapcsolatára is ki lehetne térni a kutatás során. Ennek segítségével pedig a falvak/községek közötti oldalirányú, kölcsönös függést vagy inkább viszonyrendszert lehetne egy új kutatás középpontjába állítani.³³

Továbbá nem mehetünk el amellett sem, hogy statisztikai adatsorokon alapszik a kutatásom, úgy, mint valamennyi hierarchiavizsgálat. Az ilyen típusú munkáknak megvan a nehézségei és egyben hátulütői is. A legalapvetőbb komplikációt éppen maguk a számok rejtik magukban. Az adatbázishoz szükséges forrásként felhasznált adatsorokat is az adott népszámláláskor vagy mikrocenzuskor rögzítették, tehát a feljegyzés során is előfordulhattak elírások, amelyeket még visszaellenőrizni sem lehet.³⁴ A saját adatbázis készítése során igen fontos szereppel bír az állandó ellenőrzés mind a rögzítésekre, mind a számításokra vonatkozóan. Egy-egy félreütés vagy éppen pillanatnyi figyelmetlenség jelentékeny mértékben tudja befolyásolni egy adott település vagy az egész rangsor eredményét. Ugyanez mondható el a módszerek kiválasztásáról is. Különböző módszerek felhasználása által, más-más végkifejlet tapasztalható.

Továbbá két esetben az is előfordult,³⁵ hogy az 1920-as rögzítéshez képest az 1930-as adatsorokban nem mindegyik vizsgált település mutatói voltak megtalálhatóak. Köszönhetően az idő előrehaladtának, ami által bizonyos települések összeolvadtak vagy éppen szétváltak. Munkám során számos újabb irányvonal körvonalazódott előttem, melyek egy részét már érintettem, de a következőkben bemutatásra kerülnek egy rövid „kitekintés” alkalmával.

---

³³ Szilágyi 2015b. 313–315.

³⁴ Nemes Nagy 2009. 33–35.

³⁵ Bajszentistván és Nagyújfalu.

Kitekintés

Összességében megállapíthatjuk, hogy a két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálata kimagaslóan sokrétű és egyben összetett kutatási terület, amely interdiszciplináris teret hoz létre a történettudomány és a geográfia között. Ez a fajta összetettség módszertanilag is igen perdöntő. Olyannyira meghatározó jelen kutatás során maga a módszertani háttér, hogy az a vizsgálati eredményt is nagymértékben befolyásolja. Továbbá a téma hazai aspektusa jelentősen szerteágazó, és számos olyan területre világít rá, amelyek további – ezidáig kevésbé vizsgált – irányokat mutatnak számunkra. Gondolok itt a kül- és belterület szétválasztására valamennyi település esetében, vagy akár a laterális kapcsolatok vizsgálatát is említhetném, amely még kiforratlan hazai tekintetben és számos gazdasági, társadalmi folyamat megértését segítené elő a falvak tekintetében. Ebből adódóan a kutatás folytatását s a téma bővítését tervezem a következő években.

A teljes adatbázis tekintetében három fontos bővítés van hátra. Ezek közül talán a legfontosabb a külterületi adatok hozzáadása valamennyi településhez, amivel tovább lehetne mélyíteni az adatbázis komplexitását és egy olyan új rangsor létrehozását is elősegítené, amelyben kizárólag csak a belterületi adatok alakítanák ki a hierarchiát. A másik egy pénzügyi/gazdasági témájú bővítés lenne, ami a helyi pénzügyintézetek 1930-as betétállományát tartalmazná valamennyi vizsgált településre nézve.³⁶ Továbbá kutatásom során felmerült bennem az is, hogy az írni-olvasni tudók arányával is ki lehetne egészíteni az adatbázist, miután ezt a modernizációs vizsgálatok is gyakran alapul veszik – gondolok itt a HDI-re.³⁷ Azonban jelen esetben véleményem szerint inkább az alsóbb hierarchiaszinteken lenne jelentősége ezen mutató bevonásának, mivel a magasabb rangsoro-
lt települések esetében nem szórna kellőképpen e változó. Kétségtelen viszont, hogy a már fentebb említett módszertani problémára – miszerint az alsóbb hierarchiaszintek nem különülnek el markánsan – lehetséges, hogy részben megoldást nyújtana. Véleményem szerint az úgynevezett „kisvárosi” és „majdnem kisvárosi” szintű települések körében volna jelentősége elvégezni ezt a modernizációs vizsgálatot. Végezetül pedig a laterális kapcsolatokat vizsgálnám meg az alsóbb hierarchiaszinteken, tehát a „majdnem kisvárosi” szinten és falvak/községek szintjén.

Kutatásom során megerősítést nyert azon jelentős hazai problémakör súlya, amely a külterület hovatartozását helyezi fókuszpontba. Azaz a földrajzi értelemben vett település vizsgálatát állítja előtérbe vagy a közigazgatási határokat veszi alapul valamennyi helység, illetve a teljes városállomány- és városhierarchia-vizsgálat során.

Tanulmányom zárásaként úgy vélem, a további vizsgálatok újabb és újabb gondolatokat, irányvonalakat szülve fognak tovább haladni, és a hazai településállomány tekintetében újszerű eredményekkel fognak szolgálni, mely által újra előtérbe kerülhet ezen interdiszciplináris irányvonal.

---

³⁶ Lásd: Gál 2006.: különösen 2. fejezet. Vö. NMC 1930.

³⁷ Szilágyi 2015a. 48–49. Nemes Nagy 2009. 301–302.

Gergely Károly Bán

Methodological Questions of the Urban Hierarchy Studies of the Interwar Hungary

The identification of the city hierarchy of our home country raises numerous questions, which arises from the complexity of the settlement structure, as well as from the special urban development of the Carpathian Basin.

The starting point has been the fact that there was a strong positive correlation between the position in urban hierarchy and the quantity (complexity) of the urban roles (Beluszky–Győri 2005).

The further aim of the study is to depict the network of cities of the interwar Hungary. First, I will study the emerging methodological issues, and I will also try to find solutions for them.

The recent study published by Pál Beluszky and Róbert Győri (2005), which examines the 1910 conditions, provides a base to observe the changes in the mentioned structure until 1930.

An important element of the present hierarchy study is to separate the downtown data from data of the periphery, as the classical homestead principle had already ceased to exist (Mendöl 1993., Timár 2006.).

Another important methodological aspect of the study is the way my computer database is modelling and distorting the whole structure, as well as its levels. Using this method, the study of the interwar urban hierarchy can be put onto new methodological bases, which differ significantly from the earlier domestic research methods.

Források

- Helységnévtár 1930. A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1930. Szerk.: Várady Károly. Bp., 1930.
- MSK Ús. 69. köt. Az 1920. évi népszámlálás. I. rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
- MSK Ús. 86. köt. Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok. Községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp., 1934. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86.)
- NMC 1930. Nagy „Magyar Compass” (Azelőtt Mihók-féle). I. rész. Pénzügyintézetek (1929/30). Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Bp., 1930. (Pénzügyi és Kereskedelmi Évkönyv, 53/1.)

Szakirodalom

- Bácskai 2002. Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp., 2002.
- Beluszky–Győri 2005. Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs., 2005.
- Erdei 1974. Erdei Ferenc: Magyar város. Bp., 1974. [Hasonmás kiadás.]
- Frisnyák 1992. Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. (Egyetemi-főiskolai tankönyv.) Bp., 1992.
- Fügedi 1972. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Századok, 106. (1972) 1. sz. 69–95.
- Gál 1997. Gál Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Kőfallal, sárpalánkkal... Városhistória tanulmányok. Szerk.: Németh Zsófia, Sasfi Csaba. Debrecen, 1997. 50–65. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)
- Gál 2006. Gál Zoltán: „Aranykor után?” A pécsi bankrendszer története a két világháború közötti korszakban. In: A 2001–2004 között megrendezett Előadások Pécs történetéből című konferenciák válogatott előadásai. Szerk.: Palkó Mónika, Vonyó József. Pécs, 2006. 235–280. (Tanulmányok Pécs történetéből 18.)
- Hajdú 2005. Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. (Második, javított kiadás.) Bp.–Pécs, 2005.

- Kiss 1961. Kiss István: A városok közigazgatási szerepe. In: Vidéki városaink. Szerk.: Borsos József. Bp., 1961. 195–204.
- Kubinyi 1971. Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. In: Településtudományi Közlemények, 19. (1971) 23. sz. 58–78.
- Major 1964. Major Jenő: A magyar városhálózatról. In: Településtudományi Közlemények 13. (1964) 16. sz. 32–65.
- Mendöl 1963. Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp., 1963. 567.
- Mészáros 1988. Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp., 1988.
- Nemes Nagy 2005. Regionális elemzési módszerek. Szerk.: Nemes Nagy József. Bp., 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)
- Nemes Nagy 2009. Nemes Nagy József: Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Bp., 2009.
- Szilágyi 2012. Szilágyi Zsolt: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét, 2012. 111.
- Szilágyi 2015a. Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön. In: Föld, parasztság, agrárium. Szerk.: Varga Zsuzsanna – Pallai László. Hajdúnánás, 2015. 48–49.
- Szilágyi 2015b. Szilágyi Zsolt: Települések közti kapcsolatok az Alföldön a 20. század első harmadában. 1. rész. Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez. Debrecen, 2015.
- Szilágyi 2016. Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. In: Forrás, 48. (2016) 7–8. sz., 36–59.
- Timár 1986. Timár Lajos: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs, 1986.
- Timár 1988. Timár Lajos: A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. In: Tér és társadalom, 2. (1988) 2. sz. 86–93.
- Timár 1993. Timár Lajos: Vidéki város lakók. Debrecen társadalmi 1920–1944. Bp., 1993.

Melléklet

MAGYARORSZÁGI VÁROSHIERARCHIA 1930-BAN

Rangsorszám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
I. FŐVÁROS								
1	Budapest	1 006 184	2,18	87,17	778220,49	446123,46	54	18,800
II. REGIONÁLIS KÖZPONTOK								
2	Debrecen	117 275	13,65	67,84	43891,61	40312,03	18	3,632
3	Szeged	135 071	13,40	54,15	22044,90	39295,86	16	3,135
4	Pécs	61 663	29,66	74,77	28089,62	22464,26	16	3,102
5	Sopron	35 895	1,84	73,45	18334,76	13576,26	18	3,024
6	Miskolc	61 559	8,03	80,39	35525,01	24293,11	16	3,018
7	Győr	50 881	1,69	86,54	25355,36	19081,15	16	2,896
III. MEGYESZINTŰ KÖZPONTOK								
8	Nyíregyháza	51 308	18,38	58,03	17377,52	17190,48	16	2,771
9	Szolnok	38 764	19,13	71,54	14156,68	13252,84	15	2,625
10	Szombathely	35 758	3,05	83,07	23040,50	14721,16	15	2,623
11	Baja	27 935	44,21	69,89	7677,48	8931,65	14	2,549
12	Székesfehérvár	40 714	4,10	70,33	15931,96	14180,10	15	2,517

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
13	Pesterzsébet	67 907	67,49	91,02	12595,49	20165,25	10	2,433
14	Kecskemét	79 467	8,70	38,54	2680,42	20548,67	15	2,421
15	Újpest	67 400	19,32	91,84	11495,09	19751,56	12	2,385
16	Kaposvár	32 715	10,49	74,36	14169,78	11742,41	14	2,377
17	Esztergom	17 354	-3,39	59,70	5508,82	5729,78	16	2,370
18	Eger	30 424	5,81	57,43	7917,27	9601,13	15	2,335
19	Veszprém	17 792	14,15	77,43	8389,54	6568,28	13	2,150
IV. KÖZÉPVÁROSOK								
20	Balassagyarmat	11 551	1,62	72,56	6291,08	4479,07	13	1,971
21	Sátoraljaújhely	18 431	-12,91	76,58	9437,81	6983,12	13	1,938
22	Kispest	64 512	26,34	88,64	17849,12	20619,02	9	1,934
23	Pápa	21 356	10,91	75,07	5092,84	6633,71	12	1,933
24	Kószeg	8 537	0,53	72,54	2682,88	2823,24	13	1,924
25	Pestszentlőrinc	30 611	159,92	87,61	8861,56	9930,02	4	1,922
26	Vác	20 960	8,07	75,68	5572,05	6653,95	12	1,916
27	Nagykanizsa	30 869	2,77	69,09	12192,30	10783,29	12	1,915
28	Gyula	25 241	1,34	55,42	3594,87	7223,16	13	1,891
29	Albertfalva	3 331	173,26	91,12	1327,42	1230,70	4	1,875
30	Kalocsa	11 880	-3,67	62,60	3871,55	3952,62	13	1,841
31	Szentes	32 861	1,46	44,10	-576,12	8082,61	13	1,819
32	Zalaegerszeg	13 072	-1,26	72,48	6541,74	4921,24	12	1,786
33	Szekszárd	14 279	1,81	47,78	2957,13	4321,43	13	1,782

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
34	Magyaróvár	8 584	20,90	76,70	1514,63	2549,06	11	1,770
35	Békéscsaba	49 374	11,28	53,05	4798,41	13559,18	11	1,737
36	Rákoshegy	4 198	161,39	82,30	1552,36	1498,51	4	1,721
37	Salgótarján	16 980	11,62	73,45	2353,60	4854,67	11	1,718
38	Szentendre	7 210	22,68	65,10	2896,82	2548,65	11	1,701
39	Hódmezővásárhely	60 342	-0,95	36,65	-6857,67	13380,01	12	1,667
40	Budafok	19 691	43,88	90,54	5300,55	6281,49	8	1,622
41	Makó	35 824	-3,55	39,91	1378,27	9309,66	12	1,605
42	Gyöngyös	21 281	7,94	55,82	5393,70	6684,62	11	1,599
43	Komárom	7 562	26,82	83,54	5818,30	3372,66	9	1,550
44	Csongrád	26 046	0,61	36,57	-5128,00	5238,79	12	1,525
45	Szob	3 486	70,88	81,75	4428,18	2016,70	7	1,520
46	Mohács	17 369	9,49	48,43	1240,44	4666,84	11	1,512
47	Kiskunfélegyháza	38 206	3,83	36,11	-2281,98	8990,99	11	1,454
48	Kisvárd	14 133	23,59	70,33	4217,64	4611,14	9	1,449
49	Mátészalka	9 125	39,98	57,06	2321,51	2885,89	9	1,446
50	Csepel	22 901	63,70	93,98	-3526,41	4883,07	6	1,424
51	Mezőtúr	27 647	2,73	37,51	-2486,46	6300,20	11	1,403
52	Békásmegyer	8 447	91,50	83,72	464,11	2271,58	5	1,357
53	Szentgotthárd	3 258	6,68	82,13	1098,86	1111,42	9	1,328
54	Jászberény	30 101	-5,85	33,50	-2247,72	6970,23	11	1,319
55	Cegléd	37 413	1,31	41,01	461,39	9479,18	10	1,313

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
V. KISVÁROSOK								
56	Hajduböszörmény	28 914	0,72	24,59	-5735,03	5801,07	11	1,278
57	Vásárosnamény	3 388	41,58	59,80	1054,78	1136,04	8	1,273
58	Hatvan	15 380	9,51	61,17	3562,03	4753,18	9	1,271
59	Dombóvár	8 984	4,30	68,81	3771,25	3207,09	9	1,256
60	Keszthely	10 644	4,16	67,39	3350,54	3516,52	9	1,249
61	Gödöllő	11 056	7,74	62,68	2945,64	3518,01	9	1,243
62	Sashalom	11 792	90,29	88,09	2573,99	3636,09	4	1,239
63	Karcag	24 248	7,44	34,57	-2805,73	5371,07	10	1,231
64	Bonyhád	6 861	7,56	64,45	1223,87	2039,22	9	1,223
65	Kiskunhalas	28 829	10,51	27,14	-2993,92	6468,18	10	1,222
66	Balatonfüred	3 149	20,93	51,24	323,45	886,15	9	1,210
67	Celldömök	6 100	16,68	73,29	2960,84	2287,70	8	1,198
68	Barcs	7 585	23,15	64,59	1573,87	2311,65	8	1,184
69	Kisújszállás	14 532	5,56	33,21	-420,16	3537,65	10	1,175
70	Rákospalota	42 949	19,28	83,39	8560,27	12902,98	6	1,166
71	Tokaj	5 844	15,20	70,60	1557,78	1871,90	8	1,156
72	Nagykőrös	28 591	-0,38	29,99	-3678,64	6235,49	10	1,150
73	Szikszó	5 303	9,09	53,67	1060,13	1606,47	9	1,148
74	Szerencs	6 707	14,63	67,76	1418,18	2051,89	8	1,134
75	Sárospatak	11 257	8,16	46,25	728,78	3010,05	9	1,112
76	Zalaszentgrót	2 458	13,38	69,10	568,97	777,36	8	1,108

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
77	Felsőgöd	3 024	83,61	83,87	1080,51	1068,00	4	1,103
78	Csurgó	4 869	3,07	54,57	687,49	1403,53	9	1,102
79	Sümeg	5 491	2,81	53,98	388,81	1484,15	9	1,097
80	Nagytétény	7 160	39,84	82,07	62,33	1836,06	6	1,094
81	Nagykálló	9 247	12,33	40,45	577,54	2469,33	9	1,093
82	Nyírbátor	10 779	18,78	53,28	1979,12	3207,54	8	1,084
83	Pesthidegkút	6 030	84,80	77,70	1237,74	1857,56	4	1,083
84	Szigetvár	5 960	11,44	65,07	823,73	1715,06	8	1,082
85	Fehérgyarmat	5 227	19,47	56,60	320,79	1405,96	8	1,077
86	Putnok	4 646	10,15	64,91	1432,77	1538,46	8	1,068
87	Hajdúszoboszló	17 022	-3,95	28,57	-1995,24	3762,85	10	1,066
88	Tapolca	7 572	7,33	61,78	2517,84	2539,74	8	1,043
89	Berettyóújfalu	10 899	19,32	46,80	2071,77	3259,22	8	1,043
90	Monor	12 886	4,37	62,19	1321,48	3568,51	8	1,041
91	Tata	6 414	-0,82	48,49	604,23	1766,47	9	1,033
92	Biharnagybajom	4 650	92,79	17,65	-1138,11	905,58	6	1,025
93	Tab	3 681	13,75	55,03	603,29	1088,27	8	1,014
94	Sárvár	9 334	-6,20	71,45	1264,74	2666,00	8	1,007
95	Mezőkövesd	20 806	12,17	23,67	-3705,57	4284,07	9	0,996
96	Bánhida	9 424	88,29	38,56	-1150,39	2100,12	5	0,995
97	Sásd	1 360	0,29	68,02	576,47	501,20	8	0,991
98	Orosháza	24 926	3,52	48,33	1349,45	6581,82	8	0,990
99	Siklós	5 740	3,93	60,30	1388,58	1798,20	8	0,989

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
100	Zirc	2 749	2,96	63,01	356,34	792,83	8	0,981
101	Paks	11 833	-1,69	39,12	-621,08	2812,34	9	0,976
102	Szarvas	25 561	1,34	28,67	-3520,43	5517,65	9	0,970
103	Szeghalom	10 293	8,81	28,28	-1238,71	2272,84	9	0,969
104	Körmend	7 469	-7,61	67,88	2138,20	2416,87	8	0,966
105	Békés	28 907	2,65	26,26	-5810,94	5781,24	9	0,965
106	Kelebia	3 566	121,49	24,18	-345,20	841,62	4	0,961
107	Sajószentpéter	5 842	13,66	45,56	-44,03	1464,30	8	0,950
108	Enying	5 082	20,77	38,52	-366,53	1193,69	8	0,950
109	Hajdúnánás	17 990	5,30	25,91	-3048,32	3743,22	9	0,949
110	Nagyatád	4 587	17,10	64,82	660,70	1332,41	7	0,947
111	Adony	4 260	2,85	34,70	-341,63	988,98	9	0,945
112	Csorna	8 498	2,11	54,36	883,72	2359,55	8	0,941
113	Abaújszántó	4 743	-1,52	59,65	1030,30	1457,86	8	0,934
114	Jászapáti	12 390	0,63	29,94	-1736,75	2670,96	9	0,922
115	Kapuvár	9 536	10,09	43,22	-394,25	2298,76	8	0,920
116	Dunakeszi	6 053	47,42	74,59	-665,59	1377,35	5	0,919
117	Vasvár	4 532	6,31	49,77	294,87	1220,74	8	0,918
118	Gyömrő	6 992	27,61	70,78	625,16	1928,89	6	0,916
119	Dunavecse	4 743	-1,50	34,57	-581,96	1048,53	9	0,910
120	Ózd	7 322	21,59	76,24	9,18	1857,25	6	0,906
121	Érd	5 693	40,39	55,90	86,54	1468,96	6	0,900
122	Szentlőrinc	2 762	7,55	45,89	289,20	776,16	8	0,891

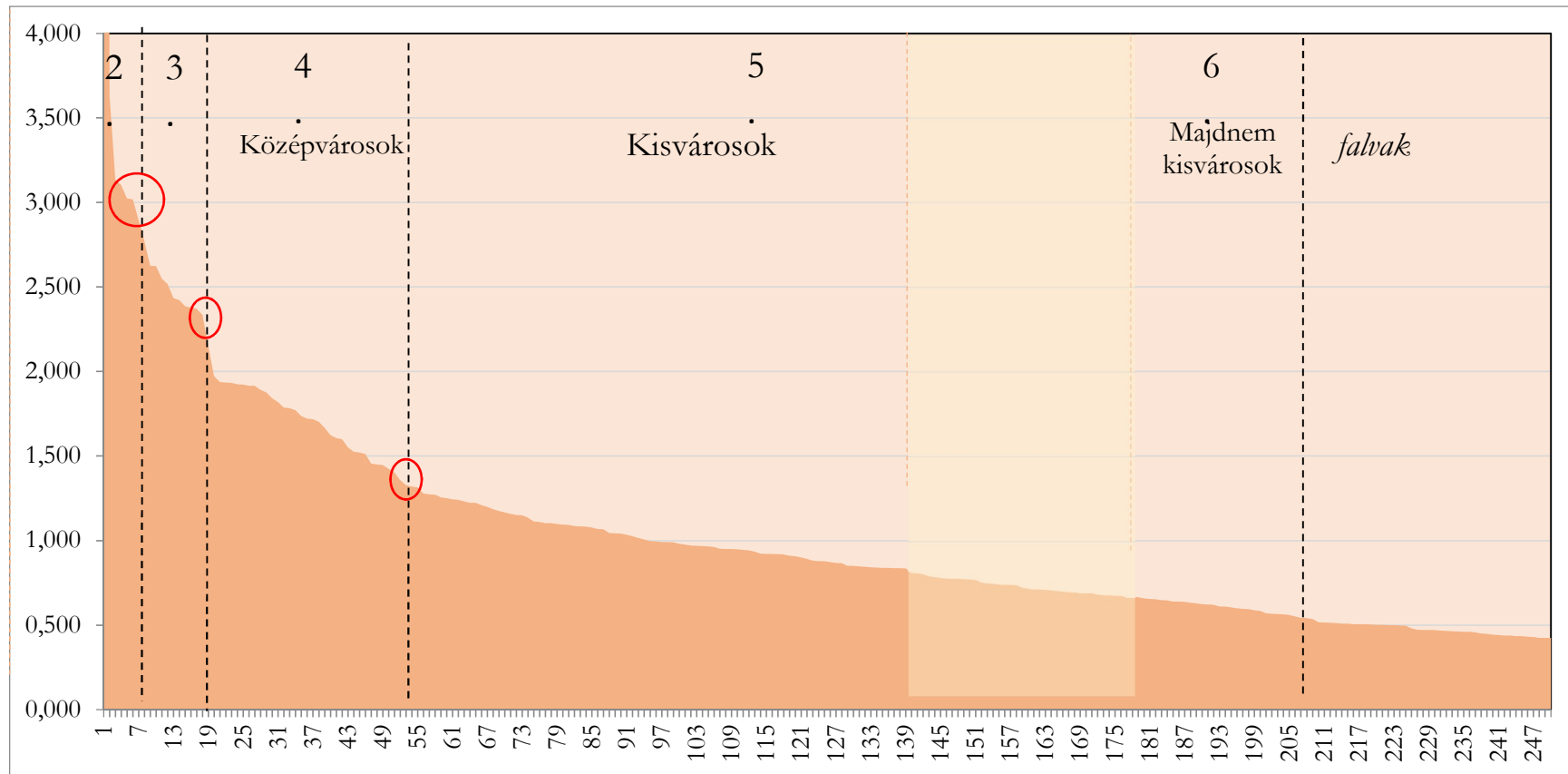
Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
123	Pestújhely	11 340	43,62	89,26	3819,58	3823,11	4	0,881
124	Kunszentmiklós	8 004	-3,24	30,11	-842,40	1797,12	9	0,877
125	Törökszentmiklós	28 503	8,36	30,07	-4115,76	6106,42	8	0,877
126	Pécsvárad	2 760	4,55	46,70	96,98	727,06	8	0,872
127	Rákoscscaba	8 189	38,35	73,77	1629,64	2482,69	5	0,866
128	Devecser	4 305	1,70	47,76	195,03	1137,37	8	0,865
129	Marcali	6 473	5,13	40,92	-266,19	1563,22	8	0,850
130	Vecses	13 006	38,36	70,26	-622,01	3123,15	5	0,849
131	Szécsény	3 943	-6,43	53,92	590,56	1145,26	8	0,846
132	Edelény	2 935	6,57	40,60	151,36	783,38	8	0,845
133	Nagykátá	11 005	10,33	31,92	-1165,92	2470,33	8	0,841
134	Kerepes	3 159	47,55	64,98	-199,17	768,09	5	0,839
135	Encs	1 617	38,68	51,68	543,14	562,62	6	0,838
136	Rákosszentmihály	14 083	41,71	83,18	4375,46	4645,84	4	0,838
137	Nyírbakta-Baktalórántháza	2 449	58,20	30,41	-318,07	554,88	6	0,837
138	Dunaharaszti	8 040	35,79	73,50	557,60	2176,72	5	0,836
139	Siófok	3 899	23,78	65,64	915,79	1226,05	6	0,835
140	Cinkota	8 449	32,04	72,55	2482,89	2759,12	5	0,813
141	Bácsalmás	13 045	13,27	24,05	-2058,33	2756,00	8	0,811
142	Somoskőújfalu	2 342	33,91	75,88	-115,54	584,06	5	0,807
143	Tét	4 617	8,33	31,34	-530,62	1031,51	8	0,794
144	Balatonboglár	2 199	17,41	67,66	804,76	772,20	6	0,790
145	Bicske	7 696	7,71	51,13	242,94	1999,45	7	0,784

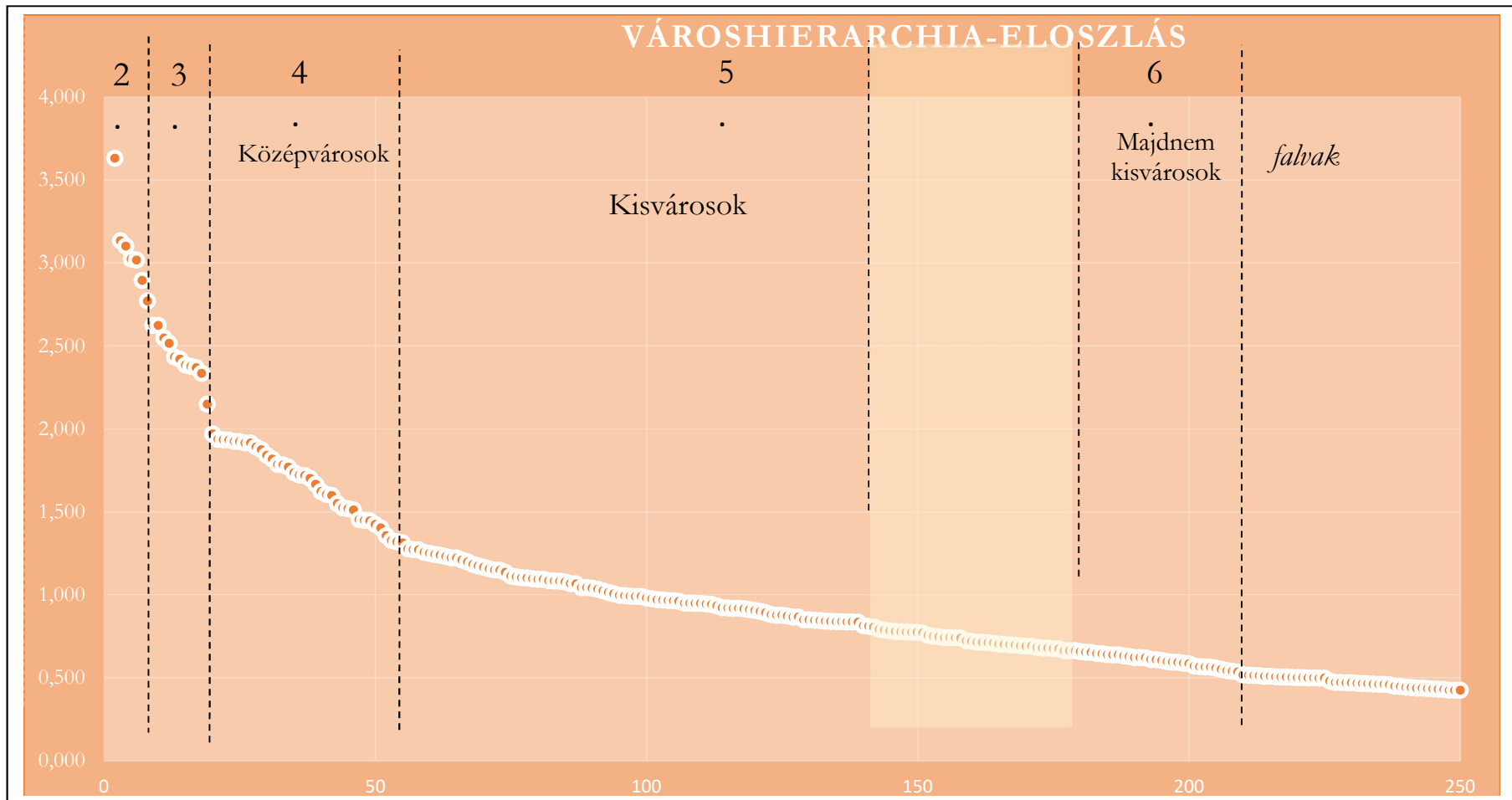

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
146	Kiskőrös	13 144	7,38	25,89	-1537,08	2910,05	8	0,781
147	Tiszafüred	10 103	5,87	28,78	-917,99	2304,91	8	0,780
148	Sárbogárd	6 613	1,46	35,10	-206,90	1610,66	8	0,779
149	Dunaföldvár	11 340	-3,35	37,51	-832,80	2635,34	8	0,777
150	Mezőcsát	6 094	4,58	31,85	-392,65	1434,44	8	0,776
151	Tiszalök	5 302	6,53	29,58	-306,79	1257,83	8	0,772
152	Lenti	2 213	25,31	55,28	-60,49	558,27	6	0,757
153	Csepreg	4 135	-1,36	36,32	-376,90	948,27	8	0,752
154	Dunakeszi	6 053	47,42	74,59	-665,59	1377,35	4	0,749
155	Csenger	4 941	36,57	39,62	-49,00	1242,05	6	0,745
156	Heves	10 124	1,39	28,93	-1176,17	2244,54	8	0,744
157	Gyöng	3 156	2,14	31,69	-65,19	781,16	8	0,744
158	Lengyeltóti	2 693	-3,51	37,81	-88,27	659,76	8	0,741
159	Ráckeve	6 565	0,21	29,67	-765,92	1457,24	8	0,725
160	Derecske	9 985	1,44	26,12	-1406,91	2151,41	8	0,721
161	Sajóvárkony	5 419	49,65	68,38	-1029,61	1126,86	4	0,716
162	Hejőcsaba	6 356	42,67	73,15	1439,66	1977,87	4	0,716
163	Maglód	5 104	34,03	61,05	207,97	1351,76	5	0,714
164	Rákoskeresztúr	7 550	25,23	69,05	-533,66	1777,65	5	0,710
165	Alag	3 015	33,11	62,20	336,99	861,83	5	0,706
166	Sarkad	12 233	13,78	32,17	-1585,17	2673,45	7	0,704
167	Rétság	1 049	-3,32	32,97	115,45	298,53	8	0,700
168	Battonya	12 718	-7,42	30,81	-1213,50	2881,97	8	0,699

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
169	Visegrád	1 720	7,90	65,73	193,18	496,70	6	0,694
170	Mindszent	9 946	-1,22	48,64	-1635,82	2089,40	7	0,693
171	Pomáz	5 433	10,43	60,66	-75,91	1357,04	6	0,693
172	Tamási	5 668	-2,36	27,56	-861,32	1207,97	8	0,684
173	Mór	10 032	-4,93	27,57	-1368,70	2171,49	8	0,682
174	Balatonkenese	2 456	33,33	36,15	-92,53	608,24	6	0,682
175	Tiszaöldvár	11 467	17,95	25,20	-2312,71	2299,36	7	0,678
176	Tokod	4 846	49,85	39,92	-900,83	1008,74	5	0,677
VI. MAJDNEM KISVÁROSOK								
177	Fonyód	1 663	30,02	38,00	22,36	438,35	6	0,666
178	Elek	8 446	10,55	32,10	-695,63	1948,26	7	0,665
179	Pétervására	2 464	16,94	28,60	-373,71	533,96	7	0,664
180	Veresegyháza	4 448	42,11	45,37	-386,83	1037,16	5	0,657
181	Mezőkovácsháza	5 323	12,75	29,93	-385,98	1244,93	7	0,654
182	Diósgyőr	20 854	8,41	71,95	-1822,17	4778,05	5	0,652
183	Előszállás	3 680	72,37	11,96	-909,65	713,67	5	0,646
184	Hegyeshalom	3 420	35,34	50,96	572,31	1019,65	5	0,645
185	Vámosmikola	2 162	5,82	37,09	146,97	587,97	7	0,639
186	Letenye	3 233	11,18	30,79	-192,13	770,71	7	0,639
187	Tolna	8 017	-2,69	64,97	696,74	2194,00	6	0,637
188	Pécel	7 061	16,08	66,92	1360,28	2126,07	5	0,631
189	Szirák	1 586	-0,69	43,15	114,25	435,68	7	0,629

Rangsám	Településnév	v1	v2	v3	v4	K	ÖP	ÖVKM
		Lélekszám (1930)	Lélekszám változás (1920–30) %	Nem mg.-i lakosság aránya (1930) %	Szolgáltatások jelentőség-többlete (fő)	Komplex mutató (v1–4)	Összes pontérték	Összesített városhierarchiai komplex mutató (standardizált értékek alapján)
190	Hajdúhadház	11 611	10,79	24,97	-1861,66	2446,28	7	0,622
191	Dorog	5 863	48,69	32,45	-443,06	1375,27	5	0,621
192	Túrkeve	13 320	2,67	31,81	-1210,75	3035,93	7	0,620
193	Ócsa	6 016	18,68	40,42	-618,26	1364,21	6	0,610
194	Nagymaros	4 699	-6,64	68,48	-261,17	1124,92	6	0,609
195	Isaszeg	5 641	22,90	57,10	981,07	1675,52	5	0,604
196	Kunszentmárton	11 354	1,46	31,69	-1495,38	2472,94	7	0,598
197	Ricse	2 677	32,13	25,69	-333,33	600,37	6	0,595
198	Mándok	4 146	23,14	34,23	-274,59	982,19	6	0,593
199	Nyergesújfalu	2 536	0,00	59,74	-306,85	572,22	6	0,587
200	Szód	4 712	55,97	43,56	-620,00	1047,89	4	0,584
201	Bolyok	3 503	56,24	64,98	-341,63	820,65	3	0,569
202	Piszke	1 436	-0,14	80,82	-101,36	353,83	5	0,567
203	Üllő	6 750	18,15	57,25	-157,21	1667,05	5	0,565
204	Simontornya	3 843	19,53	57,66	-533,76	846,61	5	0,563
205	Aszód	4 164	-5,49	59,55	1080,03	1324,52	6	0,559
206	Gyöngyösszőlős	3 400	108,85	74,17	469,42	1013,11	0	0,551
207	Moson	6 393	0,90	72,54	547,74	1753,55	5	0,542
208	Pilisvörösvár	7 815	28,77	42,26	-1012,40	1718,41	5	0,540
209	Kisterenye	4 144	29,14	42,31	422,76	1159,55	5	0,535

Hierarchiaszint	Központok száma	Összlakosság	1 városra jutó lakosságszám	Központok száma az előzőszintekkel együtt
I. Főváros	1	1 006 184	1 006 184	1
II. Regionális központok	6	462 344	77 057	7
III. Megyeszintű központok	12	507 538	42 295	19
IV. Középváros	36	776 669	21 574	55
V. Kisváros	121	1 062 652	8 782	176
VI. Majdnem kisváros	33	186 380	5 647	209
Összesen I–V.	176	3 817 050	21 688	-
Mindösszesen	209	4 001 767	19 147	-

1. táblázat. A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása.

	1. változó	2. változó	3. változó	4. változó
1. változó	1,00	0,32	0,00	0,03
2. változó	0,32	1,00	0,15	0,21
3. változó	0,00	0,15	1,00	0,97
4. változó	0,03	0,21	0,97	1,00

Forrás: adatbázis, saját számítás.

1. változó: *Lélekszám változás 1920–1930 között.*

2. változó: *Nem mezőgazdasági keresők aránya (az egyéb keresők sincsenek benne).*

3. változó: *A szolgáltatások jelentőségtöbblete.*

4. változó: *Lélekszám 1930-ban.*

2. táblázat. Korrelációs táblázat.

Szilágyi Zsolt

Városhiányos területek vizualizálása

A térinformatika és a gravitációs modell egy lehetséges alkalmazása
a történettudományban a trianoni Alföld példáján (1910–1930)

Kutatástörténeti előzmények

Annak ellenére, hogy a hazai földrajztudomány számos munkában foglalkozott az utóbbi évtizedekben a városhiányos területek kimutatásával, leírásával és az ott élők különféle lehetőségeivel, csak kevés szakmunkában olvasható történeti perspektíva – közülük is kiemelkedik Beluszky Pál, Kókai Sándor és Tóth József írása.¹ Vizsgálati módszereik ugyan eltérőek, eredményeik azonban több ponton is egybehangzóak, s máig meghatározzák a témáról alkotott kanonizált képet. Beluszky Pál 1976-os tanulmányában összetett szempontrendszer alapján, közel száz mutató felhasználásával jellemezte az ország „kedvezőtlen életkörülményű területeit”. Az Alföldön négy ilyen nagyobb régiót különített el, amelyek közül kettővel, a Közép-Tiszavidékkel és a Berettyó-Körösvidékkel egy későbbi írásában külön is foglalkozott.² Jóllehet, Beluszky Pál nem a városhiányos térségeket állította a vizsgálat középpontjába, mégis eredményei deduktív módon felhasználhatóak. Hozzá hasonlóan Tóth József sem tárgyalta az 1988-ban megjelent könyvében az alföldi városhiányos területeket, és nem is különítette el azokat a környezetüktől, tekintve, hogy az urbanizáció folyamatát vizsgálta közelebbről. Ennek ellenére a kérdést ő sem kerülhette meg. Nem városhiányos térségekről, hanem perifériákról értekezett. Ezek közé sorolta a dél-békési, a sárréti, a tiszafüredi és a solti „térszerkezeti egységeket”, tehát az Alföld általa lehatárolt 12 területe közül négyet.³ A nyíregyházi „térszerkezeti egységőr”, amely Tóth olvasatában az egész megyét jelentette, nem beszélt perifériaként – ellenben hangsúlyozta, hogy „alföldi viszonylatban is elmaradott, számos strukturális gonddal küszködik”.⁴ A nyíregyházi, a sárréti és a tiszafüredi „térszerkezeti egység” lényegében megegyezik a Beluszky-féle vizsgálat Szabolcs-Szatmár, Berettyó-Körösvidék és Közép-Tiszavidék hátrányos helyzetű területeivel.

Ezek után, az említett két geográfus eredményeire is építve, jelent meg 1999-ben Kókai Sándor adatgazdag, inkább leíró és csak kevésbé elemző monográfiája. A „nyíregyházi történeti földrajzi iskola” műhelyében született kötet, érthető módon, már kifejezetten történeti szemléletű, amelynek homlokterében a 19. századi Nagyalföld városai és vonzáskörzetei álltak. Hasonlóan az előbbi két munkához, ebben sincs említés városhiányos térségekről, ellenben perifériákról és félperifériákról annál több szó esik. Összesen öt ilyen területet különített el a szerző. Négyet a trianoni Alföldön: a Közép-Tiszavidéket, a Sárrét-Körösök vidékét, a Körös–Maros közét és a Duna-mentét, valamint egyet annak határain kívül, amelyet a Bánát délkeleti részeként azonosított.⁵

¹ Beluszky 1976., Beluszky 1981., Tóth 1988., Kókai 1999.

² Beluszky 1976., Beluszky 1981.

³ Tóth 1988. 163–170.

⁴ Uo. 164.

⁵ Kókai 1999. 168–169.

Az eddig elmondottakkal szemben a történettudományban alapvetően más a helyzet. A történészek, de még a várostörténészek sem törekedtek arra, hogy a városiányos (más kontextusban perifériális) területek összetett kérdését vizsgálataik középpontjába állítsák. Holott kulcskérdés az, hogy milyen képet nyújt a történettudomány nemcsak a társadalmi differenciákról, hanem arról is, hogy e differenciák „újratermelődése” mögött milyen szekuláris térbeli egyenlőtlenségek húzódnak meg. Erre a kérdésre pedig a hazai történeti földrajztudománynak sincs kielégítő válasza – vagy legalábbis olyan válasza, amelyet a különböző léptékű gazdaság- vagy társadalomtörténeti vizsgálatokban alkalmazni lehetne; talán egyedüli kivétel Győri Róbert és Mikle György közös munkája.⁶

Források és módszertan

Az ATTA, vagyis az *Alföldi Települések Történeti Adatbázisa* egy jelenleg is bővülő, több alrendszerből álló, olyan számítógépes (MsExcel) adatbázis, amelynek kiépítése az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával vált lehetővé. Törzsanyagát a *Közigazgatási tájékoztató lapok* (1925), a helységnévtárak (különösen MH 1913, 1926) és a *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat* vonatkozó köteteinek (1900–1935) demográfiai, foglalkozásszerkezeti és egyéb életmódbeli (stb.) adatai alkotják. Az ATTA jelenleg több mint 2,1 millió sztenderd és generált adatból áll, amelyet 2012 és 2015 között építettem.⁷ Segítségével nemcsak gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések vizsgálhatók kvantitatív módszerek felhasználásával, hanem térinformatikai eszközök bevonásával a területi különbségek, egyenlőtlenségek mintázata is vizualizálható.⁸

Ehhez azonban – az első lépések egyikeként – el kellett készíteni a táj községhatáros közigazgatási digitális térképét,⁹ amihez előbb az Alföld határait kellett a nemzeté válás folyamatában értelmezni (kivált nyugati irányból) a megélt tér tapasztalata alapján. A Kárpát-medence területének – amely alatt, földrajzi szempontból helytelenül, legtöbbször a Kárpátok hegyvonulatait és egyszerre a medencét értjük – csaknem harmadát a százezer négyzetkilométernyi kiterjedésű nagytáj, az Alföld adja.¹⁰ A tengerszint feletti 200 méternél alacsonyabban fekvő, összefüggő rész átnyúlik a Duna vonalán mind nyugati, mind déli irányban, jóllehet ezeket a részeket a földrajztudomány sem tekintette mindenkor az Alföldhöz tartozónak. Bulla Béla 1962-ben megjelent szintézisétől vált általánosan elterjed nézetté, hogy a Mezőföld, a Dráva-mellék és az Ormánság is az Alföld része.¹¹ Minderről azonban napjainkig megoszlik a kutatók véleménye. A társadalom- és településföldrajzi munkákban legtöbbször az Alföld nem terjed túl a Duna vonalán,¹² mely nézetet a történelem- és a néprajztudomány is gyakran kölcsönvette. A két világháború közötti

⁶ Győri–Mikle 2017. Köszönöm a szerzőknek, hogy a megjelenés alatt álló tanulmányuk kéziratát a rendelkezésemre bocsátották.

⁷ Az ATTA főbb forrásai: NM EAD Kt. 1925. (vö. Szilágyi 2016a.); MSK Ús. 42., 46., 48., 69., 83., 99. köt.; NFAK 1969.; MH 1913.; MH 1926.

⁸ Szilágyi 2015.

⁹ Szilágyi 2014.

¹⁰ Beluszky 2001. 23.

¹¹ Bulla 1962. 82–83., 364–367.

¹² Beluszky 2001. 23–30.; Beluszky 2005a. 10.; Beluszky 2008. 325–411., 367–368.

néprajztudomány az akkori kortárs geográfiai elképzelésekre¹³ támaszkodva az Alföld nyugati határát a Dunában látta,¹⁴ mely elképzelés a legutóbbi szakmunkákban is visszatükröződik.¹⁵ Prinz Gyula már 1914-ben azon az állásponton volt, hogy a táj „nyugati és déli határait a Morava öblözetég a Duna jelöli ki, illetve a Duna árterének jobbparti pereme [... adja]. Kivétel csak a Dráva öblözete, melyet az Alföldtől nem lehet elkülöníteni”.¹⁶ Ez a kép a 20. század közepéig általánosan meghatározó maradt, de az utóbbi évtizedekben is újból polgárjogot nyert. Ezt elfogadva, az Alföld nyugati határát a Duna vonalánál húztam meg a vizsgálat során, amelyet a 19. századi alföldi táj percepciója is nagymértékben alátámaszt. A táj északi kiterjedését a tengerszint feletti 200 méternél húztam meg, egyezményes formában.¹⁷ Továbbá megjegyzem, hogy jelen vizsgálat során a trianoni Alföld keleti és déli határát az 1920 utáni államhatárhoz igazítottam.

A városhiányos térségek kimutatásában kézenfekvő megoldás lehet elsősre, ha az adott terület összes városát megjelenítjük egy térképen. Ez egyúttal kijelöli (inverz formában) azokat a területeket is, ahol hiány van belőlük. Ennél bonyolultabb, ugyanakkor jóval szemléletesebb eljárás, ha a gravitációs vonzásokörzetek feltárásához végzett számítási eredményeket használjuk fel. Az alföldi településállomány gravitációs térszerkezetének megrajzolásához 860 település viszonyrendszerét, mintegy 219 ezer adat (826×265) kapcsolatot vizsgáltam. Tanulmányomban gravitációs centrumnak tekintettem a Beluszky–Győri-féle vizsgálat alapján azokat a funkcionális értelemben vett városokat, amelyek a trianoni ország területén helyezkedtek el. Ebből a 157 központból nem vontam be a vizsgálatba Zala, Vas, Sopron, Veszprém és Somogy vármegyék, illetve Győr-Moson-Pozsony egyelőre egyesített vármegye városait (39); tehát azokat, amelyek feltehetően túl messze voltak ahhoz, hogy érdemben befolyásolják a számítások eredményeit. Ugyanakkor az Alfölddel földrajzilag közvetlenül érintkező vagy e táj közvetlen közelében fekvő megyék területén elhelyezkedő funkcionális városokat sem hagyhattam figyelmen kívül a peremterületek viszonyrendszerének feltárásakor. Ebből a tájhoz közeli 42 városból mindössze 11 központ gravitációs vonzásokörzete terjedt át az Alföldre 1920-ban. Ilyen volt Adony, Dunaföldvár, Eger, Gyöngyös, Miskolc, Mohács, Monor, Paks, Sajószentpéter, Szentendre és Tolna.¹⁸

¹³ Prinz 1914. 48–49.; Prinz 1926. 82.; Prinz [1936]. 293–313.; Cholnoky 1929. 24–30.; Cholnoky [1937]. 32–33.

¹⁴ Ortutay 1940. 175.

¹⁵ Borsos 2011. 287–293.

¹⁶ Prinz 1914. 49.

¹⁷ A táj lehatárolásának kérdését részletesebben tárgyalom: Szilágyi 2014. 111–112.

¹⁸ A számítások elvégzéséhez két alapvető adatra van szükség: a települések lélekszámára és a települések földrajzi koordinátáira. A különféle lehetőségek közül a légvonalbeli távolságot alkalmaztam, melynek két település közötti értékét a földrajzi koordináták felhasználásával határoztam meg az alábbi összefüggés alapján: $d_{ij} = R \times \arccos[\cos(90^\circ - \phi_i) \times \cos(90^\circ - \phi_j) + \sin(90^\circ - \phi_i) \times \cos(\lambda_j - \lambda_i)]$; ahol: d_{ij} két földi pont távolsága, R a Föld sugara (6372,797 km), ϕ_i és ϕ_j két pont szélességi köri helyzete fokban, λ_i és λ_j két pont hosszúsági köri helyzete szintén fokban. A koordináták forrása: Google Maps. (Módszertanilag lásd: Nemes Nagy 2005. 220.) Az itt meg nem nevezett forrásokat lásd a 7. lábjegyzetnél. – A gravitációs modell a gravitációs törvény mintájára működik, amely jelen esetben megmutatja, hogy 1920-ban egy adott központ saját népességsúlyának megfelelően mely másik településre fejthetett ki vonzó hatást a köztük lévő távolság és a vonzott lakosság méretének függvényében. A gravitációs erő kiszámításának képlete: $F = m_i \times m_k / d_{ik}^2$, ahol m_i a vizsgált település, m_k a vizsgált központ tömege (népessége 1920-ban), d_{ik} pedig a köztük lévő légvonalbeli távolság kilométerben kifejezve. Fontos megjegyezni, hogy a (2-es vagy 3-as) hatványkitevő módosításával többé-kevésbé modellezni lehet azokat a változó közlekedési viszonyokat, amelyek befolyásolhatják a központok clérését

A módszert alacsony gravitációjú területek kimutatására, tulajdonképpen a városhiányos részek vizualizálására elsőnek Győri Róbert alkalmazta a hazai történeti földrajzban a Kisalföld déli részének térszerkezeti elemzésekor.¹⁹ Az eljárás lényege, hogy a *potenciál-képlet* felhasználásával meghatározásra kerül minden egyes vonzott település maximális gravitációs értéke, s az ily módon településekhez rendelt értékek térképezésekor, az eltérő gravitációs erők nagyságának érzékeltetésével megrajzolhatóvá válnak a „gravitációs erővonalak”, a központok körül működő gravitációs mezők koncentrikus gyűrűi, közeli centrumok esetén pedig e gyűrűk egymásba fonódó mintázatai. Végül, ahol a gravitációs mező a leggyengébb, vagyis ahol a térkép világos árnyalatú, ott rajzolódnak ki a városhiányos területek. Megjelenítésükhöz azonban – tekintve, hogy a kisvárosok legtöbbször az ilyen gyenge gravitációjú vidékeken jöttek létre, és csak ritkán olyan központok közelében, amelyek a városhierarchia magasabb szintjén helyezkedtek el – elengedhetetlen, hogy az eljárás során kizárólag azok a települések kerüljenek a vonzásközpontok csoportjába, amelyek középvárosok vagy magasabb hierarchiájú centrumok voltak a századelőn.

A városhiányos területek gravitációs térszerkezete

Az így nyert térképen élesen kirajzolódnak a Duna–Tisza közti és a tiszántúli városövek,²⁰ de minden korábbitól eltérő pontossággal az egykori városhiányos régiók potenciális magterületei is kijelölhetőek (1. ábra).²¹ Elmondható tehát, hogy 1920-ban három olyan városhiányos régió mutatható ki a trianoni Alföldön, ahol összetett, belső strukturaltság volt jellemző:

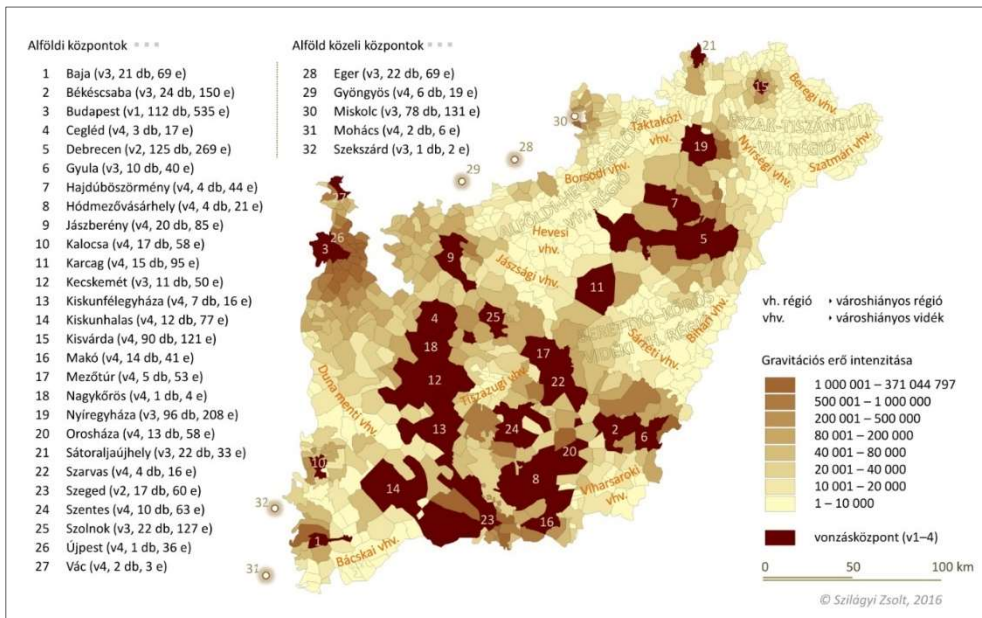
vonzáskörzetük területéről. Győri Róbert 2003-ban saját, gravitációs modellre épülő eredményeket publikált a Dél-Kisalföld területére vonatkozóan. A modell eredményeit a közigazgatási tájékoztató lapokból nyert empirikus adatokkal összevetve arra a következtetésre jutott, hogy a 2-es hatványkitevő alapján kirajzolódó hipotetikus vonzáskörzeti términtázat jobb megfelelést mutatott az empirikus vonzáskörzetekkel a két világháború közt, mintha a 3-as hatványkitevőt helyettesítette volna a képletbe (Győri 2003. 321.). Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet Győri Róbert, hogy a korábbi időszakok esetében, tekintettel például a századelő közlekedési viszonyaira, inkább a 3-as hatványkitevővel végzett számítások eredményei mutattak realisabb képet (Győri 2005. 81.). Felmerül ezek után a kérdés, hogy melyik hatványkitevő alkalmazása indokolt módszertanilag a két világháború közötti Alföld esetében. Úgy vélem, hogy a ritkább településsűrűség miatt, és azért, mert a táj közlekedési lehetőségeiben lényeges változás nem történt az 1920-as, 1930-as években, semmi nem indokolja, hogy a századelő viszonyainak modellezéséhez használt 3-as hatványkitevőn változtassunk, amikor a két világháború közötti Alföld gravitációs vonzáskörzetrendszerének megkonstruálása a cél. A gravitációs modell módszertani leírását lásd: Nemes Nagy 1984. 166–185.; Dusek 2005. 237–245.; Pénzes 2014. 97.

¹⁹ Győri 2005. 84.

²⁰ Vö. Szilágyi 2014. 118. 2a. ábra.

²¹ Hogy ezeket a magterületeket nem határoltam el élesen egymástól, több oka van. Először is egyértelmű, hogy e vidékek többé-kevésbé összefüggő régiókat alkottak, mely eleve kérdésessé teszi a belső strukturaltság „erőltetését”. Másodsor, a gravitációs modell nem alkalmas arra – és ez kellően nyomós érv –, hogy egy esetleges empirikus vizsgálathoz megbízhatóan szétválassa egymástól ezeket a belső területeket. Ennek magyarázata abban áll, hogy a gravitációs erő intenzitásának térképi megjelenítéséhez alkalmazott színskála intervallumai tetszőlegesen állíthatóak különféle megfontolásból, szűkebb vagy tágabb értékhatárok közé. Mindez persze alapvető hatással van a végeredményre. Az eljárás nyilvánvaló korlátai tehát önmagában teszik lehetetlenné a belső határok kijelölését. Harmadszor, úgy vélem, a tájakhoz hasonlóan ebben az esetben sem lehet éles határokról beszélni. Talán erre nincs is szükség. Elég, ha jelzésszerűen felrajzolhatóak a városhiányos régiók belső, kisebb vidékei.

1. *Észak-Tiszaántúli városhiányos régió*
  - 1.1. Beregi városhiányos vidék
  - 1.2. Nyírségi városhiányos vidék
  - 1.3. Szatmári városhiányos vidék
2. *Berettyó–Körös vidéki városhiányos régió*
  - 2.1. Sárréti városhiányos vidék
  - 2.2. Bihari városhiányos vidék
3. *Alföldi-hegységelőtér városhiányos régió*
  - 3.1. Borsodi városhiányos vidék
  - 3.2. Hevesi városhiányos vidék
  - 3.3. Taktaközi városhiányos vidék

1. ábra. Városhiányos területek az Alföldön 1920-ban. A városhierarchia felső négy szintjén működő központok (v1–4) gravitációs erejének intenzitása szerint.

Forrás: ATTA, gravitációs értékek módszertanához lásd a 18. lábjegyzetet, saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: A gravitációs központok nevét követő zárójelben a városhierarchiai szint (v1–4), a potenciálisan vonzott alföldi települések (db) és a vonzott alföldi lélekszám (ezer fő) olvasható. (Rövidítés: v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megyeközpont, v4 = középváros.)

A térképen látható további öt vidék nem mutat összetettebb struktúrát, így azok aligha tekinthetők régióknak. Ilyennek bizonyult a *Jászsági*, a *Duna menti*, a *Bácskai* és a *Viharsarokai* mellett, a *Tiszasági városhiányos vidék* is. Ez utóbbi abban a sajátos helyzetben volt egykoron, hogy beékelődött a két, észak–déli futású alföldi városöv közé (vö. 1. ábra, sötét színnel jelölt vonzasközpontok, v1–4). A terület inerciáját alapvetően az határozta meg,

hogy a vidéket északról, nyugatról és délről a Tisza, keletről pedig részben a Körös határolta, amelynek következtében a forgalmasabb utak elkerülték a területet. A szűkös természetföldrajzi adottságok nagyban befolyásolták a helyi társadalom demográfiai és foglalkozásszerkezeti viszonyait. E kedvezőtlen helyzet állandósulására hatással volt a *Tisza-menti városiányos vidéket* körbezáró (Szolnok, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Szarvas, Mezőtúr) városgyűrű is.

Összességében a városiányos régiók falvai közül több olyan település „emelkedett ki” a 19–20. század fordulójára, amely kisvárosi szerepköröket kezdett betölteni. Voltaképp a városiányos vidékek alsó szintű térszervezésében játszottak gyakran súlyukhoz képest nagyobb szerepet. Az *Észak-Tiszántúli* és a *Berettyó-Körös vidéki városiányos régiók* egyes részei még kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek az új államhatár meghúzásával, amikor egyben határ menti területekké is váltak. E vidékeken, városok híján, a modernizációs alsóbb hídfőállásokat is nélkülöznie kellett a – gazdasági potenciál tekintetében szintén eleve szűkös adottságokkal rendelkező – falvak lakosságának. Tulajdonképpen ezek a vidékek adtak otthont az „alföldi társadalom” egyik „legreményvesztettebb” rétegének. Ezekben a vidékeken „többszörösen magatehetetlen” falvak egész sora formálódott 1920 után, mely településekről a történeti szakirodalomban még csak említést sem tesznek. Az ezekben a községekben halmozódó feszültségeknek adott hangot a két világháború között például Féja Géza, sárrétudvari Nagy Imre, Sinka István vagy Szabó Pál.²² És az sem véletlen, hogy Sárospatakon a Kollégium falai között munkálkodott az ország egyik leg-szervezettebb, tudományos igénnyel működő falukutató szemináriuma, amelynek fő munkaterülete, a Bodroghöz, határos volt az *Észak-Tiszántúli városiányos régióval*.²³

Kitekintés: a táj fejlettségi térszerkezete a századelőn

Az utóbbi egy-másfél évtizedben a korábbtól gyökeresen eltérő új, jóval kedvezőbb kép bontakozott ki a 19–20. századfordulós Alföldről. A különféle statisztikai mutatók alapján Beluszky Pál arra a megállapításra jutott, hogy az említett táj, a Kisalfölddel együtt, a Kárpát-medence legdinamikusabban fejlődő, modernizációban élen járó vidéke volt.²⁴ Az új szemléletmód és a tájról alkotott új kép ösztönzőleg hatott a későbbi kutatásokra. Bebizonyosodott, hogy az Alföldön gyökeresen eltérő fejlettségi térszerkezet alakult ki,²⁵ szemben a Kisalfölddel, ahol a táj ilyen jellegű övezetei az osztrák főváros köré rendeződtek.²⁶ Az Alföldet nem egyközpontú, hanem többközpontú fejlettségi háló jellemezte, amely egyben a táj sajátos vonását is adta.

Az Alföld belső modernizációs gócai között koncentrikusan szerveződő, de csak mozaikos mintázatban kimutatható, eltérő fejlettségű övek formálódtak és működtek a 19–20. század fordulóján (2. ábra). Az öt centrumterület közül utólagosan három a Duna–Tisza közén, kettő pedig a Tiszántúlon lokalizálható. Délen a *Baja–Bácsalmás–Szeged vidéki* (alföldi viszonylatban) kiemelkedő fejlettségű góc az első világháborút követő területi rendelkezések miatt hamarjában jelentőségét veszítette; annál is inkább, mert eleve csak peremvidéke volt az elcsatolt Szabadka–Újvidék–Zombor centrumterületnek. Az ettől

²² Féja 1937., Nagy 1940., Sinka 1935., Szabó 1930.

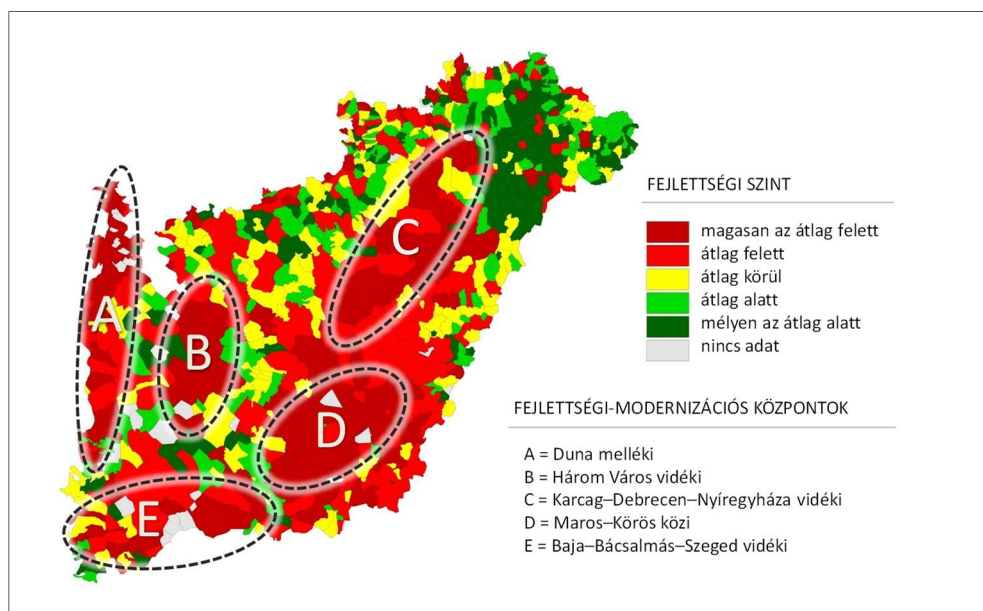
²³ Bartha 2013. 95.

²⁴ Beluszky 2001. 239.

²⁵ Szilágyi 2015. 81–90.

²⁶ Győri 2006. 246–248.

északra, a főváros alföldi előterében körvonalazódó másik kiemelkedő fejlettségű terület, a Három Város (Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét) vidékén formálódott. Kialakulásában jelentős szerepet játszott a Kárpát-medencei viszonylatban jelentős forgalmú Budapest–Szeged–Temesvár vasútvonal. E dinamikusan fejlődő régió gazdasági szerepe az első világháború után (földrajzi fekvéséből adódóan) látványosan felértékelődött a trianoni Alföldön. A harmadik góc sávként húzódott az Alföld nyugati peremén, Ráckeve-től Bajáig, amelyet Erdei Ferenc még az 1930-as években „Dunamelléknek”, *víz menti falvak kertkultúrájának* nevezett.²⁷ Ugyanakkor a Maros–Körös közén és a Karcag–Debrecen–Nyíregyháza vidéken, lényegében összefüggő tömbben helyezkedett el a két tiszántúli, átlagos fejlettséget meghaladó centrumterület, amely egyben a vizsgálat fontos és talán legmeglepőbb eredményét adta.

2. ábra. Az Alföld fejlettségi térszerkezete 1910-ben.

Forrás: a módszer részletes leírását és az egyes települések komplex fejlettségi mutatóját lásd Szilágyi 2015., vö. Szilágyi 2016b. 40. Megjegyzés: átlag = 0,00, szórás = 1,00, magasan az átlag felett (3,035–0,512), átlag felett (0,511–0,133), átlag körül (0,132 és –0,130 között), átlag alatt (–0,131 és –0,382 között), mélyen az átlag alatt (–0,383 és –1,255 között).

Az előbbiekből kitűnik, hogy az Alföld belső fejlettségi különbségei már a századelőn is markánsan kirajzolódtak. A nagyobb modernizációs góccokat, más néven centrumterületeket keskeny, néhány tíz kilométernyi szélességű átmeneti sávok választották el egymástól. A Duna–Tisza közén ez a tagoltság nemcsak észak–déli (folyókat követő) irányultságú volt, hanem nyugat–keleti szerkezetű is, mivel itt az átlagon felüli fejlettségű

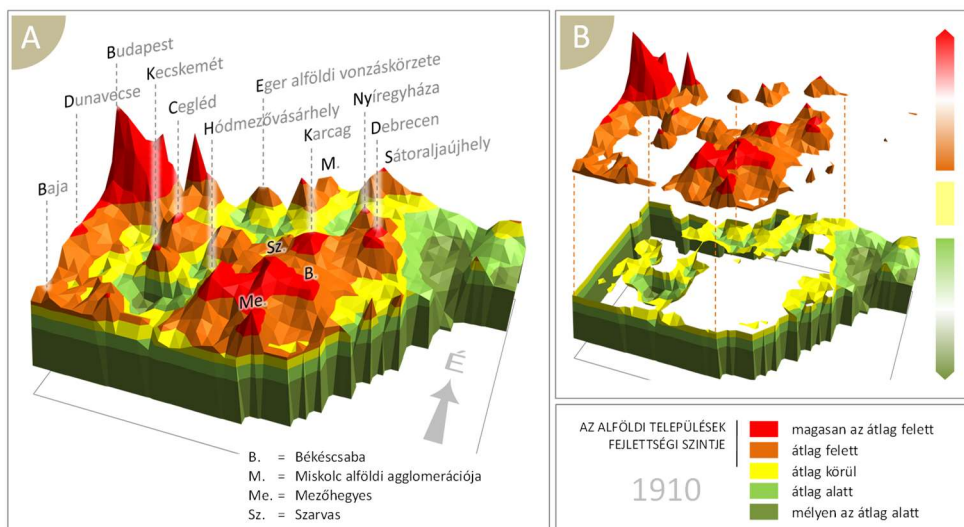
²⁷ Erdei 1937. 9., 203.

részek nem alkottak egymással összefüggő tömböt (nem úgy, mint a Tiszántúlon). A *Három Város vidéki* és a *Baja–Bácsalmás–Szeged vidéki* centrumterületek között húzódott egy, kelet felé folyamatosan kiszélesedő átmeneti zóna. Ugyanakkor a tiszántúli tömb keleti peremén szintén megfigyelhető egy nyugat felé elkeskenyedő, alacsonyabb fejlettségű ékterület, amely a bihari részt, beleértve a Sárrét aprófalvas keleti területeit is, magába foglalta (vö. 1. ábra, 2. ábra). Végül még további két átlagosnál fejletlenebb vidék körvonalazódott a századelő Alföldjén. Az egyik egy mozaikos szerkezetet mutató régió volt, amely tulajdonképpen megegyezett az *Alföldi-hegységelőtér városiányos régiójával*, a másik azon északkelet-alföldi terület volt, amely többé-kevésbé az *Észak-Tiszántúli városiányos régióval* volt azonos, és amely magába foglalta az Ecsedi-láp egykori vidékét, a Beregi- és a Szatmári-síkságot, a Rétközt és ezek ölelésében csaknem a teljes Nyírséget.

Ilyenformán nyilvánvaló, hogy a köztudatban élő nyugat–keleti irányú fejlettségi lejtő tézise *abban a formában*, ahogyan azt általánosítva az Alföldről legtöbbször elgondoljuk, már nem tartható tovább.²⁸ Kutatásaim alapján egy, a korábbihoz képest jóval összetettebb századfordulós fejlettségi térszerkezet rekonstruálható.²⁹ Először is, az alföldi települések fejlettségének kétség kívül van egy jól kivehető keleti irányba csökkenő vonása. Másodsor, és a hangsúly ezen van, a „lejtő” ellenére, nagyjából Szeged és Nyíregyháza között húzódó észak–déli sávban, tehát a Tiszántúl folyóhoz közelebb eső felén, ahol a mezővárosok füzére volt megfigyelhető, egy átlagostól (falvak szintjén is!) fejlettebb régió terült el (2. ábra). Amennyiben ezek után megpróbáljuk elképzelni ezt a „lejtőt”, úgy valami egészen más hasonlatra lesz szükségünk. Ezt helyettesítheti az, ha úgy gondolunk inkább a fejlettség felszínformáira, mint valami dombvidékre, amely bár lejt nyugatról keletre, még inkább északkeletre, közben azért helyenként – például a Három Város vidékén, a Közép- és Dél-Tiszántúl Tiszához közelebb eső felén vagy az Alföld déli peremén – emelkedik is. E „magasabb felszínnek” között északkelet–délnyugati vonalban egy alacsonyabb fekvésű völgy húzódott, amelynek keleti fele tölcérszerűen kiszélesedve a „legmélyebb” pontját adta az Alföld fejlettségi domborzatának. Ebből kitűnik, hogy a merev „fejlettségi lejtő” helyett, sokkal inkább egy változatos formavilágú, flexibilis „fejlettségi membránnal” van dolgunk (3. ábra, A).

²⁸ Még Bulla Béla írta nem minden előzmény nélkül 1940-ben, hogy az „élet lüktetésének elbalkulása nyugatról kelet felé [...] élesen kirajzolódik” (Bulla 1940. 58.). Később ennek a nézetnek engedett teret implicit formában Mendöl Tibor is, amikor úgy fogalmazott, hogy az „Alföld múltja máig nem érte utól [sic!] a nyugati országországok fejlettségét” (Bulla–Mendöl 1947. 227.). Ennek két legfőbb okát a településállomány nagy részének török kori elpusztulásában, illetve a táj ásványkincsekben való szegénységében látta.

²⁹ A nyugat–keleti fejlettségi lejtő falszifikálását lásd bővebben: Szilágyi 2015. 81–90.; Szilágyi 2016b. 38–42.

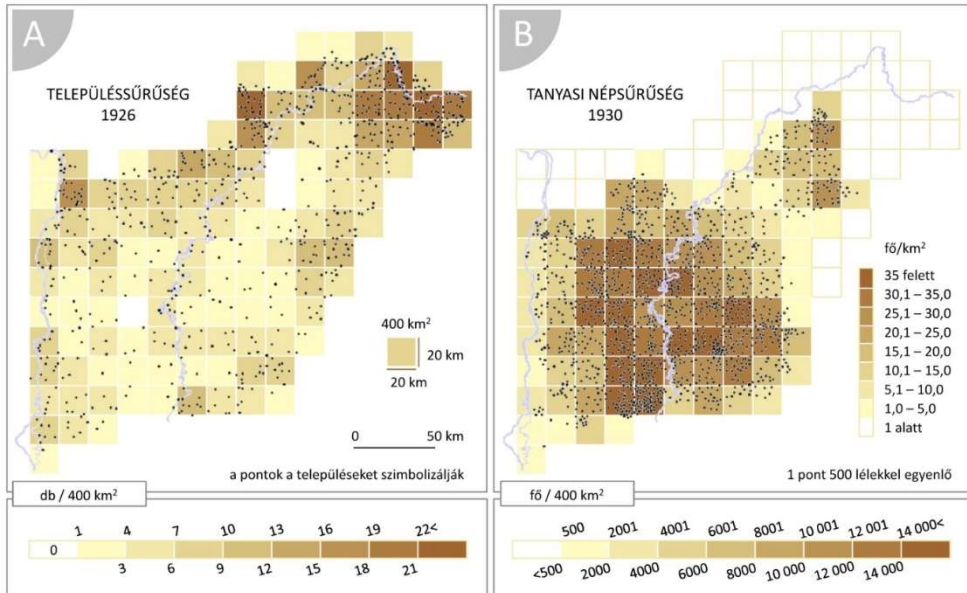
3. ábra. Az Alföld fejlettségi membránja 1910-ben.

Forrás: ATTA, vö. Szilágyi 2016b. 41., saját számítás és szerkesztés.

Szélesebb perspektívába helyezve az eddig elmondottakat, megfogalmazható, hogy a török kori településállomány jelentős részének elpusztulása – a 20. század eleji modernizáció és fejlettség kérdése felől közelítve – talán a szükségesnél még mindig jóval negatívabb megítélés alá esik. Holott mindezek után aligha kérdéses, hogy azok a területek értek el „magasabb” fejlettségi szintet a 20. századra, ahol a pusztítás mértéke nagyobb volt a 16. század során. Ezzel szemben azok a területek, ahol csaknem érintetlen maradt a középkori, „aprófalvas” településállomány szerkezete (4. ábra, A), kevésbé tudtak „mobilizálódni”. A sűrűszövetű településháló miatt ezeken a vidékeken olyan nagyterjedésű mezővárosok sem alakulhattak ki, amelyek máshol a fejlődés alföldi útját³⁰ képviselték. Ennek függvényében e területek másféle „fejlődési úton” jártak, amely nem lemaradást, és főleg nem elmaradottságot jelent, sokkal inkább azt, hogy a helyi viszonyokhoz való legteljesebb alkalmazkodás, a fennálló struktúrák közepette, mindössze annyira volt elegendő, mint amit a vizsgálat a századelőn ezen a vidéken kimutatott (3. ábra, B).

³⁰ Vö. Márkus 1986. 43–52.; Beluszky 2001. 79–156. Lásd hozzá Kecskemét példáját: Szilágyi 2012.

4. ábra. Az Alföld településsűrűsége (A) és az általában mezővárosok köré rendeződő tanyasi népsűrűsége (B).

Forrás: ATTA (A) és Elek 1938. 609. (B), saját számítás és szerkesztés.

Az előbbiből következik, hogy a 19–20. századi alföldi modernizáció egyik előzménye, ha nem is előfeltétele, a 18. századra kialakult ritkább sűrűségű településállomány, illetve annak kiemelkedő „szigetei”. Szigetek vagy zárványok, nézőpont kérdése,³¹ környezetükhöz (vidékükhöz) képest egészen más lehetőségeket, az önmegvalósítás eltérő útjait kínálták lakóik számára. Hogy „multikulturális” központok lettek volna ezek a szigetek, azt ma már árnyaltabban látom, mint pár évvel korábban,³² azt viszont továbbra is fenntartom, hogy bizonyára olyan helyekről, központokról van szó, ahol összetettebb strukturái jöttek, jöhettek létre a gazdaságnak és a társadalomnak helyi szinten. Ezek a szigetek, amelyek egy-egy várost, némelykor városok – térben egymáshoz közel fekvő – csoportját jelentették az Alföldön, olyan interakciós teret képeztek, kínáltak a vándormozgalomból is bőven táplálkozó, növekvő társadalmuk számára, ahol a toleránsabb viselkedésforma kialakítása elengedhetetlen velejárója volt a „fejlődés” légkörének. Nyilván ezt erősítette a betelepülések, betelepítések egész sora a 18. században, például a békési, dél-alföldi, Duna-menti részeken. S ezt erősítette később is a 19. századi migráció,³³ amelyet nagyban megkönnyített a táj szerkezeti adottsága, az alföldi közlekedés egyszerűbb, „könnyedebb” lehetősége, idővel modernizálódó formája. Mindezek abba az irányba hatottak, hogy e területek az állandó kihívások közepette bővülő „sokszínűségük” mellett továbbra is képesek maradtak megőrizni a térszervező szerepköreiket a tájban. A 19. század végére több

³¹ Benda 2006. 350–367.

³² Szilágyi 2012. 42–43.

³³ Bővebben: Beluszky 2005b. 153–314.

helyen is összefüggő vidéket, kiemelkedő fejlettségű-modernizációjú góccokat kezdtek alkotni ezek a centrumok. Régi szerepköreiket megtartva tehát, és újabbakkal bővítve azokat, továbbra is környezetük „fölé” emelkedtek (3. ábra, A).

Zsolt Szilágyi

Visualising Areas Lacking Cities – A Possible Application of the Geographic Information System (GIS) and the Gravity Model in History, Based on the Example of the Great Hungarian Plain of Trianon (1910–1930)

The 'digital revolution' going on in all fields of science in parallel nowadays (in the case of certain disciplines, a 'digital turn') has opened an interface of interactions in the last few years, which places interdisciplinary topics – among them historical-geographical research – into a new space.

The present study attempts to represent through the example of the 19th-20th turn-of-the-century Great Hungarian Plain the economic and social historical opportunities and contexts opening in the mentioned sub-disciplines by the use of GIS, in parallel with the utilization, or deconstruction, of the canonized knowledge.

During the research process, it turned out that the gravity potential model can also be used to visualize the results of the calculations in a GIS. The less attracted areas outline the areas, regions lacking cities in a differentiated manner in the resulting map.

This method can be used to map 3 regions and 8 areas lacking cities on the Great Hungarian Plain.

On the other hand, the results also made it possible to sketch a model of economic structure, which is hoped to draw attention in writing social history.

Források

- GM 2005. Google Maps. Google Inc. (Online: www.google.hu/maps)
- MH 1913. A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1913.
- MH 1926. Magyarország helységnévtára 1926. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1926.
- MSK Ús. 42. köt. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.)
- MSK Ús. 46. köt. A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 46.)
- MSK Ús. 48. köt. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48.)
- MSK Ús. 69. köt. Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1923. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 69.)
- MSK Ús. 83. köt. Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83.)
- MSK Ús. 99. köt. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. [rész]. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp., 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 99.)
- NFAK 1969. A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. Összeállította: Klinger András. Bp., 1969.
- NM EAD Ktl. 1925. Néprajzi Múzeum (Budapest), Etnológiai Archívum Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény, Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925.

Szakirodalom

- Bartha 2013. Bartha Ákos: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Sárospatak, 2013. (Nemzet, egyház, művelődés 8.)
- Beluszky 1976. Beluszky Pál: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben. Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. In: Földrajzi Értesítő, 25. (1976) 2–4. füzet. 301–312.
- Beluszky 1981. Beluszky Pál: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: A Közép-Tiszavidék és a Berettyó–Körösvidék. In: Alföldi Tanulmányok 5. Békéscsaba, 1981. 131–160.
- Beluszky 2001. Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Bp.–Pécs, 2001.
- Beluszky 2005a. Beluszky Pál: Őrség–Vendvidék Felső-Rába-völgy. Szentgottárd és környéke. Bp.–Pécs, 2005. (Tájak–települések–polgárok 1.)
- Beluszky 2005b. Beluszky Pál: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Szerk.: Beluszky Pál. Bp.–Pécs, 2005. 153–314. (Területi és Települési Kutatások 27.)
- Beluszky 2008. Beluszky Pál: Kárpát-medence országrészeinek (régióinak?) rövid jellemzése. In: Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Szerk.: Beluszky Pál. Bp.–Pécs, 2008. (Területi és Települési Kutatások 27.)
- Beluszky–Győri 2005. Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp.–Pécs, 2005.
- Benda 2006. Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp., 2006.
- Borsos 2011. Borsos Balázs: A magyar népi kultúra regionális struktúrája. A magyar néprajzi atlasz számítógépes feldolgozása fényében. 2. kötet. Mellékletek. Bp., 2011.
- Bulla 1940. Bulla Béla: Az Alföld. Bp., 1940. (Kincsestár – A Magyar Szemle Társaság Kis Könyvtára 116.)
- Bulla 1962. Bulla Béla: Magyarország természeti földrajza. Bp., 1962.
- Bulla–Mendöl 1947. Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Bp., 1947. (Nevelők Könyvtára 2.)
- Cholnoky [1937]. Cholnoky Jenő: A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek. 6. kötet. Magyarország földrajza. Bp., [1937].

- Cholnoky 1929. Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza. Pécs, 1929. (Tudományos Gyűjtemény 101.)
- Dusek 2005. Dusek Tamás: Térbeli egymásrahatások, szociálfizikai modellek. In: Regionális elemzési módszerek. Szerk.: Nemes Nagy József. Bp., 2005. 237–245. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)
- Elek 1938. Elek Péter: Magyarország mezőgazdasági népsűrűsége. In: Magyar Statisztikai Szemle, 16. (1938) 5–6. sz. 605–612.
- Erdei 1937. Erdei Ferenc: Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe. Bp., 1937. (Magyarország felfedezése.)
- Féja 1937. Féja Géza: Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe. Bp., 1937. (Magyarország felfedezése.)
- Győri 2003. Győri Róbert: A Kisalföld valódi és elméleti vonzáskörzetei a XX. század elején. In: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor, Tóth József. Nyíregyháza–Pécs, 2003. 315–324.
- Győri 2005. Győri Róbert: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén, a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. Doktori értekezés kéziratban. Témavezető: Beluszky Pál, Nemes Nagy József. ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola, Földrajz–Meteorológia Program, Bp., 2005.
- Győri 2006. Győri Róbert: Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. In: Korall, 7. (2006) 24–25. sz. 231–250.
- Győri–Mikle 2017. Győri Róbert – Mikle György: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. Kéziratban, megjelenés alatt: Tér és társadalom, 31. (2017).
- Kókai 1999. Kókai Sándor: Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza, 1999. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7.)
- Márkus 1986. Márkus István: Az „alföldi út” és elakadása. Igrici, Gelej, Mezőcsát. In: Valóság, 29. (1986) 4. sz. 30–58.
- Nagy 1940. Nagy Imre: Holtak derese. Bp., 1940.
- Nemes Nagy 1984. Nemes Nagy József: Gravitációs- és potenciál-modellek. In: Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. Szerk.: Sikos T. Tamás. Bp., 1984. 166–185.
- Nemes Nagy 2005. Nemes Nagy József: Földi, térképi távolság. In: Regionális elemzési módszerek. Szerk.: Nemes Nagy József. Bp., 2005. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.)

- Ortutay 1940. Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. Bp., 1940. (Könyvbarátok Kis Könyvei 5.)
- Pénzes 2014. Péntes János: Periférikus térségek lehatárolása – dilemmák és lehetőségek. Debrecen, 2014.
- Prinz [1936]. Prinz Gyula: A magyar tájak képe. In: Magyar föld, magyar faj. 1. kötet. Magyar földrajz, Magyarország tájrajza. Szerk.: Prinz Gyula. Bp., [1936].
- Prinz 1914. Prinz Gyula: Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. Bp., 1914.
- Prinz 1926. Prinz Gyula: Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. 1. kötet. Magyarország fejlődésének származása, szerkezete és alakja. [Pécs], 1926. (Tudományos Gyűjtemény 15.)
- Sinka 1935. Sinka István: Pásztorének. Tornalja, 1935.
- Szabó 1930. Szabó Pál: Emberek. Bp., 1930.
- Szilágyi 2012. Szilágyi Zsolt: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskemét, 2012. (Kecskeméti Örökség Könyvek 2.)
- Szilágyi 2014. Szilágyi Zsolt: Alföldi vonzáskörzetek és piacközpontok 1925-ben. I. Módszertani megközelítések, vizsgálati keretek. In: Agrártörténeti Szemle, 55. (2014) 1–4. sz. 107–156.
- Szilágyi 2015. Szilágyi Zsolt: A fejlettség területi különbségei az Alföldön a 20. század elején. In: Föld, parasztság, agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében. Szerk.: Varga Zsuzsanna, Pallai László. Hajdúnánás, 2015. 37–112.
- Szilágyi 2016a. Szilágyi Zsolt: Az 1925. évi közigazgatási tájékoztató lapok forrásértéke és forráskritikája az alföldi községek példáján. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete. Szerk.: Pap József, Tóth Árpád. Bp., 2016. 94–112. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.)
- Szilágyi 2016b. Szilágyi Zsolt: Isten veled fejlődésmodell! Kecskemét alkalmazkodásának történeti sajátosságai. In: Forrás, 48. (2016) 7–8. sz., 36–59.
- Tóth 1988. Tóth József: Urbanizáció az Alföldön. Bp., 1988. (Területi és Települési Kutatások 3.)

Melléklet

AZ ALFÖLDI TELEPÜLÉSEK VONZÁSKÖZPONTJAI,
GRAVITÁCIÓS ÉRTÉKEI 1920-BAN

Magyarázat:

A települések neve után zárójelben a községhatáros térkép településazonosító száma (ID) olvasható, illetve, ha vonzasközpont volt, akkor a városhierarchia szintjére történik utalás (v1 = főváros, v2 = regionális központ, v3 = megyeközpont, v4 = középváros). Jelen esetben vonzasközpontnak tekintetem minden olyan települést, ami a Beluszky–Győri-féle vizsgálatban funkcionális városnak minősült 1910-ben és a hierarchia felső négy szintjén állt. Azokat a városokat, amelyek a hierarchia alsó két (kisvárosok, valamint járási funkciókkal is rendelkező települések) szintjén helyezkedtek el, nem tekintetem centrumnak. Azért nem, mert ezzel az eljárással a városhiányos területek látványosabb formában váltak megjeleníthetőkké. Továbbá azokat a településeket jelöltem városhiányos területhez tartozónak, amelyek gravitációs értéke nem érte el a 10 000 pontot. Hangsúlyozom, hogy az önkényesen meghúzott határ emiatt pusztán tájékoztató jelleggel körvonalazhatja a szóban forgó területeket.

Forrás: MH 1926., Beluszky–Győri 2005., saját számítás.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzasközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Abádszalók (ID-645)	7 336	Budapest	5 330	vht.
Abony (ID-449)	16 185	Szolnok	243 681	..
Adács (ID-674)	3 783	Gyöngyös	73 451	..
Ajak (ID-143)	2 360	Kisvárd	217 441	..
Akasztó (ID-515)	3 737	Budapest	4 994	vht.
Alag (ID-594)	2 265	Budapest	443 181	..
Alattán (ID-616)	2 487	Jászberény	40 050	..
Alberti (ID-553)	4 078	Budapest	49 057	..
Aldebró (ID-663)	1 518	Eger	11 386	..
Algyő (ID-416)	3 050	Szeged	486 604	..
Almáskamarás (ID-367)	2 404	Békéscsaba	7 913	vht.
Álmosd (ID-354)	2 239	Debrecen	9 405	vht.
Alpár (ID-525)	4 065	Kiskunfélegyháza	41 036	..
Alsóberecki (ID-790)	596	Sátoraljaújhely	67 492	..
Alsódabas (ID-456)	2 549	Budapest	49 946	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Alsódobsza (ID-811)	633	Miskolc	3 975	vht.
Alsógöd (ID-597)	966	Budapest	92 292	..
Alsójózsa (ID-266)	1 232	Debrecen	247 033	..
Alsónémedi (ID-457)	4 721	Budapest	551 606	..
Alsószolca (ID-744)	2 030	Miskolc	123 464	..
Ambrózfalva (ID-386)	1 063	Makó	2 800	vht.
Anarcs (ID-159)	1 612	Kisvárd	145 163	..
Apagy (ID-180)	1 770	Nyíregyháza	19 807	..
Apátfalva (ID-372)	5 741	Makó	296 671	..
Áporka (ID-578)	988	Budapest	31 114	..
Apostag (ID-474)	2 666	Budapest	7 438	vht.
Arnót (ID-749)	1 114	Miskolc	88 283	..
Ároktő (ID-707)	2 155	Miskolc	1 618	vht.
Ártánd (ID-314)	863	Debrecen	893	vht.
Átány (ID-681)	2 812	Budapest	3 378	vht.
Bácsalmás (ID-423)	11 517	Baja	9 240	vht.
Bácsbokod (ID-432)	3 916	Baja	18 038	..
Bácsborsód (ID-433)	2 408	Baja	8 593	vht.
Bagamér (ID-355)	3 327	Debrecen	14 386	..
Báj (ID-123)	932	Nyíregyháza	1 113	vht.
Baja (ID-443, v3)	19 371	vk.	..	..
Bajaszentistván (ID-495)	3 338	Baja	14 415 135	..
Bakonszeg (ID-301)	1 645	Debrecen	2 501	vht.
Balkány (ID-169)	5 908	Nyíregyháza	22 354	..
Balmazújváros (ID-258)	13 223	Hajdúböszörmény	138 360	..
Balsa (ID-129)	1 618	Nyíregyháza	2 980	vht.
Barabás (ID-97)	1 452	Kisvárd	975	vht.
Báránd (ID-346)	4 123	Karcag	7 438	vht.
Bátmonostor (ID-434)	2 385	Baja	54 818	..
Battonya (ID-362)	13 737	Békéscsaba	7 214	vht.
Bátya (ID-496)	3 664	Kalocsa	208 144	..
Bedő (ID-315)	621	Debrecen	906	vht.
Bekecs (ID-807)	1 723	Miskolc	3 140	vht.
Békés (ID-272)	28 161	Békéscsaba	949 441	..
Békéscsaba (ID-300, v3)	44 368	vk.	..	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Békéssámszon (ID-282)	4 709	Hódmezővásárhely	25 650	..
Békésszentandrás (ID-291)	5 861	Szarvas	794 997	..
Belsőbócs (ID-751)	1 228	Miskolc	18 540	..
Benk (ID-237)	569	Kisvárd	2 404	vht.
Beregdaróc (ID-100)	1 033	Kisvárd	335	vht.
Beregsurány (ID-101)	869	Kisvárd	225	vht.
Berekböszörmény (ID-316)	2 954	Debrecen	2 162	vht.
Berettyószentmárton (ID-302)	1 536	Debrecen	2 911	vht.
Berettyóújfalu (ID-303)	9 134	Debrecen	22 361	..
Berkesz (ID-215)	850	Nyíregyháza	2 387	vht.
Berzék (ID-809)	694	Miskolc	6 300	vht.
Besenyőd (ID-184)	805	Nyíregyháza	3 726	vht.
Besenyőtelek (ID-664)	3 529	Eger	8 455	vht.
Besenyszög (ID-626)	4 672	Szolnok	48 323	..
Beszterc (ID-217)	1 023	Nyíregyháza	3 182	vht.
Biharkeresztes (ID-317)	3 669	Debrecen	4 190	vht.
Biharnagybajom (ID-347)	4 212	Karcag	5 362	vht.
Bihartorda (ID-348)	1 621	Debrecen	2 535	vht.
Biharugra (ID-327)	2 116	Debrecen	882	vht.
Biri (ID-178)	1 101	Nyíregyháza	8 102	vht.
Boconád (ID-682)	2 091	Budapest	3 878	vht.
Bócsa (ID-516)	2 833	Kiskunhalas	7 749	vht.
Bodroghalász (ID-785)	613	Sátoraljaújhely	7 004	vht.
Bodrogolaszi (ID-782)	1 205	Sátoraljaújhely	6 439	vht.
Bodrogzsád (ID-783)	585	Sátoraljaújhely	2 014	vht.
Bogyiszló (ID-497)	2 886	Szekszárd	36 844	..
Bojt (ID-318)	1 215	Debrecen	2 270	vht.
Boldog (ID-470)	2 884	Budapest	36 994	..
Boldva (ID-706)	1 563	Miskolc	33 222	..
Borota (ID-444)	3 244	Baja	6 075	vht.
Borsodivánka (ID-732)	947	Eger	1 013	vht.
Borsodszemere (ID-733)	1 954	Eger	7 551	vht.
Botpalád (ID-40)	914	Debrecen	87	vht.
Bököny (ID-170)	2 612	Nyíregyháza	693 046	..
Budapest (ID-544, v1)	928 996	vk.	..	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Bugyi (ID-458)	3 589	Budapest	138 242	..
Buj (ID-131)	3 281	Nyíregyháza	26 068	..
Búdszentmihály (ID-116)	8 255	Nyíregyháza	18 763	..
Cégénydányád (ID-30)	907	Debrecen	170	vht.
Cegléd (ID-602, v4)	36 929	vk.	..	..
Ceglédbercel (ID-554)	3 660	Cegléd	80 157	..
Cibakháza (ID-634)	5 940	Szolnok	11 672	..
Cigánd (ID-767)	3 840	Kisvárd	12 617	..
Cinkota (ID-482)	6 399	Budapest	46 458 526	..
Csabacsúd (ID-292)	1 182	Szarvas	44 394	..
Csaholc (ID-36)	597	Debrecen	69	vht.
Csanádalberty (ID-387)	1 377	Makó	5 351	vht.
Csanádapáca (ID-378)	4 576	Orosháza	24 489	..
Csanádpalota (ID-388)	6 129	Makó	33 492	..
Csány (ID-678)	4 432	Gyöngyös	26 460	..
Csanytelek (ID-403)	4 652	Szentes	73 464	..
Csaroda (ID-102)	1 040	Kisvárd	513	vht.
Császártöltés (ID-517)	3 166	Kiskunhalas	7 364	vht.
Császló (ID-9)	553	Debrecen	72	vht.
Csátalja (ID-435)	2 418	Baja	9 399	vht.
Csávoly (ID-436)	2 869	Baja	18 116	..
Csegöld (ID-4)	966	Debrecen	122	vht.
Cséke (ID-768)	252	Kisvárd	592	vht.
Csenger (ID-1)	3 618	Debrecen	607	vht.
Csengersima (ID-5)	521	Debrecen	47	vht.
Csengerújfalú (ID-7)	1 080	Debrecen	214	vht.
Csengőd (ID-518)	2 307	Budapest	3 281	vht.
Csépa (ID-635)	3 406	Szentes	17 108	..
Csepel (ID-536)	13 990	Budapest	11 199 765	..
Csobaj (ID-124)	1 057	Nyíregyháza	1 546	vht.
Csongrád (ID-408)	25 888	Szentes	545 162	..
Csorvás (ID-283)	6 147	Orosháza	51 843	..
Csökmő (ID-304)	3 438	Békéscsaba	1 976	vht.
Csömör (ID-483)	2 872	Budapest	3 891 727	..
Dab (ID-579)	937	Budapest	9 284	vht.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Dámóc (ID-769)	728	Kisvárd	1 474	vht.
Dancsháza (ID-349)	542	Debrecen	801	vht.
Dánszentmiklós (ID-555)	1 958	Budapest	24 219	..
Dány (ID-484)	3 057	Budapest	111 730	..
Darnó (ID-33)	196	Debrecen	27	vht.
Darvas (ID-306)	1 268	Debrecen	866	vht.
Dávod (ID-437)	2 987	Mohács	6 933	vht.
Debrecen (ID-268, v2)	103 186	vk.	..	..
Demecser (ID-207)	3 234	Nyíregyháza	11 508	..
Derecske (ID-338)	9 843	Debrecen	109 996	..
Derekegyház (ID-417)	2 567	Szentes	76 044	..
Deszk (ID-394)	2 377	Szeged	613 801	..
Déaványa (ID-646)	13 349	Mezőtúr	20 698	..
Doboz (ID-277)	6 880	Gyula	194 518	..
Dombegyház (ID-365)	4 874	Békéscsaba	3 872	vht.
Dombiratos (ID-379)	1 394	Békéscsaba	2 599	vht.
Dombrád (ID-144)	5 297	Kisvárd	33 557	..
Dormánd (ID-665)	1 095	Eger	3 701	vht.
Döge (ID-151)	1 867	Kisvárd	203 271	..
Dömsöd (ID-580)	4 660	Budapest	44 814	..
Drágszélszállás (ID-498)	501	Kalocsa	9 277	vht.
Dunaegyháza (ID-475)	2 153	Budapest	4 997	vht.
Dunaharaszti (ID-537)	5 921	Budapest	1 464 814	..
Dunakeszi (ID-595)	4 106	Budapest	924 208	..
Dunapataj (ID-476)	6 039	Kalocsa	35 505	..
Dunaszentbenedek (ID-499)	1 456	Kalocsa	19 017	..
Dunavecse (ID-477)	4 815	Budapest	16 462	..
Dusnok (ID-500)	3 172	Kalocsa	9 605	vht.
Ecsér (ID-493)	1 539	Budapest	671 235	..
Egerfarmos (ID-734)	1 111	Eger	2 400	vht.
Egerlövő (ID-735)	1 383	Eger	1 997	vht.
Egyek (ID-259)	5 641	Debrecen	3 199	vht.
Elek (ID-368)	7 640	Gyula	84 397	..
Emőd (ID-708)	3 152	Miskolc	29 860	..
Encsencs (ID-198)	1 516	Debrecen	1 995	vht.

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Endrőd (ID-275)	13 850	Mezőtúr	148 720	..
Eperjeske (ID-227)	1 163	Kisvárdá	2 556	vht.
Erdőtelek (ID-683)	4 549	Eger	9 305	vht.
Erk (ID-684)	1 704	Jászberény	9 490	vht.
Érpatak (ID-176)	2 104	Nyíregyháza	24 194	..
Érsekcsanád (ID-501)	2 101	Baja	97 715	..
Esztár (ID-339)	1 819	Debrecen	6 924	vht.
Fábiánháza (ID-67)	2 184	Debrecen	847	vht.
Fábiánsebestyén (ID-406)	1 329	Szentes	14 299	..
Fajsz (ID-502)	3 416	Kalocsa	14 953	..
Farmos (ID-562)	2 828	Jászberény	23 803	..
Fegyvernek (ID-652)	5 752	Szolnok	9 003	vht.
Fehérgyarmat (ID-27)	4 375	Kisvárdá	14 197	..
Fejércse (ID-106)	258	Kisvárdá	109	vht.
Felsőberecki (ID-791)	377	Sátoraljaujhely	89 596	..
Felsőcsikéria (ID-424)	1 805	Szeged	1 240	vht.
Felsődabas (ID-459)	1 227	Budapest	27 200	..
Felsőgöd (ID-596)	1 647	Budapest	118 402	..
Felsőjózsa (ID-267)	2 058	Debrecen	277 861	..
Felsőszentiván (ID-438)	2 511	Baja	9 243	vht.
Felsőzsolca (ID-745)	2 048	Miskolc	242 748	..
Fényeslitke (ID-153)	2 310	Kisvárdá	120 610	..
Ferencszállás (ID-401)	600	Makó	23 074	..
Foktő (ID-503)	3 133	Kalocsa	301 486	..
Fót (ID-598)	4 217	Budapest	1 126 310	..
Földeák (ID-373)	5 586	Makó	162 062	..
Földes (ID-251)	5 425	Debrecen	14 408	..
Furta (ID-307)	2 082	Debrecen	2 166	vht.
Fülesd (ID-43)	669	Debrecen	82	vht.
Fülöpszállás (ID-545)	6 162	Budapest	13 646	..
Fülpös (ID-49)	411	Debrecen	89	vht.
Fülpösdaróc (ID-50)	355	Nyíregyháza	84	vht.
Füzesabony (ID-666)	5 816	Eger	40 136	..
Füzesgyarmat (ID-296)	9 784	Karcag	10 732	..
Gáborján (ID-309)	1 714	Debrecen	4 805	vht.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Gacsály (ID-10)	1 031	Debrecen	124	vht.
Gádoros (ID-284)	4 499	Orosháza	63 178	..
Galgahévíz (ID-471)	2 335	Budapest	58 203	..
Gara (ID-439)	3 628	Baja	11 857	..
Garbolc (ID-24)	345	Debrecen	34	vht.
Gátér (ID-526)	996	Kiskunfélegyháza	48 329	..
Gáva (ID-132)	3 131	Nyíregyháza	8 414	vht.
Gebe (ID-83)	2 035	Nyíregyháza	1 371	vht.
Géberjén (ID-51)	543	Nyíregyháza	135	vht.
Géderlak (ID-504)	1 569	Kalocsa	21 555	..
Gégény (ID-216)	1 603	Kisvárd	2 057	vht.
Gelej (ID-709)	1 374	Miskolc	3 340	vht.
Gelénes (ID-98)	793	Kisvárd	444	vht.
Gemzse (ID-234)	855	Kisvárd	5 040	vht.
Gerendás (ID-285)	2 265	Orosháza	15 814	..
Gergelyi (ID-110)	927	Kisvárd	1 006	vht.
Geszt (ID-328)	1 821	Gyula	1 040	vht.
Gesztely (ID-794)	1 813	Miskolc	30 459	..
Gesztteréd (ID-177)	1 800	Debrecen	8 658	vht.
Girincs (ID-804)	930	Miskolc	5 170	vht.
Gulács (ID-107)	1 367	Kisvárd	473	vht.
Gyála (Nagyvér) (ID-395)	153	Szeged	39 211	..
Gyoma (ID-276)	11 942	Mezőtúr	65 319	..
Gyón (ID-460)	3 155	Budapest	54 291	..
Győröcske (ID-248)	226	Kisvárd	425	vht.
Győrtelek (ID-74)	1 071	Nyíregyháza	313	vht.
Gyula (ID-281, v3)	24 908	vk.	..	..
Gyulaháza (ID-145)	1 635	Kisvárd	21 308	..
Gyulavári (ID-278)	3 617	Gyula	1 244 996	..
Gyügye (ID-31)	394	Debrecen	73	vht.
Gyüre (ID-229)	983	Kisvárd	3 738	vht.
Hajdúbagos (ID-340)	2 167	Debrecen	60 555	..
Hajdúböszörmény (ID-269, v4)	28 706	vk.	..	..
Hajdúdorog (ID-260)	11 235	Hajdúböszörmény	62 386	..
Hajdúhadház (ID-270)	10 480	Debrecen	204 870	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Hajdúnánás (ID-271)	17 085	Hajdúböszörmény	52 534	..
Hajdúsámson (ID-261)	5 859	Debrecen	310 481	..
Hajdúszoboszló (ID-257)	17 722	Debrecen	218 234	..
Hajdúszovát (ID-252)	3 763	Debrecen	50 574	..
Hajós (ID-505)	4 709	Kalocsa	10 603	..
Harta (ID-478)	5 035	Kalocsa	8 422	vht.
Hatvan (ID-679)	14 045	Budapest	152 569	..
Hejőbába (ID-723)	892	Miskolc	3 198	vht.
Hejőcsaba (ID-746)	4 455	Miskolc	5 531 013	..
Hejőkeresztúr (ID-716)	631	Miskolc	8 327	vht.
Hejőkürt (ID-730)	440	Miskolc	787	vht.
Hejőpapi (ID-718)	1 161	Miskolc	4 824	vht.
Hejőszalonta (ID-719)	559	Miskolc	4 370	vht.
Hencida (ID-310)	2 285	Debrecen	7 005	vht.
Hercegszántó (ID-440)	3 190	Mohács	5 502	vht.
Hermánszeg (ID-16)	420	Debrecen	74	vht.
Hernádkak (ID-795)	868	Miskolc	13 317	..
Hernádnémeti (ID-796)	2 597	Miskolc	34 809	..
Hete (ID-108)	444	Kisvárd	171	vht.
Heves (ID-685)	9 985	Budapest	14 868	..
Hevesvezekény (ID-694)	892	Budapest	1 117	vht.
Hévízgyörk (ID-472)	2 174	Budapest	66 035	..
Hodász (ID-76)	1 747	Nyíregyháza	1 709	vht.
Hódmezővásárhely (ID-421, v4)	60 922	vk.	..	..
Homokmégy (ID-506)	2 858	Kalocsa	58 575	..
Hort (ID-680)	4 370	Gyöngyös	32 634	..
Hosszúpályi (ID-356)	4 061	Debrecen	84 518	..
Ibrány (ID-133)	4 831	Nyíregyháza	7 060	vht.
Igrici (ID-710)	1 172	Miskolc	3 326	vht.
Ilk (ID-93)	944	Kisvárd	2 364	vht.
Irsa (ID-556)	7 182	Budapest	77 064	..
Izsák (ID-546)	7 216	Kecskemét	22 153	..
Jakabszállás (ID-527)	2 037	Kecskemét	28 819	..
Jákóhalma (ID-617)	4 484	Jászberény	544 134	..
Jánd (ID-111)	929	Kisvárd	690	vht.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Jánk (ID-34)	1 147	Debrecen	176	vht.
Jánoshalma (ID-445)	13 437	Kiskunhalas	53 791	..
Jánoshida (ID-618)	4 227	Jászberény	29 121	..
Jármi (ID-77)	735	Nyíregyháza	537	vht.
Jászsalsószentgyörgy (ID-610)	4 884	Jászberény	19 533	..
Jászapáti (ID-611)	12 313	Jászberény	75 132	..
Jászárokszállás (ID-619)	13 616	Jászberény	85 723	..
Jászberény (ID-625, v4)	31 971	vk.	..	..
Jászdózsa (ID-620)	4 314	Jászberény	88 529	..
Jászfelsőszentgyörgy (ID-621)	2 724	Jászberény	107 739	..
Jászfényszaru (ID-622)	7 311	Budapest	84 395	..
Jászkarajenő (ID-450)	6 839	Szolnok	41 330	..
Jászkisér (ID-612)	6 750	Jászberény	18 067	..
Jászladány (ID-613)	9 442	Szolnok	32 523	..
Jászszentandrás (ID-614)	5 127	Jászberény	15 846	..
Jászszentlászló (ID-528)	2 901	Kiskunfélegyháza	18 245	..
Jásztelek (ID-623)	2 826	Jászberény	356 156	..
Jéke (ID-155)	536	Kisvárd	55 303	..
Kaba (ID-253)	6 815	Debrecen	19 112	..
Kakucs (ID-461)	2 905	Budapest	86 182	..
Kál (ID-667)	4 122	Eger	16 022	..
Kállósemjén (ID-171)	2 903	Nyíregyháza	21 024	..
Kalocsa (ID-514, v4)	12 332	vk.	..	..
Kántorjánosi (ID-79)	2 885	Nyíregyháza	3 776	vht.
Kápolna (ID-668)	1 837	Eger	9 574	vht.
Karcag (ID-659, v4)	22 569	vk.	..	..
Karcsa (ID-773)	2 068	Sátoraljaújhely	25 093	..
Károlyfalva (ID-788)	479	Sátoraljaújhely	48 886	..
Karos (ID-792)	673	Sátoraljaújhely	16 960	..
Katymár (ID-425)	4 168	Baja	4 895	vht.
Kecel (ID-519)	9 178	Kiskunhalas	27 984	..
Kecskemét (ID-609, v3)	73 109	vk.	..	..
Kék (ID-218)	1 528	Nyíregyháza	5 737	vht.
Kékcse (ID-157)	1 316	Kisvárd	64 489	..
Kelebia (ID-426)	1 610	Szeged	2 376	vht.

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Kemecse (ID-208)	3 706	Nyíregyháza	47 070	..
Kenderes (ID-647)	5 850	Karcag	14 876	..
Kenézlő (ID-141)	1 564	Sátoraljaújhely	3 025	vht.
Kerecsend (ID-669)	1 952	Eger	39 120	..
Kerekegyháza (ID-547)	4 836	Kecskemét	80 306	..
Kerepes (ID-485)	2 141	Budapest	964 299	..
Keresztespüspöki (ID-736)	1 295	Miskolc	2 760	vht.
Kérsemjén (ID-53)	476	Nyíregyháza	328	vht.
Kesznyéten (ID-797)	1 424	Miskolc	4 926	vht.
Kétegyháza (ID-279)	4 681	Békéscsaba	44 306	..
Kevermes (ID-363)	4 477	Békéscsaba	7 012	vht.
Királyhegyes (ID-374)	990	Makó	22 653	..
Kisar (ID-55)	947	Kisvárd	1 813	vht.
Kiscséc (ID-805)	250	Miskolc	1 022	vht.
Kishódos (ID-21)	331	Debrecen	32	vht.
Kiskálló (ID-179)	672	Nyíregyháza	15 444	..
Kisköre (ID-686)	3 351	Budapest	3 085	vht.
Kiskőrös (ID-520)	12 241	Kalocsa	43 596	..
Kiskundorozsma (ID-409)	18 504	Szeged	3 560 799	..
Kiskunfélegyháza (ID-535, v4)	36 797	vk.	..	..
Kiskunhalas (ID-603, v4)	26 088	vk.	..	..
Kiskunlacháza (ID-581)	4 962	Budapest	97 201	..
Kiskunmajsa (ID-529)	16 954	Kiskunhalas	48 494	..
Kisléta (ID-199)	1 724	Nyíregyháza	4 935	vht.
Kislónya (ID-240)	596	Kisvárd	1 288	vht.
Kismarja (ID-341)	2 569	Debrecen	6 641	vht.
Kisnamény (ID-37)	861	Debrecen	117	vht.
Kisoroszi (ID-574)	1 028	Vác	23 053	..
Kispalád (ID-41)	813	Debrecen	73	vht.
Kispest (ID-604)	51 064	Budapest	306 888 147	..
Kisrosvágy (ID-771)	550	Sátoraljaújhely	1 158	vht.
Kistarcsa (ID-486)	2 771	Budapest	2 109 552	..
Kistelek (ID-410)	9 468	Szeged	54 853	..
Kistokaj (ID-761)	721	Miskolc	67 779	..
Kisújszállás (ID-660)	13 766	Karcag	58 515	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Kisvárdá (ID-146, v4)	11 435	vk.	..	..
Kisvarsány (ID-230)	920	Kisvárdá	1 860	vht.
Kiszombor (ID-396)	4 329	Makó	883 130	..
Kisszállás (ID-446)	2 030	Kiskunhalas	12 627	..
Kisszekeres (ID-57)	630	Debrecen	87	vht.
Kláráfalva (ID-402)	583	Szeged	32 058	..
Kocsér (ID-451)	4 004	Nagykőrös	88 571	..
Kocsord (ID-68)	2 290	Nyíregyháza	811	vht.
Kóka (ID-563)	4 394	Budapest	123 708	..
Kokad (ID-357)	916	Debrecen	5 273	vht.
Komádi (ID-319)	8 710	Debrecen	4 209	vht.
Komlódtótfalu (ID-12)	618	Debrecen	96	vht.
Komoró (ID-154)	846	Kisvárdá	12 700	..
Kompolt (ID-670)	1 628	Eger	6 573	vht.
Kondoros (ID-293)	6 090	Békéscsaba	22 621	..
Konyár (ID-342)	2 905	Debrecen	21 381	..
Kopócsapáti (ID-232)	917	Kisvárdá	5 247	vht.
Kótaj (ID-209)	3 331	Nyíregyháza	97 618	..
Kölcse (ID-44)	1 130	Debrecen	120	vht.
Kömlő (ID-687)	3 187	Budapest	3 204	vht.
Kömörő (ID-46)	794	Nyíregyháza	119	vht.
Köröm (ID-806)	818	Miskolc	6 652	vht.
Körösladány (ID-297)	7 971	Békéscsaba	10 878	..
Körösnagyharsány (ID-329)	1 426	Debrecen	751	vht.
Köröstarcsa (ID-273)	5 853	Békéscsaba	21 694	..
Körösszakál (ID-320)	1 076	Debrecen	583	vht.
Körösszegapáti (ID-321)	1 957	Debrecen	1 237	vht.
Kötegyán (ID-330)	2 830	Gyula	12 263	..
Kótelek (ID-627)	3 001	Szolnok	5 642	vht.
Kövegy (ID-389)	934	Makó	9 326	vht.
Kunágota (ID-380)	6 232	Békéscsaba	12 181	..
Kunbaja (ID-427)	2 558	Szeged	1 383	vht.
Kuncsorba (ID-653)	1 286	Mezőtúr	10 382	..
Kunhegyes (ID-648)	10 979	Karcag	12 199	..
Kunmadaras (ID-649)	7 645	Karcag	19 981	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Kunszentmárton (ID-636)	11 191	Szentes	45 642	..
Kunszentmiklós (ID-548)	8 272	Budapest	57 332	..
Kübekháza (ID-397)	1 821	Szeged	65 223	..
Külsőbócs (ID-752)	720	Miskolc	9 104	vht.
Láca (ID-770)	1 368	Kisvárd	3 073	vht.
Ladánybene (ID-462)	2 056	Kecskemét	13 326	..
Ládháza (ID-753)	596	Miskolc	14 976	..
Lajosmizse (ID-463)	10 676	Kecskemét	162 154	..
Laskod (ID-190)	814	Nyíregyháza	1 923	vht.
Legyesbénye (ID-808)	1 571	Miskolc	3 223	vht.
Levelek (ID-185)	1 570	Nyíregyháza	9 080	vht.
Lórántháza (ID-187)	581	Nyíregyháza	1 323	vht.
Lórév (ID-582)	632	Budapest	6 420	vht.
Lövőpetri (ID-235)	599	Kisvárd	9 707	vht.
Luka (ID-786)	1 329	Sátoraljaújhely	19 791	..
Madaras (ID-428)	4 252	Baja	4 062	vht.
Magosliget (ID-42)	302	Debrecen	24	vht.
Magy (ID-186)	634	Nyíregyháza	3 672	vht.
Magyarbánhegyes (ID-381)	3 906	Békéscsaba	9 662	vht.
Magyarcsanak (ID-375)	2 981	Makó	67 096	..
Magyardombegyház (ID-366)	680	Békéscsaba	783	vht.
Magyarhomorog (ID-322)	1 631	Debrecen	915	vht.
Magyartés (ID-407)	444	Szentes	15 480	..
Majosháza (ID-583)	780	Budapest	35 492	..
Majtis (ID-35)	473	Debrecen	71	vht.
Makád (ID-584)	1 473	Budapest	12 611	..
Maklár (ID-671)	2 554	Eger	63 370	..
Makó (ID-377, v4)	37 141	vk.	..	..
Mályi (ID-754)	836	Miskolc	61 292	..
Mánd (ID-58)	265	Nyíregyháza	41	vht.
Mándok (ID-225)	3 367	Kisvárd	18 929	..
Máriapócs (ID-200)	2 001	Nyíregyháza	6 363	vht.
Márok (ID-103)	552	Kisvárd	179	vht.
Máropapi (ID-104)	451	Kisvárd	158	vht.
Mátészalka (ID-69)	6 519	Nyíregyháza	3 212	vht.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Mátételke (ID-429)	768	Baja	947	vht.
Matoics (ID-52)	1 311	Nyíregyháza	346	vht.
Mátyus (ID-244)	598	Kisvárd	1 723	vht.
Medgyesbodzás (ID-369)	2 264	Békéscsaba	11 167	..
Medgyesegyháza (ID-370)	5 504	Békéscsaba	29 515	..
Megyaszó (ID-798)	2 968	Miskolc	13 006	..
Méhkerék (ID-331)	1 924	Gyula	6 711	vht.
Méhtelek (ID-25)	592	Debrecen	52	vht.
Mélykút (ID-447)	7 683	Kiskunhalas	13 328	..
Mérk (ID-91)	2 704	Debrecen	1 151	vht.
Mesterszállás (ID-637)	1 686	Szarvas	19 419	..
Mezőberény (ID-274)	13 477	Békéscsaba	131 689	..
Mezőcsát (ID-711)	5 827	Miskolc	10 168	..
Mezőgyán (ID-332)	2 236	Gyula	2 017	vht.
Mezőhegyes (ID-364)	7 482	Makó	12 648	..
Mezőkeresztes (ID-737)	4 656	Miskolc	9 738	vht.
Mezőkovácsháza (ID-382)	4 721	Orosháza	6 984	vht.
Mezőkövesd (ID-738)	18 548	Eger	87 744	..
Mezőladány (ID-238)	1 035	Kisvárd	7 737	vht.
Mezőnagymihály (ID-712)	2 056	Miskolc	3 654	vht.
Mezőnyárad (ID-739)	1 185	Miskolc	3 900	vht.
Mezőnyék (ID-755)	1 024	Miskolc	27 017	..
Mezőpeterd (ID-325)	819	Debrecen	1 302	vht.
Mezősas (ID-323)	1 519	Debrecen	1 509	vht.
Mezőtárkány (ID-672)	2 833	Eger	8 159	vht.
Mezőtúr (ID-661, v4)	26 911	vk.	..	..
Mezőzombor (ID-799)	1 981	Miskolc	2 037	vht.
Mikepércs (ID-262)	2 316	Debrecen	229 626	..
Milota (ID-62)	949	Debrecen	82	vht.
Mindszent (ID-418)	10 069	Hódmezővásárhely	159 275	..
Miske (ID-507)	2 732	Kalocsa	32 079	..
Monostorpályi (ID-358)	2 126	Debrecen	37 252	..
Nábrád (ID-54)	943	Nyíregyháza	251	vht.
Nádudvar (ID-254)	9 465	Karcag	23 079	..
Nagyar (ID-56)	875	Kisvárd	172	vht.

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Nagybánhegyes (ID-383)	5 245	Orosháza	13 237	..
Nagybaracska (ID-441)	3 807	Baja	19 281	..
Nagycsécs (ID-720)	755	Miskolc	5 158	vht.
Nagydobos (ID-81)	2 020	Kisvárd	1 390	vht.
Nagyecsed (ID-70)	5 203	Nyíregyháza	1 759	vht.
Nagyfüged (ID-675)	2 632	Gyöngyös	11 617	..
Nagygéc (ID-6)	629	Debrecen	89	vht.
Nagyhalász (ID-210)	5 701	Nyíregyháza	26 430	..
Nagyhódos (ID-22)	435	Debrecen	41	vht.
Nagyiván (ID-696)	2 278	Karcag	4 926	vht.
Nagykálló (ID-172)	8 232	Debrecen	73 681	..
Nagykamarás (ID-371)	3 908	Békéscsaba	13 804	..
Nagykát	9 975	Budapest	104 870	..
Nagykereki (ID-324)	1 928	Debrecen	2 945	vht.
Nagykopáncs (ID-392)	434	Hódmezővásárhely	1 270	vht.
Nagykörös (ID-605, v4)	28 701	vk.	..	..
Nagykőrű (ID-628)	3 332	Szolnok	9 402	vht.
Nagylak (ID-390)	503	Makó	2 937	vht.
Nagyléta (ID-359)	6 343	Debrecen	36 375	..
Nagylónya (ID-241)	1 327	Kisvárd	3 238	vht.
Nagymágocs (ID-404)	3 692	Orosháza	32 368	..
Nagymajláth (ID-391)	1 038	Makó	2 345	vht.
Nagyrábé (ID-350)	3 208	Debrecen	4 200	vht.
Nagyrev (ID-638)	1 568	Szolnok	2 705	vht.
Nagyrosvágy (ID-772)	1 122	Kisvárd	2 597	vht.
Nagyszalonta (ID-333)	420	Gyula	734	vht.
Nagyszekeres (ID-59)	475	Debrecen	75	vht.
Nagyszénás (ID-286)	5 294	Orosháza	88 779	..
Nagytarcsa (ID-487)	1 043	Budapest	1 613 885	..
Nagyvarsány (ID-231)	1 166	Kisvárd	3 359	vht.
Napkor (ID-173)	3 027	Nyíregyháza	105 041	..
Négyes (ID-740)	769	Eger	677	vht.
Nemesbikk (ID-724)	1 116	Miskolc	3 061	vht.
Nemesborzova (ID-60)	112	Debrecen	16	vht.
Nemesnádudvar (ID-508)	2 465	Baja	7 466	vht.

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Nyáregyháza (ID-557)	3 730	Budapest	76 670	..
Nyírábrány (ID-161)	4 328	Debrecen	19 240	..
Nyírac nád (ID-162)	3 298	Debrecen	18 177	..
Nyíradony (ID-163)	4 383	Debrecen	22 828	..
Nyírbakta (ID-188)	1 548	Nyíregyháza	3 674	vht.
Nyírbátor (ID-201)	9 075	Nyíregyháza	10 817	..
Nyírbétek (ID-164)	2 584	Debrecen	3 647	vht.
Nyírbogát (ID-202)	3 151	Nyíregyháza	4 733	vht.
Nyírbogdány (ID-211)	2 115	Nyíregyháza	20 673	..
Nyírcsaholy (ID-71)	2 127	Nyíregyháza	950	vht.
Nyírcsászári (ID-85)	781	Nyíregyháza	790	vht.
Nyírderzs (ID-80)	748	Nyíregyháza	865	vht.
Nyíregyháza (ID-250, v3)	43 340	vk.	..	..
Nyírgelse (ID-165)	1 583	Debrecen	3 282	vht.
Nyírgyulaj (ID-203)	2 264	Nyíregyháza	4 243	vht.
Nyírbrony (ID-192)	1 008	Nyíregyháza	5 754	vht.
Nyírákó (ID-194)	991	Nyíregyháza	1 908	vht.
Nyírkarász (ID-147)	2 309	Kisvárd	10 696	..
Nyírkércs (ID-189)	658	Nyíregyháza	1 657	vht.
Nyírlövő (ID-236)	670	Kisvárd	15 499	..
Nyírlugos (ID-166)	2 933	Debrecen	6 736	vht.
Nyírmada (ID-181)	3 175	Kisvárd	5 091	vht.
Nyírmártonfalva (ID-167)	2 117	Debrecen	23 672	..
Nyírmeggyes (ID-84)	1 916	Nyíregyháza	1 207	vht.
Nyírmihálydi (ID-168)	1 614	Debrecen	4 625	vht.
Nyírparasznya (ID-82)	840	Kisvárd	563	vht.
Nyírpazony (ID-212)	2 086	Nyíregyháza	226 966	..
Nyírpilis (ID-205)	1 850	Debrecen	1 476	vht.
Nyírszöllős (ID-213)	1 202	Kisvárd	1 534	vht.
Nyírtass (ID-148)	2 510	Kisvárd	15 971	..
Nyírtét (ID-219)	924	Nyíregyháza	9 337	vht.
Nyírtura (ID-221)	1 216	Nyíregyháza	33 520	..
Nyírvasvári (ID-86)	1 513	Nyíregyháza	1 253	vht.
Ócsa (ID-464)	5 069	Budapest	471 405	..
Ófehértó (ID-183)	2 246	Nyíregyháza	6 548	vht.

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Okány (ID-334)	4 340	Békéscsaba	5 786	vht.
Ókéske (ID-530)	3 081	Kecskemét	7 190	vht.
Olaszliszka (ID-814)	2 744	Sátoraljaújhely	5 004	vht.
Olcsva (ID-87)	947	Kisvárd	792	vht.
Olcsvaapáti (ID-88)	828	Kisvárd	644	vht.
Onga (ID-765)	1 792	Miskolc	63 424	..
Ónod (ID-747)	2 261	Miskolc	31 454	..
Ópályi (ID-72)	2 099	Nyíregyháza	1 015	vht.
Ordas (ID-479)	812	Kalocsa	6 374	vht.
Orgovány (ID-549)	3 276	Kecskemét	16 081	..
Oros (ID-214)	4 908	Nyíregyháza	1 121 207	..
Orosháza (ID-287, v4)	24 079	vk.	..	..
Ószentiván (ID-398)	1 379	Szeged	212 372	..
Öcsöd (ID-294)	7 634	Szarvas	94 770	..
Őr (ID-196)	1 240	Nyíregyháza	1 296	vht.
Öregcsertő (ID-509)	1 575	Kalocsa	18 188	..
Örkény (ID-465)	5 665	Budapest	58 797	..
Örvény (ID-697)	655	Budapest	374	vht.
Öttömös (ID-414)	862	Szeged	2 041	vht.
Pácin (ID-774)	1 819	Sátoraljaújhely	11 814	..
Páhi (ID-521)	2 485	Kecskemét	5 731	vht.
Pálmonostora (ID-531)	3 373	Kiskunfélegyháza	67 718	..
Panyola (ID-28)	1 401	Kisvárd	558	vht.
Pap (ID-156)	1 167	Kisvárd	163 290	..
Papos (ID-78)	644	Nyíregyháza	441	vht.
Paszab (ID-134)	1 245	Nyíregyháza	5 502	vht.
Pátroha (ID-149)	2 735	Kisvárd	64 077	..
Pátyod (ID-14)	684	Debrecen	127	vht.
Pély (ID-688)	2 894	Budapest	3 799	vht.
Penészlek (ID-73)	1 593	Debrecen	2 554	vht.
Penyige (ID-47)	725	Nyíregyháza	123	vht.
Pereg (ID-585)	2 622	Budapest	46 400	..
Pesterzsébet (ID-606)	40 545	Budapest	89 809 652	..
Pestszentlőrinc (ID-538)	11 777	Budapest	64 622 729	..
Pestújhely (ID-539)	7 896	Budapest	31 500 136	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Peszéradacs (ID-550)	1 256	Budapest	10 606	..
Petneháza (ID-191)	1 365	Kisvárdá	2 414	vht.
Pilis (ID-558)	6 185	Budapest	110 774	..
Piricse (ID-206)	1 727	Debrecen	1 770	vht.
Pitvaros (ID-393)	3 091	Makó	10 120	..
Pocsaj (ID-343)	3 209	Debrecen	10 999	..
Pócsmegyer (ID-575)	1 305	Budapest	74 673	..
Pócspetri (ID-204)	1 851	Nyíregyháza	8 109	vht.
Poga (ID-721)	521	Miskolc	5 279	vht.
Polgár (ID-117)	11 414	Miskolc	12 983	..
Porcsalma (ID-2)	2 204	Debrecen	447	vht.
Poroszló (ID-698)	5 116	Eger	3 537	vht.
Prónayfalva (ID-522)	3 241	Kiskunhalas	29 117	..
Prügy (ID-125)	1 654	Miskolc	1 925	vht.
Pusztadobos (ID-182)	1 162	Kisvárdá	1 429	vht.
Pusztaföldvár (ID-288)	3 065	Orosháza	55 907	..
Pusztamérges (ID-415)	1 840	Kiskunhalas	6 771	vht.
Pusztamonostor (ID-624)	1 664	Jászberény	41 481	..
Pusztavacs (ID-466)	1 956	Budapest	22 098	..
Püspökladány (ID-255)	13 246	Karcag	99 713	..
Püspöklele (ID-376)	2 451	Szeged	111 272	..
Ráckeve (ID-586)	6 551	Budapest	95 232	..
Rakamaz (ID-135)	4 321	Nyíregyháza	10 591	..
Rákóczifalva (ID-629)	4 325	Szolnok	124 681	..
Rákoscsaba (ID-488)	5 919	Budapest	7 762 484	..
Rákoshegy (ID-540)	1 606	Budapest	5 402 900	..
Rákoskeresztúr (ID-489)	6 029	Budapest	17 164 710	..
Rákosliget (ID-490)	2 758	Budapest	7 198 552	..
Rákospalota (ID-607)	36 008	Újpest	123 047 412	..
Rákosszentmihály (ID-541)	9 938	Budapest	303 099 822	..
Ramocsaháza (ID-193)	1 282	Nyíregyháza	5 224	vht.
Rápoly (ID-19)	347	Debrecen	71	vht.
Reformátuskovács háza (ID-384)	1 448	Orosháza	2 387	vht.
Rém (ID-448)	1 539	Baja	7 435	vht.
Rétközberencs (ID-150)	1 046	Kisvárdá	45 676	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Révaranyos (ID-233)	963	Kisvárdá	4 904	vht.
Révleányvár (ID-777)	839	Kisvárdá	5 950	vht.
Ricse (ID-775)	2 026	Kisvárdá	7 617	vht.
Rohod (ID-195)	1 195	Nyíregyháza	1 628	vht.
Rozsály (ID-11)	685	Debrecen	77	vht.
Sajóbesenyő (ID-763)	533	Miskolc	78 511	..
Sajóecseg (ID-756)	649	Miskolc	26 655	..
Sajóhidvég (ID-810)	881	Miskolc	8 934	vht.
Sajókeresztúr (ID-748)	764	Miskolc	79 061	..
Sajólád (ID-757)	1 344	Miskolc	43 706	..
Sajóőrös (ID-727)	727	Miskolc	2 670	vht.
Sajópálfala (ID-750)	625	Miskolc	27 457	..
Sajópetri (ID-758)	1 143	Miskolc	40 593	..
Sajósenye (ID-759)	242	Miskolc	6 367	vht.
Sajószöged (ID-722)	972	Miskolc	3 953	vht.
Sajóvámos (ID-760)	1 885	Miskolc	85 458	..
Sándorfalva (ID-411)	5 639	Szeged	280 893	..
Sáp (ID-351)	1 293	Debrecen	2 560	vht.
Sára (ID-784)	146	Sátoraljaújhely	479	vht.
Sáránd (ID-344)	1 750	Debrecen	64 148	..
Sári (ID-467)	3 001	Budapest	85 708	..
Sarkad (ID-335)	10 751	Gyula	147 607	..
Sarkadkeresztúr (ID-336)	2 361	Gyula	7 318	vht.
Sárospatak (ID-779)	10 408	Sátoraljaújhely	180 766	..
Sárrétudvari (ID-352)	4 193	Karcag	8 819	vht.
Sarud (ID-699)	3 191	Budapest	2 323	vht.
Sashalom (ID-542)	6 197	Budapest	371 044 797	..
Sátoraljaújhely (ID-793, v3)	21 162	vk.	..	..
Semjén (ID-776)	712	Kisvárdá	1 928	vht.
Sényő (ID-222)	906	Nyíregyháza	18 993	..
Solt (ID-480)	7 447	Budapest	14 761	..
Soltszentimre (ID-523)	1 351	Budapest	2 434	vht.
Soltvadkert (ID-524)	8 180	Kiskunhalas	35 517	..
Sonkád (ID-45)	677	Debrecen	111	vht.
Soroksár (ID-543)	16 253	Budapest	11 161 489	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Sóstófalva (ID-812)	317	Miskolc	2 820	vht.
Sövényháza (ID-412)	6 469	Hódmezővásárhely	39 904	..
Sükösd (ID-510)	4 107	Baja	57 121	..
Szabadszállás (ID-551)	8 014	Budapest	23 649	..
Szabolcs (ID-130)	591	Nyíregyháza	939	vht.
Szabolcsbáka (ID-160)	1 256	Kisvárd	20 945	..
Szabolcsveresmart (ID-152)	1 372	Kisvárd	22 233	..
Szajol (ID-630)	2 005	Szolnok	94 303	..
Szakáld (ID-717)	492	Miskolc	3 671	vht.
Szadmár (ID-511)	3 225	Kalocsa	84 568	..
Szakoly (ID-174)	2 124	Nyíregyháza	6 421	vht.
Szalkszentmárton (ID-481)	3 877	Budapest	18 768	..
Szamosangyalos (ID-15)	512	Debrecen	87	vht.
Szamosbecs (ID-13)	414	Debrecen	65	vht.
Szamoskér (ID-89)	866	Nyíregyháza	269	vht.
Szamosályi (ID-17)	872	Debrecen	145	vht.
Szamosatárfalva (ID-18)	276	Debrecen	44	vht.
Szamosújlak (ID-32)	404	Debrecen	74	vht.
Szamoszeg (ID-90)	2 649	Kisvárd	1 276	vht.
Szank (ID-532)	3 822	Kiskunhalas	12 665	..
Szarvas (ID-295, v4)	25 224	vk.	..	..
Szatmárcseke (ID-29)	1 768	Kisvárd	246	vht.
Szatmárökörítő (ID-20)	1 835	Debrecen	404	vht.
Szeged (ID-422, v2)	119 109	vk.	..	..
Szeghalom (ID-298)	9 460	Békéscsaba	7 209	vht.
Szegi (ID-817)	479	Sátoraljaújhely	431	vht.
Szegilong (ID-818)	407	Sátoraljaújhely	446	vht.
Szegvár (ID-419)	7 872	Szentes	508 646	..
Székely (ID-220)	962	Nyíregyháza	4 785	vht.
Szelevény (ID-639)	2 352	Szentes	16 834	..
Szentes (ID-420, v4)	32 387	vk.	..	..
Szentetornya (ID-289)	5 506	Orosháza	1 078 164	..
Szentistván (ID-741)	3 879	Eger	8 276	vht.
Szentlőrincáta (ID-565)	1 898	Jászberény	33 061	..
Szentmártonkáta (ID-566)	3 621	Budapest	51 179	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Szentpéterszeg (ID-311)	1 800	Debrecen	4 886	vht.
Szeremle (ID-512)	1 709	Baja	75 918	..
Szerencs (ID-800)	5 851	Miskolc	8 356	vht.
Szerep (ID-353)	2 334	Karcag	7 251	vht.
Szigetbecse (ID-587)	981	Budapest	12 020	..
Szigetcsép (ID-588)	1 664	Budapest	64 611	..
Szigetmonostor (ID-576)	1 194	Budapest	100 047	..
Szigetszentmárton (ID-589)	1 053	Budapest	29 257	..
Szigetszentmiklós (ID-590)	4 407	Budapest	611 240	..
Szigetújfalu (ID-591)	1 778	Budapest	43 582	..
Szihalom (ID-742)	2 976	Eger	20 112	..
Szikszo (ID-766)	4 861	Miskolc	49 898	..
Szirma (ID-762)	1 568	Miskolc	483 641	..
Szirmabesenyő (ID-764)	1 572	Miskolc	313 345	..
Szolnok (ID-633, v3)	32 539	vk.	..	..
Sződ (ID-599)	3 021	Budapest	166 951	..
Szőreg (ID-399)	3 369	Szeged	2 338 679	..
Tahitótfa (ID-577)	2 312	Vác	551 133	..
Tákos (ID-105)	728	Kisvárdá	443	vht.
Taksony (ID-592)	4 079	Budapest	572 274	..
Taktaharkány (ID-801)	2 236	Miskolc	5 821	vht.
Taktakenéz (ID-126)	901	Miskolc	1 263	vht.
Taktaszada (ID-802)	1 669	Miskolc	3 184	vht.
Táapé (ID-413)	3 823	Szeged	44 021 349	..
Tápióbicske (ID-567)	4 184	Budapest	52 264	..
Tápiógyörgye (ID-568)	5 896	Jászberény	30 491	..
Tápióság (ID-569)	2 317	Budapest	42 731	..
Tápiósüly (ID-494)	2 202	Budapest	86 995	..
Tápiószecső (ID-570)	3 131	Budapest	73 839	..
Tápiószele (ID-571)	9 739	Cegléd	66 778	..
Tápiószentmárton (ID-572)	4 613	Budapest	39 259	..
Tarcal (ID-815)	3 839	Nyíregyháza	3 911	vht.
Tarnabod (ID-689)	1 083	Budapest	1 766	vht.
Tarnaméra (ID-690)	2 210	Jászberény	4 534	vht.
Tarnaörs (ID-691)	2 210	Jászberény	18 075	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Tarnaszentmiklós (ID-695)	1 695	Budapest	2 035	vht.
Tarnaszánya (ID-692)	1 852	Gyöngyös	4 346	vht.
Tarpa (ID-95)	3 692	Kisvárd	925	vht.
Tass (ID-552)	3 310	Budapest	21 028	..
Tataháza (ID-430)	1 703	Baja	1 933	vht.
Tatárszentgyörgy (ID-468)	2 516	Budapest	22 021	..
Téglás (ID-263)	2 530	Hajdúböszörmény	29 880	..
Tépe (ID-345)	1 099	Debrecen	7 859	vht.
Tetétlen (ID-256)	2 109	Debrecen	5 464	vht.
Timár (ID-136)	1 660	Nyíregyháza	2 697	vht.
Tiszaadony (ID-113)	857	Kisvárd	2 599	vht.
Tiszabábolna (ID-713)	975	Miskolc	637	vht.
Tiszabecs (ID-63)	1 399	Debrecen	112	vht.
Tiszabercel (ID-137)	2 229	Nyíregyháza	7 109	vht.
Tiszabezéd (ID-242)	1 482	Kisvárd	3 717	vht.
Tiszabő (ID-654)	2 066	Szolnok	3 354	vht.
Tiszabura (ID-655)	2 524	Budapest	2 491	vht.
Tiszabúd (ID-118)	2 277	Nyíregyháza	4 162	vht.
Tiszacsécsé (ID-65)	329	Nyíregyháza	30	vht.
Tiszacsege (ID-264)	4 630	Debrecen	3 443	vht.
Tiszadada (ID-119)	2 808	Miskolc	3 358	vht.
Tiszaderzs (ID-650)	2 813	Budapest	1 865	vht.
Tiszadob (ID-120)	3 298	Miskolc	5 704	vht.
Tiszadorogma (ID-714)	1 211	Miskolc	685	vht.
Tiszaeszlár (ID-121)	3 441	Nyíregyháza	14 896	..
Tiszaföldvár (ID-640)	9 722	Szolnok	22 130	..
Tiszafüred (ID-700)	9 543	Budapest	5 071	vht.
Tiszagyulháza (ID-728)	581	Miskolc	878	vht.
Tiszaigar (ID-701)	1 610	Karcag	1 311	vht.
Tiszainoka (ID-641)	1 079	Kecskemét	1 880	vht.
Tiszakanyár (ID-158)	1 204	Kisvárd	17 763	..
Tiszakarád (ID-780)	2 870	Sátoraljaújhely	6 068	vht.
Tiszakeresztény (ID-245)	1 462	Kisvárd	3 843	vht.
Tiszakeszi (ID-715)	2 612	Miskolc	2 671	vht.
Tiszakóród (ID-66)	1 170	Kisvárd	122	vht.

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Tiszakürt (ID-642)	4 367	Kecskemét	8 960	vht.
Tiszaladány (ID-127)	1 330	Nyíregyháza	3 120	vht.
Tiszalök (ID-122)	4 977	Nyíregyháza	11 442	..
Tiszalúc (ID-803)	2 785	Miskolc	11 095	..
Tiszamogyorós (ID-228)	797	Kisvárd	2 370	vht.
Tiszanagyfalu (ID-138)	1 718	Nyíregyháza	4 917	vht.
Tiszanána (ID-702)	4 847	Budapest	4 214	vht.
Tiszaoszlár (ID-725)	459	Miskolc	839	vht.
Tiszaörs (ID-703)	2 414	Karcag	2 634	vht.
Tiszapalkonya (ID-726)	1 645	Miskolc	2 854	vht.
Tiszapüspöki (ID-656)	2 261	Szolnok	70 485	..
Tiszarád (ID-223)	724	Nyíregyháza	3 800	vht.
Tiszaroff (ID-657)	4 983	Szolnok	5 489	vht.
Tiszásas (ID-643)	1 682	Kiskunfélegyháza	6 170	vht.
Tiszasüly (ID-615)	2 585	Szolnok	4 047	vht.
Tiszaszalka (ID-114)	1 096	Kisvárd	2 147	vht.
Tiszaszederkény (ID-729)	1 416	Miskolc	3 765	vht.
Tiszaszentimre (ID-651)	3 744	Karcag	3 402	vht.
Tiszaszentmárton (ID-246)	1 070	Kisvárd	1 404	vht.
Tiszaszöllös (ID-704)	2 543	Budapest	1 477	vht.
Tiszatarodos (ID-128)	593	Nyíregyháza	1 282	vht.
Tiszatarján (ID-731)	1 460	Miskolc	2 212	vht.
Tiszaug (ID-644)	1 005	Kiskunfélegyháza	3 627	vht.
Tiszaújfalu (ID-533)	2 037	Kiskunfélegyháza	21 992	..
Tiszavalk (ID-743)	615	Miskolc	390	vht.
Tiszavárkony (ID-631)	1 970	Szolnok	32 227	..
Tiszavid (ID-115)	572	Kisvárd	1 713	vht.
Tisztaberek (ID-23)	626	Debrecen	67	vht.
Tivadar (ID-109)	286	Kisvárd	71	vht.
Tóalmás (ID-573)	3 170	Budapest	51 673	..
Tófalú (ID-673)	1 152	Eger	6 771	vht.
Tokaj (ID-816)	5 073	Nyíregyháza	8 605	vht.
Told (ID-326)	631	Debrecen	651	vht.
Tompá (ID-431)	4 825	Kiskunhalas	7 602	vht.
Tornyospálca (ID-226)	2 484	Kisvárd	35 109	..

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Tószeg (ID-452)	3 859	Szolnok	99 808	..
Tótkomlós (ID-290)	10 420	Orosháza	43 946	..
Tököl (ID-593)	4 018	Budapest	263 929	..
Tömörkény (ID-405)	3 797	Szentes	24 406	..
Törökszentmiklós (ID-658)	26 303	Szolnok	168 181	..
Törtel (ID-453)	4 158	Cegléd	108 781	..
Tunyog (ID-75)	1 184	Nyíregyháza	323	vht.
Tura (ID-473)	5 913	Budapest	124 055	..
Túristvándi (ID-48)	687	Nyíregyháza	88	vht.
Túrkeve (ID-662)	12 973	Mezőtúr	109 391	..
Túrricse (ID-38)	601	Debrecen	66	vht.
Tuzsér (ID-243)	1 525	Kisvárd	6 515	vht.
Tyukod (ID-3)	2 542	Nyíregyháza	3 954	vht.
Ugornya (ID-112)	550	Kisvárd	647	vht.
Újcsanáros (ID-813)	1 238	Miskolc	10 259	..
Újfehértó (ID-175)	11 826	Nyíregyháza	118 231	..
Újhartyán (ID-469)	4 774	Budapest	104 718	..
Újiráz (ID-305)	680	Békéscsaba	478	vht.
Újkécske (ID-534)	9 026	Kecskemét	24 130	..
Újkenéz (ID-239)	748	Kisvárd	6 511	vht.
Újkígyós (ID-280)	4 809	Békéscsaba	205 433	..
Újléta (ID-360)	1 318	Debrecen	18 523	..
Újlőrincfalva (ID-705)	441	Eger	320	vht.
Újpest (ID-608, v4)	56 489	vk.	..	..
Újszász (ID-454)	4 388	Szolnok	41 333	..
Újszentiván (ID-400)	1 200	Szeged	257 293	..
Ura (ID-8)	827	Debrecen	176	vht.
Úszka (ID-64)	423	Debrecen	33	vht.
Úszód (ID-513)	1 995	Kalocsa	55 954	..
Üllő (ID-559)	5 713	Budapest	834 240	..
Vác (ID-601, v4)	19 395	vk.	..	..
Vácrátót (ID-600)	1 186	Budapest	68 743	..
Vácszentlászló (ID-491)	1 751	Budapest	61 085	..
Vaja (ID-197)	2 283	Nyíregyháza	2 498	vht.
Vajdácsk	1 423	Sátoraljaújhely	57 948	..

Városhiányos területek vizualizálása

Település	Lélekszám (1920)	Vonzásközpont	Gravitációs érték	Városhiányos terület
Vállaj (ID-92)	2 667	Debrecen	1 179	vht.
Vámosatya (ID-99)	993	Kisvárdá	799	vht.
Vámosgyörk (ID-676)	2 249	Gyöngyös	40 802	..
Vámosoroszi (ID-39)	594	Debrecen	73	vht.
Vámospércs (ID-265)	4 780	Debrecen	63 499	..
Vámosújfalú (ID-781)	627	Sátoraljaújhely	1 455	vht.
Váncsod (ID-312)	1 894	Debrecen	3 901	vht.
Vasad (ID-560)	1 659	Budapest	91 810	..
Vásárosnamény (ID-96)	2 393	Kisvárdá	3 443	vht.
Vaskút (ID-442)	4 594	Baja	152 186	..
Vasmegyer (ID-224)	1 393	Nyíregyháza	7 505	vht.
Vecsés (ID-561)	9 400	Budapest	4 956 715	..
Végardó (ID-789)	1 053	Sátoraljaújhely	29 360	..
Végegyháza (ID-385)	1 677	Orosháza	2 510	vht.
Vekerd (ID-308)	445	Debrecen	345	vht.
Vencsellő (ID-139)	2 928	Nyíregyháza	6 065	vht.
Vértes (ID-361)	2 651	Debrecen	19 877	..
Vésztfő (ID-299)	9 373	Békéscsaba	13 009	..
Vezseny (ID-632)	1 548	Szolnok	11 382	..
Viss (ID-140)	1 083	Sátoraljaújhely	2 110	vht.
Visznek (ID-677)	2 324	Jászberény	11 306	..
Vitka (ID-94)	1 641	Kisvárdá	1 790	vht.
Zagyvarékas (ID-455)	5 173	Szolnok	163 150	..
Záhony (ID-249)	1 171	Kisvárdá	1 182	vht.
Zajta (ID-26)	611	Debrecen	71	vht.
Zalkod (ID-142)	704	Nyíregyháza	913	vht.
Zaránk (ID-693)	1 365	Jászberény	4 219	vht.
Zemplénagárd (ID-778)	1 703	Kisvárdá	5 510	vht.
Zsadány (ID-337)	2 357	Békéscsaba	1 525	vht.
Zsáka (ID-313)	3 517	Debrecen	3 534	vht.
Zsámbok (ID-492)	2 526	Budapest	55 890	..
Zsarolyán (ID-61)	423	Debrecen	72	vht.
Zsurk (ID-247)	884	Kisvárdá	863	vht.

Szilágyi Ferenc

A történelmi Bihar településföldrajzának alapjai

Bevezetés, célok, kutatási terület

Tanulmányom a Trianon előtti, történelmi Bihar vármegye területén vizsgálja a településföldrajzi jellemzőket. Fő célkitűzésem a több mint 500 településből álló történelmi Bihar településföldrajzi jellemzőinek a feltárása, a települések tipizálása és az ehhez kapcsolódó területi összefüggések bemutatása. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az elmúlt években számos, a Partium városhálózatával kapcsolatos tudományos igényű munka született, ugyanakkor a teljes településhálózatot és annak jellemzőit érintő, naprakész információkat felvonultató településföldrajzi kutatás a közelmúltban nem történt.¹

A kutatást egy 559 települést és 26 indikátort tartalmazó adatbázis létrehozásával, illetve a települési jellemzőket, alaprajztípusokat egyenként vizsgálva műholdkép-elemzéssel végeztem el. A területi összefüggések vizsgálatát 59 településszintű térképszelvény elkészítésével és azok elemzésével tártam fel, amelyek jelentős része jelen tanulmány térképmellékleteit képezi.

Bihar a korabeli magyar vármegyrendszer egyik legnagyobb, térben és időben egyik legstabilabb egységként,² erős területi identitás kialakulását tette lehetővé, amely a 20. századi drasztikus átalakulások és felszabdalások³ ellenére ma is létezik a történelmi tájegység területén. A 20. századot megelőzően, jelentős területi módosulásokat csak a vármegye korai történetében (Békés és Felső-Kalotaszeg leválása),⁴ valamint kényszerű okokból az Oszmán-kor végén (1660–1690 között) szenvedett el. A későbbi területi módosulások viszonylag kicsi területeket érintenek és szporadikusak, esetlegesek voltak, közülük talán a legfontosabb Debrecen szabad királyi várossá válása és Biharról való leválása.⁵ A hosszú, stabil területi kiterjedés az itt élő valamennyi népcsoport esetében lehetővé tette egyfajta regionális szintű Bihar-tudat kialakulását.⁶ A nagy kiterjedés (11000 km²), a változatos természeti adottságok (tengerszint feletti magasság 84 métertől 1849 méterig terjed), az itt élő magyar, román, zsidó, cigány, szlovák, sváb lakosság jelenléte és

¹ Bihar történeti településföldrajzával kapcsolatosan nagyon fontos Csüllög Gábor doktori disszertációja: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában, továbbá Süli-Zakar István és Csüllög Gábor közös munkájaként: A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon c. könyvfejezet. A másik alapmű Bihar történeti földrajzával kapcsolatosan Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt című monográfiája. A térség városfejlődésével kapcsolatban Fleisz János: Városfejlődés, regionális átalakulás, továbbá Süli-Zakar Istvánnal készített tanulmányomat említeném: Süli-Zakar István – Szilágyi Ferenc: Etnikai csere a Partiumi megyeszékhelyeken. A Romániai városhálózat fejlődésével kapcsolatban 2012-ben jelent meg tanulmányom: Changes in the Urban System of Romania, and Their Possible Effect on the Future Administrative Reform of the Country.

² Hajdú 2005.

³ Szilágyi 2007.

⁴ Kristó 1988.

⁵ Debrecen 1693-ban emelkedik szabad királyi városi rangra I. Lipót kegyelméből. A titulus törvénybe foglalása viszont csak 1715-ben következik be, amikor a város megnyitja kapuit a katolikus egyház előtt, a ferencesek befogadásával. Lásd: Szendiné 2015.

⁶ Süli-Z.–Szilágyi 2014., Süli-Z.–Szilágyi 2015a.

keveredése, a bihari önazonosság-tudatnak számos árnyalatát hozta létre.⁷ Vízrajzi szempontból a terület egységes. A Körösök vízgyűjtője fedi le a területet, amely délről észak felé haladva Fehér-Körös, Fekete-Körös, Sebes-Körös, Berettyó és Ér folyók részvízgyűjtőit foglalja magába. Ez a vízrajzi koherencia okozza a bihari identitással párhuzamosan létező Körösvidék (Crisana)-tudatot elsősorban a régióban élő román lakosság körében.

Kárpát-medencei jelentőségűnek tartom a történelmi Bihar térségét és a Bihar-kutatókat társadalomföldrajzi és történelmi-földrajzi szempontból egyaránt. Bihar a történelmi Magyarország egyik legnagyobb megyéjeként, változatos természeti és társadalmi adottságaival, központi fekvésével és a két részmedence (Pannon és Erdély) határán való elhelyezkedésével, azok összekapcsolásával, páratlan módon képezi le kicsiben az egész Kárpát-medence területi jellemzőit és az ahhoz kapcsolódó folyamatokat.

A Trianonkor bekövetkező területi változások Bihart kettévágták. Területének háromnegyede Romániához került (7989 km²), 2766 km² pedig Magyarországé maradt (1. térkép).⁸ A két világháború közötti időszakban párhuzamosan létezett Romániában és Magyarországon is Bihar vármegye. Tulajdonképpen a II. világháború idején is ez a helyzet, csak hangsúlyeltolódásokkal, hiszen a 2. bécsi döntést követően Bihar nagy része Magyarországhoz tartozott és csak Dél-Bihar maradt Belényes központtal Románia fennhatósága alatt. A II. világháborút követő visszarendeződés mindkét oldalon rövid életű volt. 1950-ben a magyarországi Bihar vármegye megszűnik, annak részei Hajdú-Bihar (2170 km²) és Békés (596 km²) megyéhez kerülnek.⁹ A román oldalon a vármegyék megszűnnek, azokat tartományokkal és rajonokkal helyettesítik. 1950 és 1968 között a Nagyvárad székhelyű tartomány háromszori területi módosítással jelentősen kibővül Biharhoz képest (főleg Arad és Szilágy megyei területekkel). A neve is változik, előbb Bihari majd Nagyváradai, végül Körösvidéki tartománynak hívják (Regiunea Crisana). 1968-ban bekövetkezik a Román Szocialista Köztársaság újramegyésítése. A terület visszakapja a Bihar nevet és a lehetőségekhez képest közel történelmi határai mentén alakul újra.¹⁰

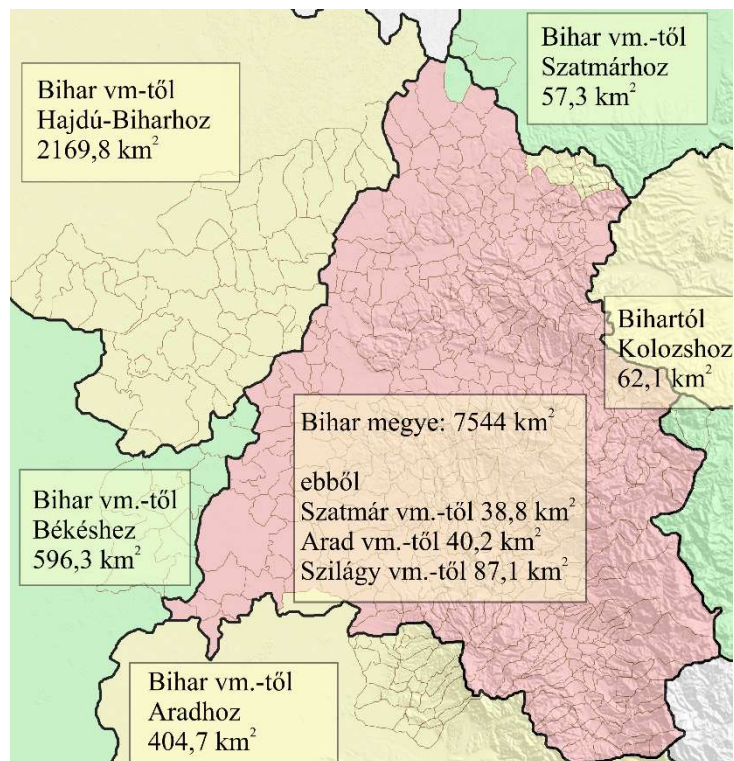
---

⁷ Szilágyi 2013a.

⁸ Palotás 1990.

⁹ Lásd Bihar történelmi-közigazgatási térképsorozatát: Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014.

¹⁰ Szilágyi 2007.

1. térkép. A Bihar érintő területi változások a 20. században.

A jelenleg is az 1968-as határok között létező Bihar megye 7544 km²-es területéből mindössze kilenc település tartozott Trianon előtt más vármegyéhez: a Szatmár megyétől megörökölt Érkörtvélyes (39 km²), az Arad megyétől átcsatolt Talpas (40 km²) és hét kis falu Szilágy megye korábbi Tasnádi járásából (Tasnádbajom és Érszöllős környéke – 87 km²). Mindeközben Bihar 32 települést veszített, közöttük a Királyhágótól keletre található két hegyi falu (Királyhágó és Feketető – 62 km²) Kolozshoz, Piskolt és Piskoltliget telepés falu Szatmárhoz (57 km²), a valamikori Béli járás nagy része (28 település – 405 km²) pedig Aradhoz került.¹¹ A máshonnan nyert területek a jelenlegi Bihar megyének a 2,2%-át teszik ki. A területi veszteségek a Romániához került történelmi Bihar területének a 6,6%-át teszik ki. Ezek alapján is megállapítható, hogy romániai Bihar megyét történelmi jellegűnek tekinthetjük és az erdélyi-partiumi-bánsági területeken létező megyék közül Bihar áll a legközelebb a történelmi kereteihez.

A 20. században bekövetkezett megyeterület-korrekciók domborzati, vonzáskörzeti és infrastrukturális okokkal magyarázhatók.¹² Érkörtvélyes beékelődött Bihar területébe, Piskolt Érmihályfalvától és Nagykárolytól egyenlő távolságra elhelyezkedve az erősebb központi szerepkörű Nagykárolyhoz kapcsolódott. Hasonló okok miatt kerültek Biharhoz az Érszöllős és Tasnádbajom körzet falvai Margitta vonzáskörében, valamint Talpas község Nagyszalonta közelében. A Királyhágótól keletre lévő két település, valamint a

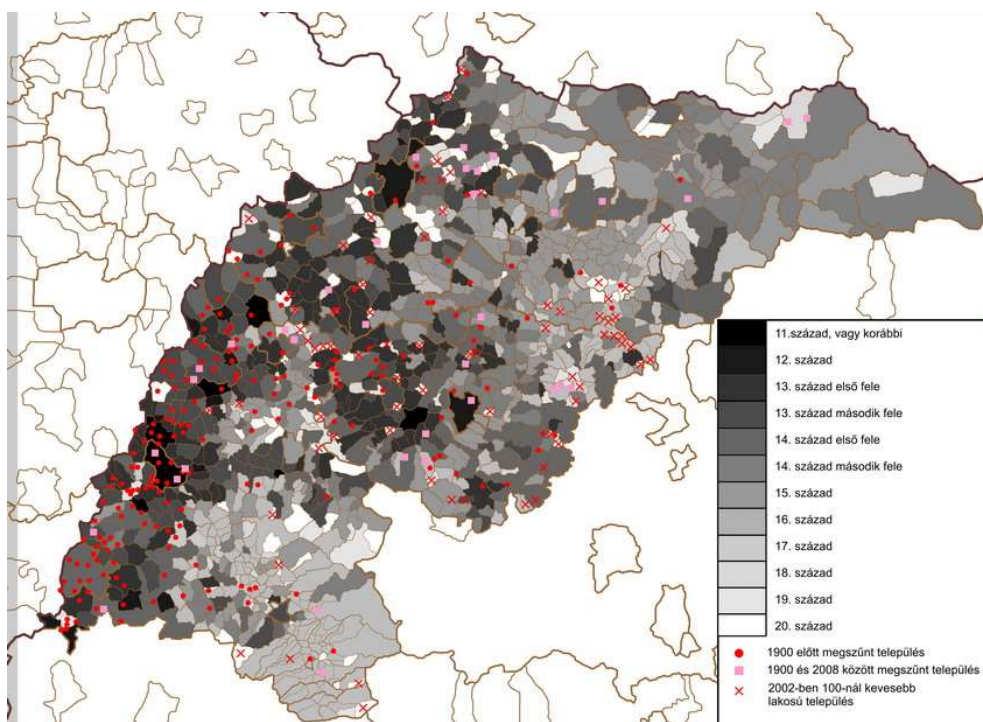
¹¹ Szilágyi 2013a.

¹² Szilágyi 2012b.

Béli-hegység délnyugati lejtőjén fekvő falucskák domborzati és az ehhez kapcsolódó tér szerkezeti okok miatt szorosabban kötődnek szomszédos megyeszékhelyek irányába, ezért esetükben centrifugális erők érvényesültek.

A Hajdú-Biharhoz tartozó bihari települések a 2013. január 1-től érvényes járási beosztás szerint a Berettyóújfalui (25 település) és a Derecskei (13 település) járásokat alkotják, de részben a Püspökladányi (8 a 12 településből) és a Nyíradonyi (3 a 9 településből) járások települései is az 1950 előtti Bihar vármegyéből származnak.¹³ A Békés megyéhez került bihari községek a Sarkadi járást alkotják, két település pedig a Szeghalmi járáshoz tartozik.¹⁴

A településhálózat kialakulása

2. térkép. A Partiumi települések első említése. Elpusztult/megszűnt települések. Elnéptelenedő települések 2002-ben.¹⁵

Dolgozatom Bihar településhálózatának alapvető típusait és az elmúlt száz évben zajló fejlődési folyamatait kívánja azonosítani, néhány általánosságot azonban a történelmi fejlődéssel kapcsolatban is szükségesnek tartok bemutatni. A Bihari-dukátus, majd Bihar vármegye 11. században való megszervezése nyilvánvalóan közvetett bizonyítéknak tekinthető arra nézve, hogy a megye településhálózatának egy bizonyos hányada közel ezer-

¹³ Hajdú-Bihar

¹⁴ Békés

¹⁵ Szilágyi 2013a.

éves történelmi múltra tekint vissza. Az bizonyosnak látszik, hogy az egész Partium területén csak Biharban működtek jelentős intézmények és központi funkciójú települések az államalapítást követően. Régészeti és levéltári források segítségével rekonstruálható a településállomány megjelenésének/terjedésének iránya is, nyugatról keletre történő fokozatos expanzió figyelhető meg. Legkorábban Bihar árvízmentes síksági területe, az ún. településtérszín népesedik be, majd Szatmár és a Szilágyság hasonlóan jó adottságú területei felé növekszik az összefüggő településhálózat (2. térkép).¹⁶

A 11. századból hét partiumi, dokumentumokban megemlített, ma is létező település ismeretes, közülük hat Biharban található (Bihar, Várad, Szalacs, Szentjobb, Les és Keszteg). A 12. századból tíz település említése származik, amelyek szintén a megye nyugati, alföldi részén, valamely folyó völgykapujában találhatók, pl. Ant, Tamáshida és Bátor a Fekete-Körös völgyében, Fugyi a Sebes-Körös, Berettyócsohaly és Kovácsi a Berettyó-folyó, Tarcsa pedig az Ér mellett. A 13. és 14. századra ugrásszerűen emelkedik a partiumi települések említése (252, illetve 300 új település).¹⁷ Bihar alföldi területein és a Sebes-Körös völgyében ekkor már összefüggő településhálózat rekonstruálható és nyilvánvalóan kirajzolódik a terjeszkedés iránya a Szilágyság és Szatmár felé. A 14. század végére a megye jelenleg is magyarok által lakott részein a településhálózat kialakulása nagyrészt befejezettnek tekinthető. A 15-16. században még mindig nagyszámú új település jelenik meg (partiumi szinten 224, illetve 221), de ezek javarésze már nem a régió magyar ajkú területein jelenik meg. A Belényesi-medence településhálózata például nagyrészt a 16. században alakul ki. A 17. századtól kezdve már csak elvétve jelennek meg új települések, ebben az időszakban sokkal inkább az Oszmán-korban elnéptelenedő falvak újratelepítése jellemző. A 17. században az egész Partiumban csak 24, a 18. században 22, a 19. században pedig 46 település létrejöttéről számolhatunk be. Bihar legkésőbb betelepült részeiként a Belényesi-medence mellett a Csékei-dombság, a Királyerdő-hegység és a Réz-hegység azonosítható.¹⁸

A kései századok újonnan megjelenő településeinél sokkal számosabbak azon települések, amelyek a különböző történelmi időszakokban elnéptelenednek és véglegesen eltűnnek. A romániai Bihar jelenlegi területén 138, jelenleg már nem létező történelmi települést sikerült azonosítanom, levéltári és történelmi forrásokból, ezek javarészt a megye alföldi, korábban szinte kizárólag magyarok által lakott részein fekszenek. Közülük a Sebes-Köröstől délre azonosítható 75 eltűnt településből 59 feküdt síksági vagy síkságperemi településtérszínen, míg a megye északi feléből eltűnt 63 településből 48 alföldi fekvésű azonosítható.¹⁹ A 20. század során további 12 település önálló jogállása szűnik meg, nem számítva azokat a szórványtelepüléseket, amelyeket a román kommunista állam az 50-es években önállósít, majd egy-két évtized múltán megszüntet. A 12 megszünt település szinte mindegyike a szomszédos falvakkal való összeolvadással tűnik el, például Biharpüspöki és Váradszőlős Nagyváradba, Kiskágya Székelyhídba, Kóly Nagykágyába olvad stb. 2002-ben további 14 olyan települése létezett a megyének, amelynek a népessége nem érte el a 100 főt.²⁰ Ezek szinte kivétel nélkül Bihar dombvidéki és hegyvidéki részén

---

¹⁶ Csüllög 2009., Szilágyi 2013a. A települések említésével kapcsolatosan lásd: Suciú 1968.

¹⁷ Suciú 1968., Szilágyi 2013a.

¹⁸ Szilágyi 2013a.

¹⁹ Suciú 1968.

²⁰ Recensamant 2002.

találhatóak. Közös jellemzőjük, hogy rövid történelmi múltra tekintenek vissza, agrár-, erdőgazdálkodási vagy bányai településként jelennek meg a 20. században, és a rendszerváltást követően elsorvadnak. 2011-ben az Érszöllőshöz tartozó, de önálló településként nyilvántartott Iharostanya (Padureni) a megye egyetlen lakatlan települése.²¹

A települések közigazgatási státusza

A 20. században a közigazgatási átszervezésekkel és a határmódosításokkal együtt megváltozott a bihari települések közigazgatási jogállása, és megtörtént egyfajta szétfejlődés is a történelmi megye magyarországi és romániai részei között. A Trianon előtti Magyarországon, az 1876-os közigazgatási reformot követően rendezték a települések jogállását, amelyek lehettek törvényhatósági jogú városok, rendezett tanácsú városok, nagyközségek és kisközségek.²² Nyilvántartották továbbá az önálló jogi státusszal nem rendelkező tanyákat, pusztákat, fürdőket, bányákat, telepeket stb.

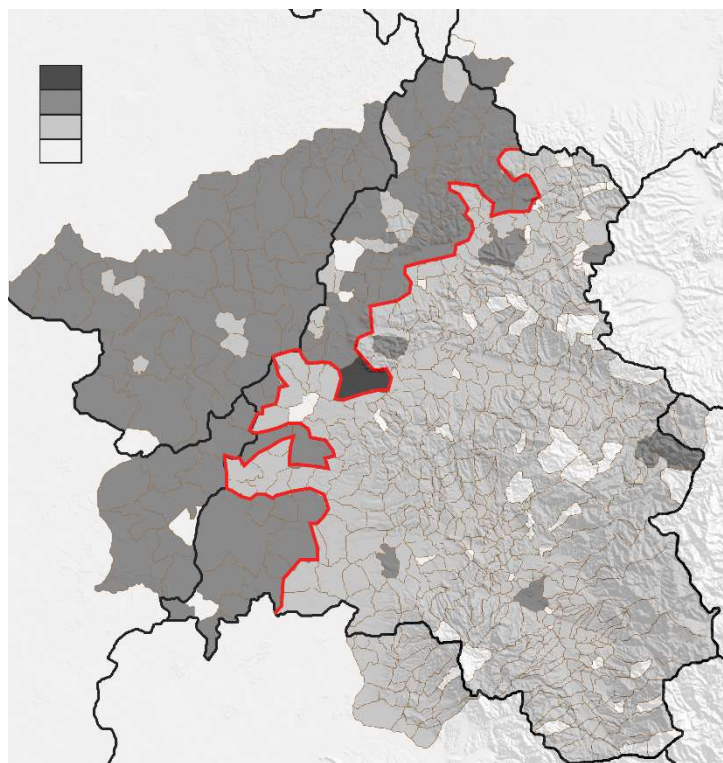
Trianon előtt az 508 bihari településből Nagyvárad volt az egyetlen törvényhatósági jogú város (1850-től), 507 település pedig 1910-ben községi jogállással bírt. Ekkor a megyének rendezett tanácsú városa nem volt. Az 507 községből 111 nagyközséggé, 396 pedig körjegyzőségekbe csoportosítva, kisközséggé működött. A nagy- és kisközségek egymástól élesen elhatárolódtak az alföld és a dombvidék peremén. Így a vármegye nyugati fele, a magyar alföld túlnyomó részéhez hasonlóan, összefüggő területen nagyközségekkel volt lefedve, a keleti fele pedig kisközségi övezetbe tartozott.²³ Bár a kis- és nagyközségek jogi státusza nem a népességszám függvénye volt, sokkal inkább a települések pénzügyi lehetőségei határozták azt meg, mégis jellemzően az alföldi nagyméretű halmalfalvak váltak nagyközségekké, és a magasabb térszínek apró, gyakran nemzetiségek által lakott falvai alkották a kisközségek derékhadát. Az alföld nagyfalvas részei a törökkorban elszennvedett pusztítások és újratelepülés miatt másodlagos településhálózatnak tekinthetők. A nagyméretű, gyakran mezőváros jellegű településeket gyakran veszik körül véglegesen elpusztult történelmi települések.

---

²¹ Recensamant 2011.

²² Községi törvény 1871.

²³ Beluszky 2003.

3. térkép. A bihari települések közigazgatási státusza 1910-ben.

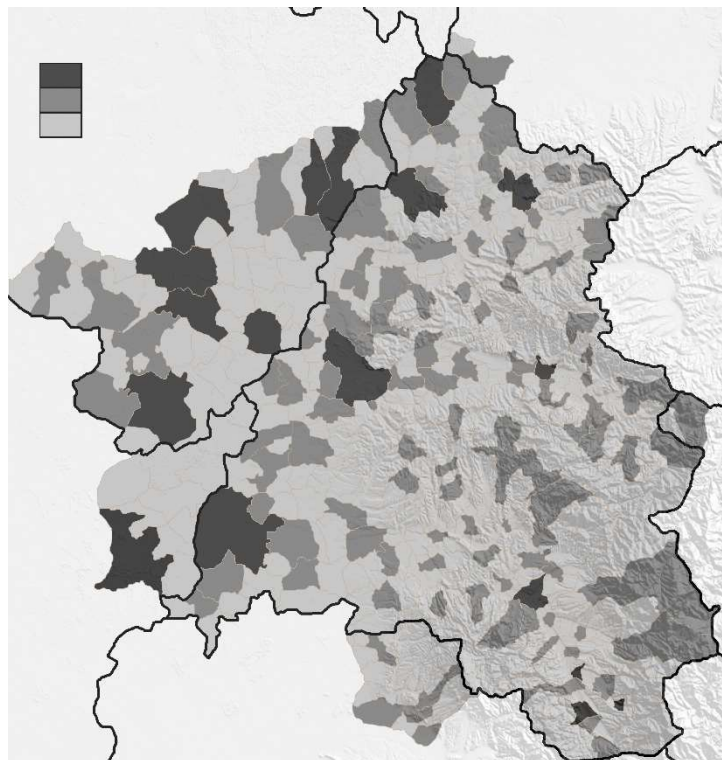
A nagy- és kisközségek összefüggő területének határa (sötétszürke – törvényhatósági jogú város, szürke – nagyközség, világosszürke – kisközség, fehér – később megjelenő települések).

A két községtípus választóvonalára Biharban az Erdőgyarak – Árpád – Tulka – Jánosd – Oláhhomorog – Madarász – Geszt – Biharugra – Körösnagyharsány – Körösszeg – Vizesgyán – Biharkeresztes – Ártánd – Bors – Biharszentjános – Biharpüspöki – Bihar – Hegyközkovácsi – Szalárd – Hegyközszentimre – Szentjobb – Érköbölkút – Érolaszi – Asszonyvására – Albis – Monospetri – Margitta – Érbogyoszló – Szalacs vonal mentén vágta ketté a vármegyét, a felsorolt településeket a nagyközségi oldalra hagyva (3. térkép). Az említett vonaltól keletre csak 10 szigetszerűen elhelyezkedő, nagyméretű, jellemzően központi funkciókkal bíró település rendelkezett nagyközségi ranggal, mint a magyar többségű Belényes, Micske, Tóti, Berettyószéplak, Hegyközújlak, továbbá öt népes román község (Oláhszentmiklós, Gyapjú, Alsókocsoba, Remetelórév és Csarnóháza). A vármegye nyugati részén szintén megjelenik néhány szigetszerűen elhelyezkedő kisközség, feltételezhetően korábban elnéptelenedett, majd a környezetükhöz viszonyítva később újratelepült, kevés földdel bíró település.²⁴ Nagyvárad és Nagyszalonta között a községtípusok határa elválik a domborzati választóvonalától és a kisközségek területe mélyen lenyúlik az alföldre. A törökkorban elpusztult falvakról van szó ezen a vidéken, amelyek

²⁴ Ezek a következők: Dancsháza, Bihartorda, Vekerd (részben román népességű), Mezőpeterd, Told, Kis- és Nagyszántó (részben román), Pelbárthida (részben román), Nyüved, Jankafalva, Kiskágya, Nagykágya, Kóly, Csokaly (részben román), Érselénd (ruszin telepítés), Érkenéz (román és ruszin telepítés), továbbá a Szatmárból átkerült Érkörtvélyes.

román népességgel települtek újra (kivétel Újpalota – sváb, és Mezőbikács – szlovák telepítés), és bár ezek is részben népes falvakká váltak (pl. Biharszentandrás, Nagyürögd, Körösgyéres, Cséffa stb.) anyagi fejlettségük elmaradt az alföld magyar falvaiétól.

A községtípusok választóvonalala nagyjából párhuzamosan fut a későbbi trianoni határral, attól keletre helyezkedve el. Bihar Magyarországon maradt részei teljes mértékben a nagyközségi területre esnek. Az 59 Magyarországon maradt településből 54-nek volt nagyközségi rangja és csak 5 kisközség ékelődött be szigetszerűen. A községtípusok választóvonalala csak Bors és Nagyszalonta között esik egybe az államhatárral. Ettől északra és délre is az összefüggő nagyközségi terület átlépi az államhatárt. A 446 Romániához került községből 57 volt a nagyközségek száma, amiből 49 összefüggően helyezkedett el az államhatár mentén, a Dél-Bihari síkon vagy az Érmellék területén. 1910-ben a 111 bihari nagyközségben összesen 261647 fő élt, tehát a nagyközségek átlaglélekszáma 2357 fő volt.²⁵ A legkisebb népességgel rendelkező nagyközség a 630 fős, román többségű Bedő, a legnépesebb pedig a 14 107 lakossal rendelkező Nagyszalonta²⁶. A 396 kisközség össznépessége 275464 fő volt, tehát az átlagos népesség 695 fő. A legkisebb népességszámmal a 134 lakosú Kakucsány, a legmagasabb népességgel pedig a 3575 lakossal rendelkező Tenke rendelkezett.

4. térkép. A bihari települések közigazgatási státusza 2016-ban (sötétszürke – város, municípium, szürke – nagyközség (HU), községközpont (RO), világosszürke – község (HU), alárendelt település (RO)).

²⁵ Helységnévtár 1913.

²⁶ Népszámlálás 1910.

A 20. század során a szétszakadt megye területén koronként is változó településkategóriák alakultak ki. Romániában az egyes települések önálló közigazgatási státusza megszűnt, a szomszédos kisebb falvakat átlagosan 4-5 településből álló községekbe (comuna) vonták össze. Ezek mindegyikében létezik egy-egy központi szerepkörű település, a községközpont, a neki alárendelt településeknek csak statisztikai különállásuk van. A városi jogállású településeknek is lehetnek alárendelt falvai. A jelenlegi román közigazgatásban a városok sorából kiemelik a municípiumokat,²⁷ amelyek magasabb népességszámmal, jelentős intézményhálózattal és legalább egy jelentős megyerészre kiterjedő vonzáskörzettel bírnak.

A román közigazgatás települési szintjei tehát a következők:

- municípium (ide tartozik az összes megyeszékhely is),
- város,
- község (ezen belül községközpont és falu).

A 20. század során még létezett néhány közigazgatási kategória, amelyet később felszámoltak. Ilyenek voltak a tartományi időszakban az urbánus községek (mezővárosokhoz hasonló kategória), amelyeket fejlesztendőnek tartottak (comune urbane), továbbá a rendszerváltásig létező peremközségek (comune suburbane), amelyek mindig városok szomszédságában helyezkedtek el, és bizonyos szolgáltatásokat, pl. közművesítést a városokkal közösen működtettek.²⁸

A magyarországi közigazgatásban az alábbi szintek léteznek:

- megyei jogú város,
- város,
- nagyközség és
- község. Bihar magyarországi részein ez utóbbi három jelenik meg.

Napjainkban tehát a következő településkategóriák léteznek a történelmi Bihar területén (4. térkép):

1. Városi jogállású települések:

- Municípium, amely a magyar jogrendben a megyei jogú városhoz áll a legközelebb, bár teljesen nem feleltethető meg annak. Jelenleg 4 ilyen önkormányzat működik Biharban: Nagyvárad, amely egyben a megyeszékhelyi funkciót is ellátja, továbbá Nagyszalonta, Margitta és Belényes. Nagyvárad az 1968-as megyésítés óta viseli ezt a rangot, míg korábban regionális város besorolása volt. Nagyszalonta 2001-ben,²⁹ Margitta³⁰ és Belényes³¹ 2003-ban emelkedett municípiumi rangra. 2011-ben a municípiumoknak az alárendelt települések nélkül 238271 lakosuk volt, de ebből Nagyvárad 196367 lakosa messze kiemelkedik, míg a másik három településen összesen 41904 fő él (Nagyszalonta 17735, Margitta 13871, Belényes 10298 fő).³²

---

²⁷ Horváth 2006.

²⁸ Lege 2/1968.

²⁹ Lege 581/2001.

³⁰ Lege 585/2003.

³¹ Lege 391/2003.

³² Recensamant 2011.

- A városok száma, a municípiumokat nem számolva 12. Közülük hat található a romániai Biharban, öt Hajdú-Biharban, egy pedig Békésben. Román oldalon a II. világháború előtt Nagyszalonta és a világháború alatt megyeszékhelyi funkciót betöltő Belényes kapott városi rangot. Az 50-es években a várossá nyilvánítások sora nem a népes alföldi mezővárosokkal folytatódott, hanem három apró hegyvidéki település lépett elő: Vaskoh, Diófás és Vaskohsziklás, az előbbi kettő bányászati funkciói miatt, míg az utóbbi Dr. Petru Groza néven kiépülő gépipari szocialista városként. A városok következő csoportja 1968-ban a megyésítéskor jelent meg: Élesd és Margitta révén. Érmihályfalva közvetlenül a rendszerváltás előtt 1989-ben, Székelyhíd pedig 2004-ben lépett elő. Időközben, 2001-ben és 2003-ban Nagyszalonta, Margitta és Belényes municípium lett. Bihar magyarországi részein két esetben is összeolvadással megugrott népességű települések lettek városok: Berettyóújfalu, amely Berettyószentmártonnal olvadt össze (1978) és Létavértes (1996), amely Nagyléta és Vértes összeolvadásából keletkezett 1970-ben.³³ A járásközpont szerepet betöltő Derecske 1991-ben, Biharkeresztes és Sarkad 1989-ben, Komádi pedig 2001 óta város. A 12 városi önkormányzat központi településein 77845 fő él, ami városonként átlagosan 6487 lakost jelent 2011-ben, legnépesebb közülük Berettyóújfalu 15472 lakossal, míg Diófáson az alárendelt falvak nélkül csak 1500-an, Vaskohban pedig 1508-an élnek.

2. A falusi települések:

- Nagyközségek jelenleg csak Bihar magyarországi részén léteznek, számuk jelenleg hét, valamennyi Hajdú-Bihar területén: Bagamér, Csökmő, Hosszúpályi, Nagyrábé, Pocsaj, Sárrétudvari és Zsáka. Együttes népességük 2011-ben 19409 fő, átlagos népességük 2773 fő. Legnépesebb közöttük Hosszúpályi 5787 lakossal, míg a legkevesebben Zsákán élnek 2011-ben (1599 fő).³⁴
- Községközpontok – Bihar romániai oldalán 94 település rendelkezik ezzel a státusszal. Ezen települések rendelkeznek egy alapvető intézményhálózattal és viszonylag egyenletesen, de szórta helyezkednek el a megye területén. Ezen települések népessége 2011-ben 129387 fő, átlagosan pedig 1376 lakosuk van. Viszonylag nagy eltérések jelennek meg a kategórián belül, hiszen míg Kispapmező községközpontnak csak 153 lakosa van, addig Bihardiószeg népességszáma 6529 fő.
- Községek – A magyarországi településhálózatban az önkormányzati joggal rendelkező települések hierarchiájának alján a községek állnak. Ezek száma jelenleg 47, amiből 36 Hajdú-Bihar, 11 pedig Békés területén található. Együttes népességszámuk 54678 fő, átlagnépességük pedig 1163 fő. 6 település népességszáma marad 500 fő alatt, közülük a 101 lakosú Ujszalonta és a 123 fős Vekerd a legkisebbek, míg a kategória legnépesebb települése Biharnagybajom 2858 fővel.³⁵
- Falvak – A romániai közigazgatásban a községközpontok alá rendelt, statisztikai szerepkörű települések önálló állami intézményhálózattal általában nem rendelkeznek, területükön a községi intézmények kirendeltségei működhetnek. A történelmi Bihar romániai részén 396 ilyen település található, részben községi, részben városi

³³ Beluszky 2003.

³⁴ Helységnévtár 2015.

³⁵ Uo.

önkormányzatok alárendeltségében. 2011-ben teljes népességük 189017 fő, vagyis átlagosan 477 fő településenként. 24 település népessége nem érte el a 100 főt, közülük Iharostanya egyetlen lakossal sem, Ruzsatag és Papkútfürdő négy-négy, Hutatelep pedig öt lakossal rendelkezett. Ezen települések kevesebb mint 10%-a, 33 falu népesebb 1000 főnél és egyedül Köröstarján népessége haladja meg a 2000 főt (2106) 2011-ben.³⁶

- Telepesfalvak, új települések – jogilag az előző kategóriába sorolhatók, de érdemes önállóan is vizsgálni őket. Összesen 56 új település jelent meg a 20. század során Bihar területén, közülük mindössze három található Magyarországon: a Csökmő részeiből alakult Újiráz község, a vele szomszédos Körösújfalú³⁷ és a trianoni határ által levágott nagyszalontai tanyákból alakult Újszalonta. A romániai Biharban új települések egész sora jött létre. A 30-as években jöttek létre az új határ közvetlen közelében az úgynevezett telepesfalvak, amelyeket hegyvidéki román telepesekkel alapítottak. Jellemzően magyar falvak között jöttek létre, mint például Keményfok (vagy Avram Iancu) dél-Biharban, Mihai Bravu és Piskoltliget (Scărișoara Nouă) az Ermellék peremén. Néhány esetben, bár történtek telepítések, csak új településrészek alakultak és nem jöttek létre új falvak (pl. Bihardiószeg és Szalárd esetében).³⁸ Az új települések másik csoportja kifejezetten a megye keleti, hegy- és dombvidéki övezetében jött létre. Ezek jellemzően bányászati (pl. Diófás), erdőgazdálkodási (a Réz-hegység szlovák falvai), ritkábban mezőgazdasági céllal alakultak. Számos közülük még a 20. században elnéptelenedett és a település-státuszukat is megszüntették. Külön megemlíthető a szlovák kirajzásokból létrejövő hegyi falvak csoportja: Berettyószéplak, Súlyomkővár és Tataros környékén. A kategória településeiből egyetlen esetben város jön létre (Diófás), egy esetben pedig turisztikai potenciál hozta létre az új települést (Félixfürdő). Az új települések együttes népességszáma 17645 fő, átlag-népességszáma 315. 15 esetben népességük nem éri el a 100 főt, ezen 15 településnek összesen 619 lakosa van. A legnépesebb új település Keményfok 1920 lakossal, megelőzve az 1500 lakosú várost, Diófást.

Összességében megállapítható, hogy a 20. század során a közigazgatási kategóriák földrajzi eloszlásában drasztikus változás állt be. Míg korábban kelet-nyugati irányban egyértelműen fel lehetett osztani két nagy típusra a vármegyét, addig ugyanezen a területen ma már több kategória jelenléte és mozaikos, szórt eloszlás állapítható meg. A városi települések elhelyezkedésében mutatkozik egyfajta területi egyenetlenség a keleti és nyugati részek között. A megye alföldi részein 10 municípium és város található, míg a megye keleti felében a domb és hegyvidékeken ezek száma mindössze 6 és esetenként azok népességszáma is nagyon alacsony (pl. Vaskoh és Diófás).

A településföldrajzi jellemzőket meghatározó természeti adottságok

Természeti adottságok azon összességét tartom vizsgálandónak, amelyek fizikai értelemben határozzák meg a települések kialakulását, fejlődését. Az alapvető jellemzők a

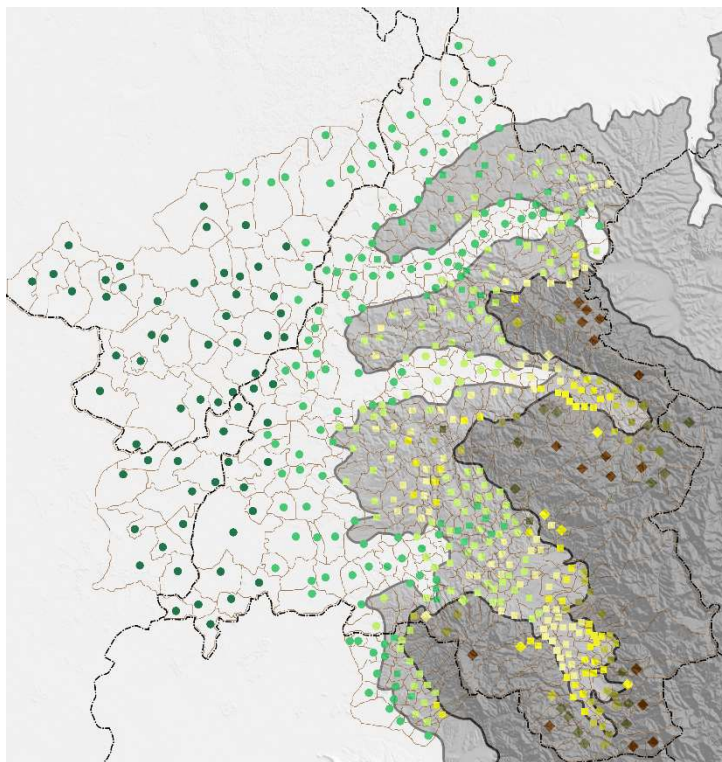
---

³⁶ Recensamant 2011.

³⁷ Körösújfalú

³⁸ Szilágyi 2013a.

domborzati formák, a tengerszint feletti magasság és vízrajzi elemek. A természeti tényezők második csoportja nem közvetlenül a településfejlődésnek, hanem a helyi gazdaságfejlesztésnek jelenthet fizikai korlátot, a megélhetés gazdasági alapjain keresztül azonban közvetett módon a településfejlődésre is hatással van. Ezen tényezők közé sorolhatók a talajadottságok, lejtő kiettség, éghajlati jellemzők, vízjárás, jellemző növénytársulások, vadgazdaság, erdőszültség stb.

5. térkép. Bihar településeinek tengerszint feletti magassága (kör: alföldi település, négyzet: dombvidéki t., rombusz: hegyvidéki t.; sötétzöld: 100 m alatt, világoszöld: 100-150 m, sárgászöld: 150-200, világossárga 200-300 m, citromsárga 300-400, barnásárga 400-600, barna 600 m fölött).

A fenti két kategória kiegészíthető harmadikként mindazon komplex földrajzi energiák összességével, amelyek már nem kifejezetten a természeti környezetből fakadnak, hanem a földrajzi helyzet, a térszerkezeti kapcsolatok, a közlekedési pályák és a különböző természeti adottságokkal rendelkező tájegységek érintkezéséből fakadó gazdasági előnyök (pl. kelet-magyarországi vásárvonal) egymásra tevődésével keletkeznek, de nem elválaszthatóak a természetföldrajzi dimenziótól.³⁹ Ezen komplex tényezők vezettek például Bihar történelme során Nagyvárad megalapításához is, és a megye és a püspökség székhelyének Biharról történő áthelyezéséhez. Nagyvárad kialakulása a központi fekvés mellett, a Sebes-Körös völgykapujának, a folyó völgyében végbemenő interregionális (Alföld-Erdély) kereskedelemnek és az erre merőlegesen kialakuló kelet-magyarországi vá-

³⁹ Süli-Z.–Csüllög 2003.

sárvonalnak köszönhető. Mindhárom, Erdélyt és Kelet-Magyarországot közvetlenül összekötő folyó völgykapujában lezajlott ez a folyamat, a Maros esetében Arad, a Szamos-völgyében pedig Szatmárnémeti alakult ki hasonlóképpen.

A történelmi Bihar valamennyi, 564 települése esetében a természeti tényezők vizsgálatánál az első kategóriába esőket értékeltem. Ez négy indikátor közvetlen vizsgálatát jelenti: domborzati forma, tengerszint feletti magasság, domborzati kontakt megléte és a vízparti jelleg. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezen első kategóriába eső természetföldrajzi indikátorok közvetlen hatással vannak a második csoportba soroltakra, így a természeti dimenzió értékelése a négy felsorolt indikátorral elvégezhető.

A tengerszint feletti magasság szerint nyolc kategóriába soroltam a bihari településeket, amelyek belterületének tengerszint feletti magassága 86 és 744 m közé esik (5. térkép). A tengerszint feletti magasság meghatározásánál mindig a település összefüggő belterületének a központi részét határoztam meg (főtér, kereszteződés, közösségi tér vagy templom) a Google Earth műholdas térképprogram segítségével. A tengerszint feletti magasság kategóriái 100 méteres intervallumokkal kerültek meghatározásra: 100 m alatt elhelyezkedő települések, 100-200 m, 200-300 m, 300-400 m, 400-500 m, 500-600 m, 600-700 m, és 700 m fölötti települések. A településekhez tartozó külterületi helyek tengerszint feletti magassága természetesen sokkal szélesebb skálán mozog, elsősorban pozitív irányban 1849 méterig.

Magasság	Települések száma	Népesség 2011	Domborzati forma
100 m alatt	66	125517	66 alföldi település
100-200 m	287	460165	140 alföld, 146 dombvidék és medence és 1 hegyvidék
200-300 m	133	84685	2 alföld, 124 dombvidék és medence és 7 hegyvidék
300-400 m	42	25846	28 dombvidék és medence és 14 hegyvidék
400-500 m	19	8178	2 dombvidék és medence és 17 hegyvidék
500-600 m	5	507	5 hegyvidék
600-700 m	8	2018	8 hegyvidék
700 m fölött	4	1961	4 hegyvidék

1. táblázat. A bihari települések tengerszint feletti magasságának és domborzati jellegének keresztábrázolás szintézise.

A domborzati formák szerinti besoroláskor a megye nagy tájegységei és a relatív magasságok lettek figyelembe véve. Az alföldi települések meghatározásakor a település összefüggő belterületén belül 10 méternél kisebb szintkülönbségek voltak mérhetőek. Míg

a dombvidéki településeknél ez a különbség 10 m fölötti, addig a hegyvidékieknél a minimális relatív szintkülönbséget 30 méterben határoztam meg. A belterületi relatív szintkülönbségek alapján 208 bihari települést tekinthetünk alföldi jellegűnek, ezek belterületi tengerszint feletti magassága 86 m (Újiráz és Sarkadkeresztúr) és 223 m (Keszteg) között változik. Az alföldi településeken él 2011-ben a bihariak 69%-a, azaz 487719 fő, ezen települések átlagos népessége 2345 fő. A megye településeinek a legnagyobb csoportját a dombvidéki és medencében elterülő falvak alkotják, kerek 300-as számmal. Ezek össznépessége ugyanakkor „csak” 195294 fő, tehát településenként átlagosan 651. 56 település tekinthető hegyvidékinek 25594 lakossal, településenként átlagosan 457-es népességszámmal.

Bihar alföldi jellegű tájegységei a következők:⁴⁰

- Érmellék, melynek települései 100 és 140 m közötti tengerszint feletti magasságban fekszenek,
- Hajdúhát 90 és 110 m közötti tengerszint feletti magasságú településekkel,
- Nagy- és a Kis-Sárrét 86 és 100 m közötti tengerszint feletti településekkel,
- Közép-Bihari sík 95 és 140 közötti tengerszint feletti magasságban,
- Dél-Bihari sík 90 és 110 m közötti tengerszint feletti magasságban,
- Bihari Erdőhát és a Béalja 100 és 150 m közötti tengerszint feletti magasságban,
- Berettyó völgye 100 és 140 m közötti tengerszint feletti magasságban
- Sebes-Körös völgye Nagyvárad és Élesd között 140 és 210 méter közötti tengerszint feletti magassággal.

Biharban a következő dombvidéki tájegységek azonosíthatóak:⁴¹

- északkeleten a Berettyó-dombvidék 150 és 250 m tengerszint feletti magasságban fekvő falvakkal,
- ennek nyugati folytatása az Érhát (150 és 200 m).
- Délebbre következik a Rézalja 200-400 m,
- nyugati folytatásában pedig a bihari Hegyköz 150-300 m.
- A Sebes-Körös völgy felső részében medence jellegűvé válik a Réz-hegység és Királyerdő között 200-400 m tengerszint feletti magasságú falvakkal.
- Déli irányban a Csékei-dombvidék (100-400 m),
- majd a Belényesi medence (150-400 m)
- és a Béli dombság következik (100-200 m).

Az öt bihari hegyvonulatból a Réz-hegység a legészakibb, melynek települései 200-700 m között fekszenek, majd a Királyerdő (300-800 m), a Vlegyásza és a Bihar (300-700 m), végül a Béli-hegység következik (150-600 m).⁴²

A településföldrajzban önálló erőforrásként értékelhető a domborzati kontaktzónák jelenléte (6. térkép). Ez településképző tényezőként is értékelhető, talán nem véletlen, hogy a bihari települések 40%-ánál, tehát 223 esetben megállapítható ez a jelenlét. Az

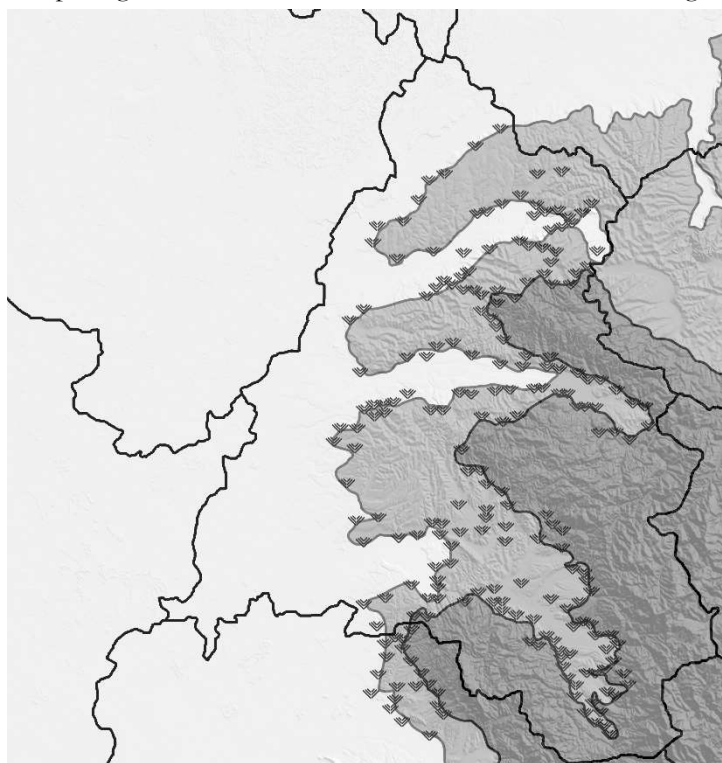
---

⁴⁰ Hajdú-Moharos 2007.; Pop 2005.

⁴¹ Hajdú-Moharos 2007.; Pop 2005.

⁴² Hajdú-Moharos 2007.; Pop 2000.

ilyen települések felülreprezentáltsága és jelentősége a településhálózaton belül azzal is alátámasztható, hogy a 40 százaléknyi kontakt település a 700 ezres bihari összszakosság 55%-át tömöríti, még úgy is, hogy a népes alföldi települések zöme nem ezt a csoportot erősíti. A kontaktzónában fekvő települések átlagnépessége 1718 fő, szemben a 937-es átlagot mutató nem kontakt településekkel. A 223 kontakt-település szinte egyenlő arányban oszlik meg az alföld-dombvidék és a dombvidék-hegyvidék viszonylatában. 119 település található az alföld és dombvidék érintkezésénél, és 104 település a dombvidék-hegyvidék kontaktjánál. Ha a népességszámot is figyelembe vesszük, akkor már a hangsúly az alföld-dombvidék kontaktra helyeződik, ahol egyszersmind a tradicionális térszerkezeti és vásárvonalak is futnak. A 383000 fő kontaktövezetben élő népességből több mint 300000 az alföld-dombvidék kontaktján él, ami Nagyvárad jelenléte miatt egyáltalán nem tekinthető különösnek. Nagyvárad mellett Margitta (13 871 fő), Élesd (7486 fő), Székelyhíd (7075 fő) és Bihardiószeg (6529 fő) a legnépesebb települések az alföld és dombvidék kontaktövezetében. A hegyvidéki kontaktövezetben Vaskohsziklás a legnépesebb 6529 fővel. Természetesen apró települések is előfordulnak ebben a sávban. 7 kontakt-település népessége 100 fő alatt marad, közöttük 45 fővel Hóke a legkisebb.

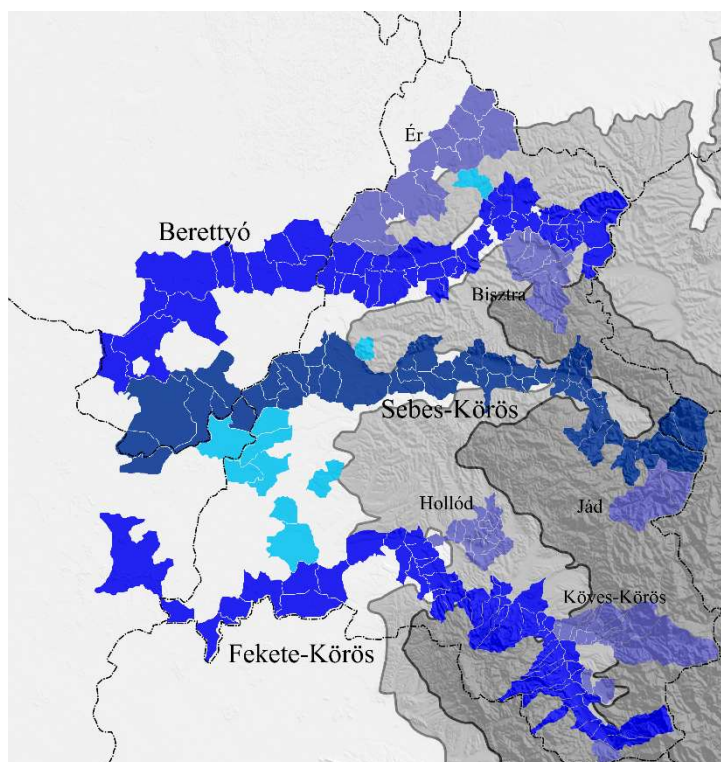
6. térkép. Domborzati lépcsőn elhelyezkedő települések.

A természeti tényezők sorában kiemelkedő jelentősége van a víznek is. A folyók, tavak, mocsarak a korai időktől kezdve meghatározták a bihari települések létrejöttét. A folyótérszínek, illetve a mocsárszigetek jellegzetes helyei az emberi településeknek Bihar

korai történetében. Másrésztől a hegyekbe benyúló folyóvölgyek a kisebb-nagyobb tájegységek összekötői, az infrastruktúra és a kereskedelem kiépülésének fő színterei is, így közvetett módon is hozzájárulnak a településfejlődéshez.⁴³

A vízparti jelleg meghatározásánál az 1 m³/s vízhozamnál jelentősebb folyóvizeket, valamint az 1 km²-nél nagyobb kiterjedésű tavakat vettem figyelembe, mint a települések gazdasági életére számottevően ható földrajzi tényezőket.

Gyakorlatilag az egész megye a Körösök vízgyűjtőjéhez tartozik, de az 564 településből csak 212 tekinthető vízpartinak (7. térkép). 52 település a Fekete-Körös mentén, a fontosabb mellékfolyók közül pedig 16 település a Hollód, 13 a Köves-Körös, és három a Fekete-Körös más mellékfolyója mentén helyezkedik el. 46 település fekszik a Sebes-Körös völgyében és további kettő kifejezetten a Jád mellékfolyó mentén, 45 település pedig a Berettyó völgyében, tíz a Bisztra mellékfolyó, 12 az Ér mellékfolyó mentén és további 10 település jelentős tavak partján helyezkedik el. A vízparti települések jelentőségét mutatja, hogy a megye településállományának 38%-át teszik ki, de a népesség 63%-át tömörítik. A vízparti települések között az alföldiek és a dombvidékiek szinte azonos arányt képviselnek 101 illetve 98 településsel, de a népességszám tekintetében 70%-os arány fölött az alföldi települések felé billen a mérleg nyelve. A hegyvidéken fekvő vízparti települések száma 13.

7. térkép. Bihar vízparti települései vízgyűjtők és domborzati jelleg szerint.

⁴³ Apa 2009.

Településterület és településsűrűség

Az egyes településekhez tartozó bel- és külterületek összessége meghatározza a település lakosságának a gazdasági lehetőségeit, mozgásterét, a településfejlesztés irányait, a tájhasznosítás külterjes és belterjes módját. A kiterjedés ugyanakkor fordítottan arányos a településsűrűséggel, de a két mutató szoros kapcsolatban áll egymással. Nincs direkt összefüggés a település térbeli kiterjedése és népességszáma között, ugyanakkor a tapasztalat azt mutatja, hogy hosszútávon a kiterjedt községek népessége is magasabb, mivel lehetőséget biztosítanak nagyobb számú népesség életének a gazdasági megalapozásához.

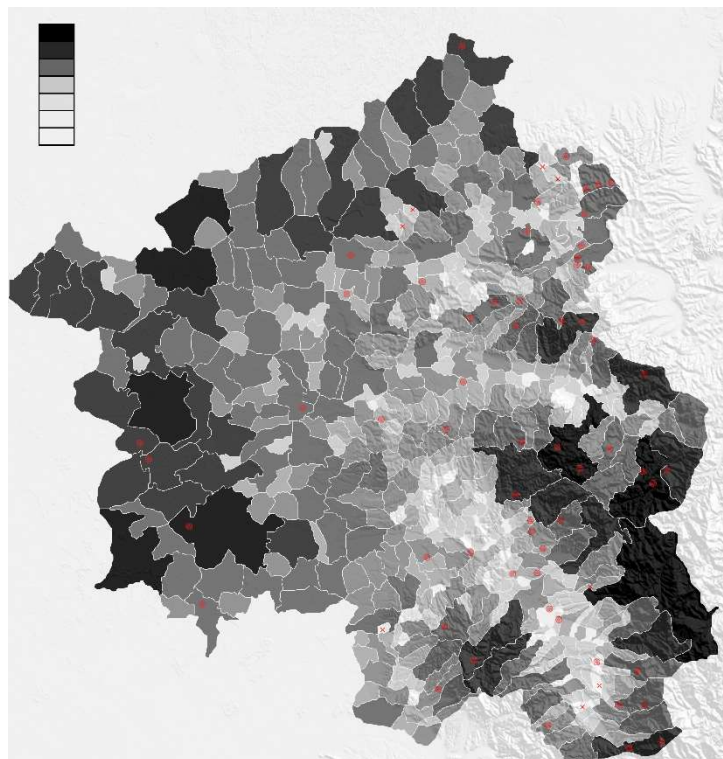
A bihari települések területi kiterjedése nagyrészt már Trianon előtt kialakult, azóta inkább csak a korábbi területi struktúra 20. századi esetenkénti módosulásáról beszélhetünk. Ezeket a módosulásokat a következő csoportokba sorolhatjuk:

- A trianoni határ által okozott területi változások, amely a határ nyomvonalának a pontos kijelölésekor esetenként jelentős külterületeket hagyott az anyatelepüléshez viszonyított túloldalon. Így jött létre például Nagyszalonta Magyarországon maradt tanyavilágából Újszalonta község 20,8 km²-en. Jelentős területeket veszített hasonló okokból a magyarországi Geszt, Körösnagyharsány, Berekböszörmény, Bagamér, illetve a Romániához került községek közül például Körösszeg és Érszemjén. A határ túloldalára került külterületeket Újszalonta kivételével a szomszédos községek területébe olvasztották.⁴⁴
- A területi változások másik csoportját a település-összeolvadások jelentik. Ez következett be például Nagyléta és Vértes, Berettyóújfalu és Berettyószentmárton, Nagyvárad, Biharpüspöki és Váradszöllős, Kóly és Nagykágya, Székelyhíd és Kis-kágya, Érszöllős és Érkisszöllős, Krasznaháza és Szolnokháza, Bondoraszó és Bihar-szenes, Vaskoh és Körösbarafalva, Alsó- és Felsőmezős, illetve Ökrös és Bogy között. A felsorolás nem tartalmazza azon összeolvadásokat, amelyek a 20. században megjelent kisépességű, ideiglenesen önállósult településeknek az anyatelepülésekbe való visszaolvadását jelentik.

---

⁴⁴ Szilágyi 2013a.

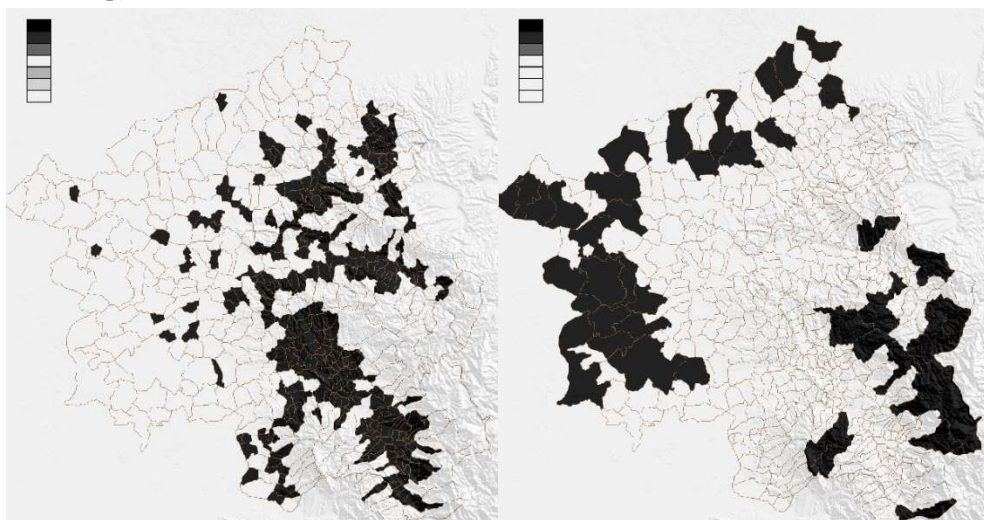
8. térkép. A bihari települések teljes területi kiterjedése – 7 skálás felosztás.
20 században önállósult települések.

- Hasonlóképpen változott a települések határának területi kiterjedése az új települések megalakulása révén. A 20. század során 54 új település jön létre, a már említett Újszalontát nem számítva. A valóságban ezen települések száma nagyobb volt, de az 50-es években megalapított új falvak egy része még a rendszerváltás előtt megszűnik. Az új települések megalapításának általában gazdasági, néhány esetben pedig geopolitikai okai voltak. Számos esetben már korábban is létező, de földrajzilag különálló településrészek, tanyaközpontok önállósodásáról van szó (pl. Kügypuszta leválása Nyüvedről). Az új települések közül 18 tekinthető agrárjellegetűnek, legnépesebb közülük 2011-ben Mácsapuszta 1378 lakossal, de ezen települések túlnyomó része 200 főnél kisebb népességgel rendelkezik. Egy másik csoportot a bányásztelepülések alkotják (4), köztük az 1500 lakosú Diófás várossal. A megye hegyvidéki részein 27 új irtásfalu keletkezett, átlagos népességszámuk 2011-ben 200 fő, legnépesebb közülük pedig a szlovák lakosságú Sárán 628 fővel. A telepes falvak száma 4, amelyekbe jellemzően nagy távolságról toboroznak lakosokat, közülük egyet még Trianon előtt alapítanak (Dólyapuszta – matyóföldi katolikus magyar lakosok), hármat pedig Trianont követően jellemzően móc telepésekkel (Mihai Bravu, Avram Iancu – Keményfok és Scărișoara Noua – Piskoltliget). Számos hasonló telepítés létezik, amelyek nem kaptak települési önállóságot,

így közigazgatás-földrajzi értelemben nehezen kimutathatóak (például Szalárd és Bihardiószeg esetében).⁴⁵

- Bihar megye keleti részén számos hegylábi község rendelkezik óriási havasi külterületekkel, legnagyobb kiterjedésű közülük Bondoraszó, amelynek Trianon előtt több mint 30 000 hektáros határa létezett. A havasi területei 30 km hosszúságban húzódtak a Vlegyása és Bihar-hegység térségében. Hasonló helyzetben volt Bihardobrosd, Vasaskőfalva, Remetelórév, Körösrév, Csarnóháza, Nagybaród, Solyomkőpestes, Biharrósa. Más, velük szomszédos település havasi külterületei elenyészőek voltak, a havasi nagyközségek birtokai ezek „hátába” nyúltak. Számos ilyen esetben határkorrekcióra került sor a 20. század során.

Az egyes települések határának kiterjedéséről részletesen csak Trianon előtti adatok állnak rendelkezésemre, amikor is 504 település fedte le a történelmi Bihar területét. A jelenlegi településhálózat határrész-adatai a román oldalon csak község (comuna) szinten állnak rendelkezésemre, így az elemzésre alkalmasabbnak tartom a Trianon előtti részletes adatokat. Fontos megjegyezni, hogy a román oldal településállományának körülbelül 80%-ánál nincs számottevő változás a 20. század során, így az 1910-es határrész-adatok elemzése is releváns eredményeket mutat. Kiterjedés alapján 7 csoportba soroltam a vármegye településeit: az 500 ha alatti, az 500-1000 ha, 1000-1500 ha, 1500-2500 ha, 2500-5000 ha, 5000-10000 ha, és 10 000 ha fölötti kiterjedéssel bíró településkategóriákra (lásd: 8-9. térkép).⁴⁶

9. térkép. Az 1500 hektárnál kisebb és az 5000 hektárnál nagyobb területű bihari községek elterjedése.

A kategóriák földrajzi elterjedése alapján több településtípus rajzolódik ki:

- Az alföldi óriás mezővárosok típusa⁴⁷ a történelmi megye nyugati részén, jellemzően több mint 10000 ha határrésszel rendelkező, alföldön elterülő, mezőváros jellegű halmaztelepülések, gyakran hajdúvárosi múlttal. Ezen övezet kialakulásához hozzájárult a történelmi múlt és az Oszmán-korszakban elszenvedett jelentős

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Helységnévtár 1913.

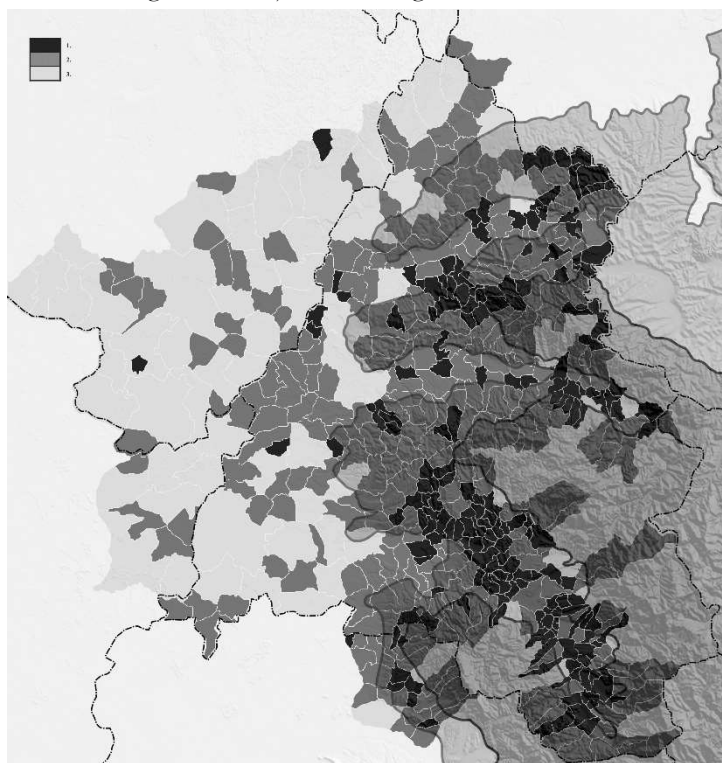
⁴⁷ Beluszky 2003.

méretű település- és népességpusztulás. Népességük gyakran eléri és meghaladja az 5000-10000 főt. A központi halmaztelepülést a nagy távolságok miatt állandó és időszakos tanyák hálózata veszi körül. Ilyen települések például Nagyszalonta (1910-ben 20588 ha terület), Sarkad (12874 ha), Komádi (16354 ha), Derecske (10359 ha), Berettyóújfalu (1910-ben 10605 ha, 2011-ben 17 098 ha).⁴⁸

- Az előző típushoz hasonló, de kevésbé extrém értékekkel jellemezhető az alföldi nagyközségek sora, amelyek kiterjedése 5000 és 10000 hektár közötti, szintén több ezres népességgel rendelkeznek és a megye nyugati, északnyugati részében fekszenek, mint Nagyléta (később Létavértes), Hosszúpályi, Érmihályfalva, Piskolt, Érszemjén, Szalacs, Székelyhíd, Bihar-diószeg, Pocsaj, Nagyrábé, Zsáka, Biharnagybajom, Biharugra, Geszt stb.
- Az alföldi középfalvak 2500-5000 vagy 1500-2500 hektáros területtel rendelkeznek. A számuk 106, jellemzően 1000 főnél nagyobb népességgel rendelkeznek, és a megye nyugati felében helyezkednek el.
- A havasi óriásközségek a megye keleti peremén találhatóak. Az 5000 ha fölötti határral bíró települések száma 13, közülük is kiemelkedik a már említett Bendoraszó, amely 30185 ha határával egész Bihar legkiterjedtebb települése volt. A Királyerdő-hegységben fekvő Remetelórév és Rév határa szintén meghaladta a 10000 hektárt. A havasi nagyközségekre szintén jellemző a jelentős népességszám, bár ez rendszerint 3000 fő alatt maradt. Szintén közös jellemzőjük, hogy a havasi részeken több különálló, elszórt gazdaságokkal rendelkező településrészrel rendelkeztek, amelyek később önálló településsé váltak. Így jött létre például Jádremete, Zece Hotare, Tomnatic, Súlyomkővár, Sárán stb. havasi település.
- A hegylábi és dombvidéki középtelepülések, amelyek kiterjedése 1500-5000 ha, teljes számuk 91, átlagnépességük 1000 fő körüli. Jellemzően a medenceperemeken fekszenek, illetve ide sorolható néhány központi funkcióval rendelkező dombvidéki település, például a 20. században várossá fejlődött Margitta.
- A dombvidéki aprófalvak, amelyek 1500 hektárnál kisebb határral rendelkeznek. Számuk 252, átlagnépességük nem éri el az 500 főt. Nem jellemző rájuk a tanyásodás folyamata, hiszen a mezőgazdasági területek a belterület közvetlen közelében helyezkednek el. Két fő altípusuk is megkülönböztethető:
  - o a medencetalpon elhelyezkedő aprófalvak, amelyek határa gyakran az 500 hektárt sem éri el, népességszáma pedig 500 fő alatti. Az egy-két utcából álló, sík fekvésű falvacskák intenzív kertgazdálkodással tartják és tartották fent népességüket. Elsősorban a Belényesi-medencére és a Révi-medencére jellemzőek, számuk 35.
  - o A dombvidéki aprófalvak, amelyek lejtős területeken, a lokális vízhálózathoz igazítva elágazó utcahálózattal rendelkeznek, méret és lakosságszám szerint nagyobb szórást mutatnak, mint a medencetalpi települések, de az átlagértékeik hasonlóak. Jellemzően állattenyésztéssel és gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak. Legjellemzőbbek a Csékei-dombságon, a Rézalján, a Berettyó-dombvidéken és a Béli-hegység előterében.

⁴⁸ Helységnévtár 1913. Berettyóújfalu jelentős növekményét a Berettyószentmártonnal történt egyesülés magyarázza.

A települések határának méretével kapcsolatosan általában megállapítható, hogy három övezetre osztható a megye, és egyfajta szabályos, kvázi koncentrikus feloszlás figyelhető meg. Ezen szabályosság nagyrészt domborzati okokra vezethető vissza. A peremekről a középső területek irányában csökken a települések határának mérete, bár a legelaprosítottabb terület, nem szimmetrikusan, a megye közepén helyezkedik el. A megye peremi területein találkozunk a legnagyobb egységmérettel, az 5000 hektárnál kiterjedtebb határral rendelkező települések úgy a megye nyugati szélén, az alföldön, mint keleten, a hegyvidéken, összefüggő területet képeznek. A közepes határral rendelkező települések zöme azonban a megye nyugati felében helyezkedik el, azt szinte egészében lefedve. A megye keleti részein ezek az 1500-5000 hektáros kiterjedéssel rendelkező települések szigetszerűen beékelődnek és kiegészítik a havasi óriásközségek területét. A harmadik aprófalvas övezet 1500 hektárnál kisebb határral rendelkező településekkel összefüggő területet képez a megye keleti felében a Belényesi-medencétől a Csékei-dombságon és a Sebes-Körös völgyén át, a Rézalja és a Berettyó-dombvidék irányába. A megye nyugati, alföldi részén ezen települések csak szigetszerűen jelennek meg.

10. térkép. Bihar településhálózati sűrűsége (fekete: sűrű hálózat (10 tel./100km² fölött); sötétszürke: közepes sűrűségű hálózat (3-10); világosszürke: ritka településhálózat (3 alatti érték))

A településhálózat-sűrűség az a mutató, amellyel a települések számát fejezik ki 100 km²-es területre átlagolva. Tulajdonképpen ez a mutató fordítottan arányos a települések kiterjedésével. Bár a települési belterületek térbeli sűrűségét vizsgálja, ezek nyilvánvalóan akkor jelenhetnek meg nagyobb sűrűségben, ha az egyes településeket elválasztó határrészek kiterjedése kicsi. A bihari települések esetében a településsűrűségi értékek 0,3 és 65 között változnak, bár ezt a mutatót nagy, összefüggő területeken érdemes kiszámolni és

értékelni. Tanulmányomban három területi kategória elkülönítését végeztem el: a 3 település/100 km²-es érték alatt maradó *ritka településhálózatú* területek meghatározása, a 3 és 10 közötti értékkel rendelkező, *közepes településsűrűségű* területek meghatározása, és a 10 fölötti értékkel rendelkező nagyon *sűrű településhálózatú* területek meghatározása (10. térkép).

Ahogy a településméret esetében, a településsűrűségnél is a megye peremeiről indulva, és a medencék felé haladva figyelhető meg az elaprózódás és a településsűrűség növekedése.

- 90 település sorolható a megye ritka településhálózatú övezetébe, amely összefüggően fedi le Bihar Magyarországon maradt részeit, helyenként átnyúlva az államhatáron az Érmellék és Dél-Bihar területén. Szintén ritka településhálózat jellemző a Vlegyásza, a Bihar-hegység, a Királyerdő és Réz-hegység keleti részén és a Béli-hegység déli felében.
- A közepes településsűrűség 262 településsel a megye központi területeit uralja, lefedve a dombvidékeket, hegy- és medenceperemeket, és helyenként az alföldre is kinyúlik, például az Ér-völgybe, a Berettyó-völgybe, illetve Nagyvárad és Nagyszalonta között a Bihari-síkra.
- A harmadik kategória a sűrű településhálózat (211 településsel), amely beékelődik az előbbi kategória bizonyos részeibe a Belényesi-medence központi részén, a Révi-medencében, a Csékei-dombvidéken, a Rézalján, a Berettyó-dombságban, és időnként szigeteket alkot a megye más részein is, például Váradszentmárton környékén.

Alaprajz-típusok

A települések fizikai megjelenési formái, a kül- és belterület egymással való viszonya a gazdaságok, utcák, mezőgazdasági területek, kerteségek, közterületek, közösségi és gazdasági épületek, vagyis a település funkcionális tereinek alapszerkezetét jelenítik meg.

A bihari települések esetében a középkori Bihar településeinek megjelenésével foglalkozó Csüllög Gábor a megyén belül három jellegzetes térszintet különböztet meg, ahol az Árpád-korban kialakul a terület első összefüggő településhálózata:⁴⁹

- a *mocsártérszint* a megye legalacsonyabban fekvő, vizenyős területeivel,
- az árvízmentes síkságok területét lefedő, sűrű hálózattal rendelkező, úgynevezett *településtérszint*,
- és a magasabb fekvésű domb- és hegyvidéki területeket felölelő, ritka, szláv lakosságú *erdőtérszint*.

Mindhárom terület sajátos településtípusokat generált, a bihari falvak tehát a kezdetektől fogva differenciálhatóak voltak településföldrajzi tekintetben.

A települések is komplex organizmusokként értelmezhetőek, időbeli fejlődésen mennek keresztül, sajátosságaik megváltozhatnak. A természeti feltételek, infrastrukturális és

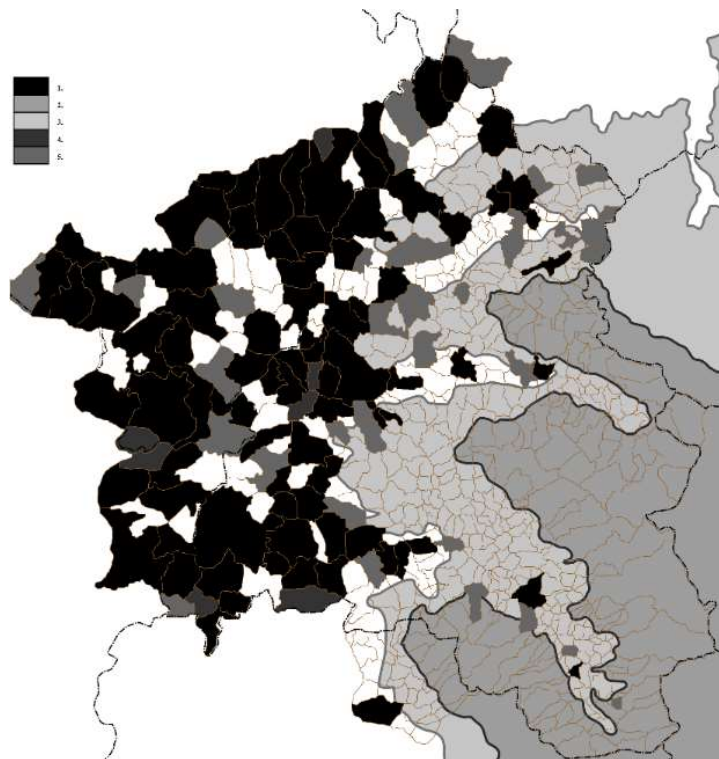
⁴⁹ Csüllög 2014.

gazdasági tényezők, a társadalmi változások, és a mindezekhez kapcsolódó földrajzi energiák négyesegében a bihari településhálózat hosszú, esetenként 900-1000 éves történelmet és fejlődést tudhat maga mögött. A települések belterületének fizikai megjelenése, vagyis alaprajzi jellemzők alapján napjainkban a következő típusok különböztethetők meg:

1. *Halmaztelepülések* (11. térkép), a települési alaprajzok legfejlettebb típusa, alföldekre és medencés területekre jellemző, javarészt sík térszíneken fekszenek. Másodlagos alaprajztípus, természetes fejlődés útján, jellemzően valamely primitívebb alaprajztípus továbbfejlődésével alakulnak ki. Mivel egy fejlődési folyamat eredményei, gyakran jelennek meg átmeneti formában.⁵⁰ Fejlett és összefüggő utcahálózattal rendelkeznek, a fontosabb utcákat keresztutcák kötik össze. Viszonylag nagy kiterjedésűek, kertségeket is magukba foglalhatnak. A halmaztelepülések külterületein gyakran jelennek meg tanyás kirajzások. Spontán fejlődés eredményeképpen a természeti és infrastrukturális adottságokhoz igazodva szabálytalan szerkezettel alakulnak ki. A másodlagos településhálózat részeként *szabályos*, megtervezett halmazfalvak is létrejönnek, amelyek gyakran rácsos vagy sugaras-koncentrikus szerkezetűek. Biharban szinte kizárólag az alföldi területeken jöttek létre, dombvidéki és medencés területeken csak néhány központi szerepkörű település képez kivételt (pl. Belényes, Élesd, Papfalva, Margitta stb.). A jelenlegi településhálózatból 84 falu tekinthető halmaztelepülésnek, és szinte valamennyi város ebbe a kategóriába sorolható. A halmaztelepülések összefüggő területet képeznek a Hajdúháton, a Kis- és Nagy-Sárréten, Dél-Biharban és a Közép-Bihari-síkon, tehát túlnyomó részük a megye nyugati felében fekszik. Az Érmelléken és a Berettyó-vidéken már sziget-szerűen helyezkednek el. Átlagos népességszámuk nagyon magas, 2900 fő/település, ha Nagyvárad népességével nem számolunk. A községi jogállású halmaztelepülések közül Bihardiószeg (6529 fő), Hosszúpályi (5787 fő) és Tenke (4614 fő) a legnépesebbek. Találhatunk soraikban jó néhány 1000 fő alatti települést is, amelyek jellemzően korábbi, sokkal magasabb népességszámuk elvesztésével zsugorodtak a jelenlegi szintre (pl. Kisháza 1900-ban 1492 lakos – 2011-ben 569 lakos; Körösnagyharsány 1900-ban 1411 lakos – 2011-ben 564 lakos).

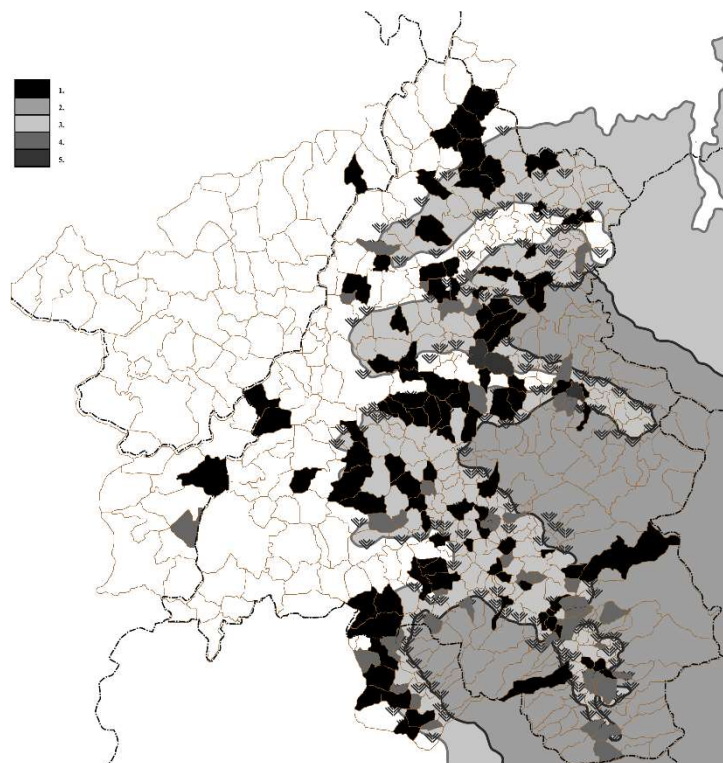
⁵⁰ Kőszegfalvi–Tóth 2002.

11. térkép. Alaprajz-típusok: halmaz, szabályos és átmeneti alaprajzú települések
(1. fekete: halmaz; 2. sötétszürke: szabályos; 3. világosszürke: átmeneti halmaztelepülés)

- A szabályos alaprajzú településre hét példát tudunk említeni Biharban, közülük négy a 20. században jön létre, szórta helyezkednek el Bihar alföldi részein, és megtalálhatóak úgy a határ román (Keménysok, Mácsapuszta, Talpas, Újpalota), mint a magyar (Körösújfalú, Újiráz, Újléta) oldalán. Már ezen települések neve is gyakran utal arra a tényre, hogy új elemként vannak jelen a bihari településhálózatban.⁵¹
- Altípusként tekinthetünk az átmeneti halmaztelepülésekre, amelyek jelen állapotukban átmenetet képeznek valamilyen primitívebb alaprajztípus irányába. Ezen települések száma 39. Részben Bihar alföldi részén a halmaztelepülések közé beékelődve (pl. Tépe, Körösszegapáti, Biharugra, Váncsod, Bihartorda, Cséffa stb.), részben a halmaztelepülési terület keleti peremén átmeneti övezetként jelennek meg (pl. Piskolt, Érsemjén, Érselénd, Szentjobb, Hegyközszentimre, Hegyközcsetár, Sítér, Váradcsehi, Kardó, Biharhosszúaszó stb.).
- További néhány esetben szigetszerű megjelenés is megfigyelhető a megye keleti felében, javarészt olyan települések esetében, amelyek történetük hosszabb-rövidebb időszakában jelentős fejlődést mutattak, esetleg központi szerepkörhöz jutottak, majd ez a fejlődés megszakadt (pl. Tóti, Bályok, Berettyószéplak, Alsólugos, Belényesújlak stb.). Az átmeneti halmaztelepülések népességszáma elmarad a tulajdonképpeni halmaztelepülésektől (1060 fő/település).

⁵¹ Uo.

12. térkép. Alaprajz-típusok: szalagtelkes (1.), orsós települések (2.) és útfalvak (3.)

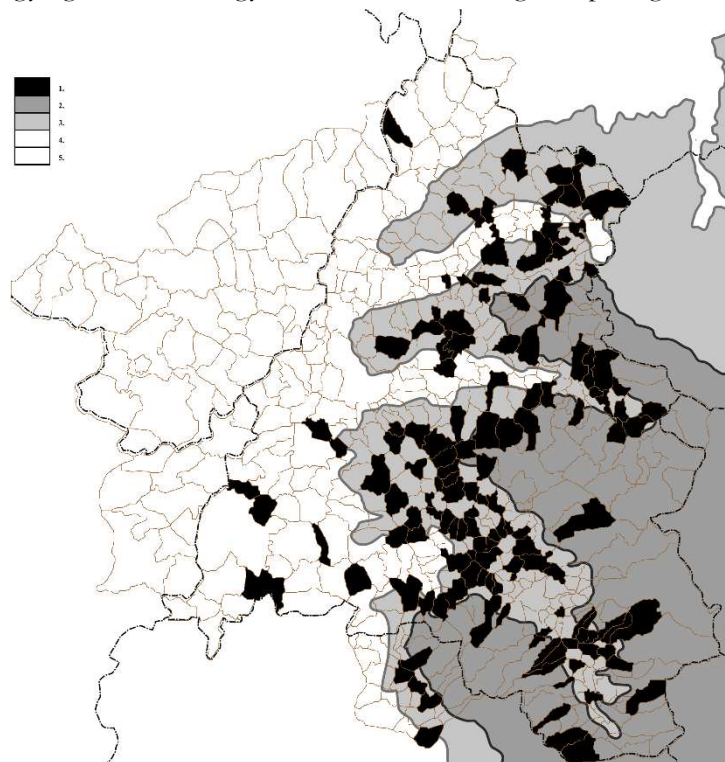
2. Szalagtelkes települések (12. térkép), leggyakrabban domborzati, vízrajzi és/vagy infrastrukturális tényezők hatására jönnek létre. A jellemzően csak néhány utcából álló települések gyakran helyezkednek el domborzati kontaktzónában vagy víznyeléseket követő utak mentén. A belterületen a háztartások a szintvonalak mentén vagy az utak mentén összefüggő utcát hoznak létre, míg a kertségek innen indulva keskeny csíkként futnak egymással párhuzamosan a domboldal vagy a völgy irányába. Ezen települések hosszan elnyúlóak, esetenként elágazóak, összekötő utcák nélkül. A mezőgazdasági utak leágazásainál gyakorta jönnek létre csak néhány házból álló utcácskák, sikátorok. Mivel gyakran kötődnek kontaktövezetnek, túlnyomórészt az alföld és dombvidék peremére tömörülnek, ritkábban a hegyek lábánál, a medence peremén találhatóak. A mezőgazdasági profiljukba elsősorban a gyümölcsstermesztés és állattenyésztés tartozik.⁵² Bihar területén napjainkban 109 ilyen település azonosítható, átlagos népességszámuk 550 fő. Népességszámuk csak elvétve emelkedik 1000 fölé. Legnépesebbek a bányáiparuk miatt felduzzadt Almaszeg (1643 fő) és Bozsaly (1277 fő). Mivel alföldi-dombvidéki kontaktövezetben a leggyakoribb, a szalagtelkes falvak súlypontja a megye észak-déli irányú középvoalára esik. Megtalálhatóak az Érmelléken (Érvasad, Gálospetri, Értarcsa, Ottomány, Érbogyoszló), a Hegyköz peremén (Hegyközszentmiklós, Almásfegyvernek, Hegyköztöttelek, Hegyközpályi), a Sebes-Körös-völgy dombvidéki peremén (Váradalpár, Szakadát, Fugyi, Borostelek, Alkér stb.), az Erdőhádi peremterületen

⁵² Uo.

(Biharsályi, Székelytelek, Vasand, Feketekápolna, Tenkeszéplak) és összefüggően a Béli-hegység lábánál. A hegyvidék peremén főleg a Réz-hegység lábánál azonosíthatóak a Tataros-Almaszeg övezetben. Az alföldön csak elvétve fordul elő (pl. Kodak, Geszt). Két jellegzetes altípusa is megtalálható Biharban.

- Három település esetében azonosítható a régi, jellegzetesen magyar, *orsós típusú falvak* alaprajza, amelyeket a jellemzően egyetlen utca középtájon való kiszélesedése határoz meg, amely a település közösségi terének ad helyet, a templommal együtt. Mindhárom fennmaradt orsós alaprajzú település a Sebes-Körös-völgyében fekszik, és ma is magyar többséggel bír: Magyarkakucs, Örvénd és Pusztatújlak.⁵³
- A másik, sokkal gyakrabban előforduló altípus az *útifalvak* típusa, amelyből jelenleg 49 azonosítható. Esetükben a falu jellemzően egy utcás. A telkek az országút két oldalán sorakoznak, a kertsek pedig itt is keskeny szalagok formájában futnak szét. Jellemzően aprófalvas alaprajztípus,⁵⁴ amely leginkább a Bélyesi-medence középvezetén jellemző, de a Sebes-Körös völgyében és a Béli-hegység előterében is gyakori. Az útifalvak átlagos népességszáma 280 fő.

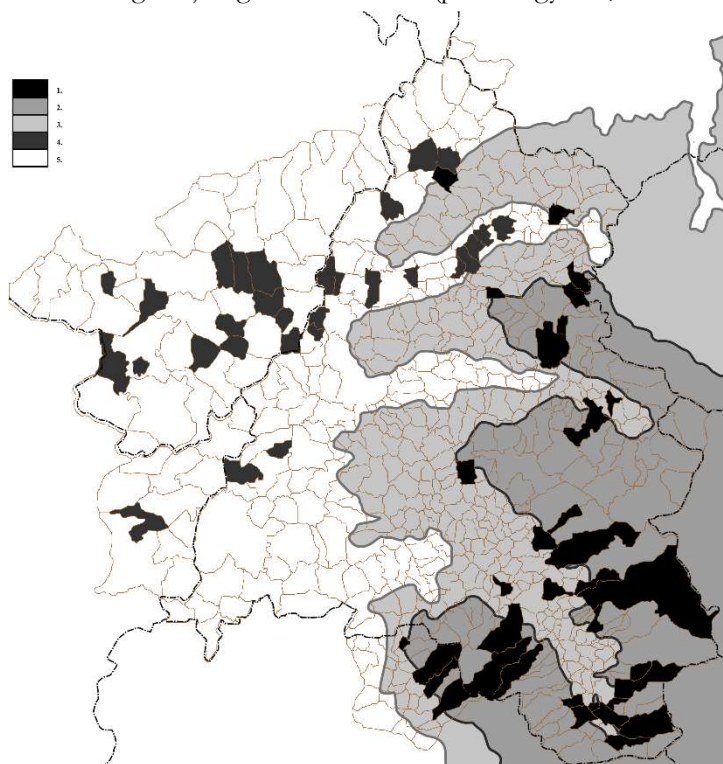
13. térkép. Alaprajz-típusok: elágazó alaprajzú települések.

3. Elágazó alaprajzú települések (13. térkép), a dombvidéki tájegységek tipikus alaprajz-típusa, ahol a lokális vízhálózatnak megfelelően, a patakokat követve alakult ki az ágszerűen elágazó utcahálózat. Gyakran jelentős szintkülönbségek mutatkoznak a

⁵³ Szűcs 2007.

⁵⁴ Kőszegfalvi–Tóth 2002.

településeken belül, bár itt több utca is kialakul, ezek a falu központi része irányából tartanak szét, és nem rendelkeznek összekötő utcákkal. A szalagtelkes típustól eltérően a dombvidékek belső részeire jellemző, a kontaktövezetben ritkább. Napjainkban 140 ilyen település azonosítható, közülük 116 a dombvidéki övezetben fekszik. Népszámszám szerint közepes és apró falvaknak számítanak, átlagnépességük 510 fő. 1000 fő fölötti népességgel nagyon ritkán rendelkeznek (pl. Tasádfő 1449). Ritkán az alföldön is előfordulhat, ahol a kisforgalmú közúti csomópontok generálták az elágazó jellegű utcahálózatot (pl. Erdőgyarak, Madarász, Érkenéz).

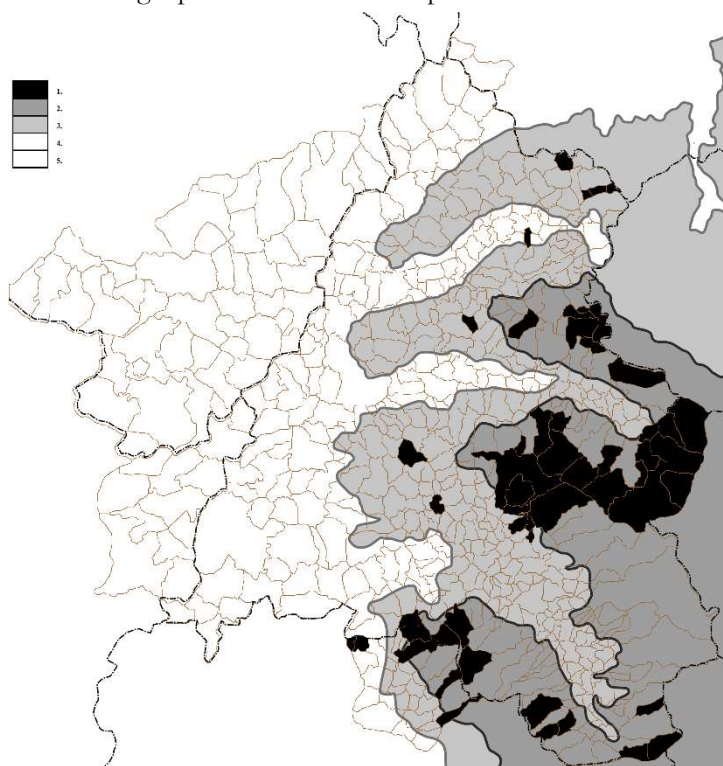
14. térkép. Alaprajz-típusok: erdő- (1.) és mocsártelkes (2.) alaprajzú települések.

4. *Mocsártelkes települések* (14. térkép), Bihar nagy kiterjedésű mocsaras területekkel rendelkezett (Sárrét, Érmellék, Berettyó-völgy). A lelassult meánderező, bizonytalan medrű vízfolyások között, nádasokkal körülvéve, magasabb fekvésű, úgynevezett szigetek helyezkednek el, amelyek állandóan száraznak tekinthetők. Ezen szigetek védelmét élvezve jöttek létre kizárólag az alföldön az eredetileg halászzattal, majd mezőgazdasággal foglalkozó, mocsártelkes falvak.⁵⁵ A lecsapolásokat követően a termékeny öntéstalajokon gazdálkodó települések népessége megugrott, és sok esetben ezen falvak is halmaztelepüléssé fejlődtek. Napjainkban mintegy 30 település esetében azonosítható a mocsártelkes jelleg, ahol a belterület alakja és az utcahálózat a valamikori szigethez és az azt körülvevő mederrendszerhez alkalmazkodott. Ezen települések fele része található a határ magyar, illetve román oldalán. Az alföldi területek legkisebb népességű falvai, átlagnépességük 2011-ben

⁵⁵ Jakó 1940.

590 fő. Legnépesebb Sarkadkeresztúr (1563 fő). A határ mindkét oldalán, a Berettyó mentén a leggyakoribb (ilyenek a román oldalon például Pelbárthida, Nyüved, Jákóhodos, Poklostelek, a magyar oldalon pedig Hencida, Gáborján, Szentpéterszeg, Bojt stb.).

5. *Erdőtelkes települések* (14. térkép), a valamikori erdőtérszín hasznosítására jöttek létre,⁵⁶ az egykori irtásfalvak azonban az évszázad során jelentősen átalakultak. Napjainkban 34 esetben azonosítható ez az alaprajztípus, amely szinte kizárólag domborzati kontaktövezetben jön létre, és néhány esettől eltekintve csak hegylábperemi kontaktzónában maradt fenn. Jellemző rá, hogy a hegyvidékről távozó jelentősebb patakok, folyócskák medrét követve hatol be a hegyek területére, a főutca gyakorlatilag duplázódva a patak vonalát követi mindkét oldalon. A jelentősebb vízfolyások mentén nagyobb erdőtelkes települések is kialakulhattak, mint Bondoraszó, Mézged, Biharkaba, Várasfenes, Sólyomkőpestes, Rév, melyek 1000 fölötti népességszámmal rendelkeznek. Átlagos népességük ugyanakkor csak 679 fő. 2011-ben a legnépesebb erdőtelkes település Rév 2932 lakossal.

15. térkép. Szórt alaprajzú települések.

6. *Széttördelt és szórt alaprajzú települések* (15. térkép), kifejezetten a hegyvidék sajátos alaprajztípusát képezik. Viszonylag későn jelentek meg a bihari településhálózatban önálló településként, jelenleg 53 ilyen azonosíthatunk. Elvértve dombvidéki területen is megjelennek, ezek viszont elenyésző népességszámmal rendelkeznek.

⁵⁶ Szűcs 2007.

Főleg a fennsík jellegű, irtványos hegyvidéki területeken jellegzetesek, ahol az állattenyésztő gazdaságok közvetlenül a legelő- és kaszálóterületek között, szórtan helyezkednek el.⁵⁷ A gazdaságok nem képeznek utcákat, gyakran nincsenek kerítéssel elválasztva egymástól, ugyanakkor ezen településeknek is van, illetve lehet (utak mentén, templomok környékén, völgyben) kompakt, összefüggő része. A szórt alaprajzú települések mérete nagyon széles skálán mozoghat, találunk közöttük néhány háztartásból álló szórványtelepülést éppúgy, mint több ezres havasi nagyközséget (pl. Körösfeketető 2321 lakos, Bihardobrosd 2050 lakos, Biharrósa 1979 lakos). Másrészt 14 település népessége maradt 100 fő alatt.

7. *Nem kategorizálható, átmeneti alaprajztípusok.* A Bihar megyei települések műholdképes alaprajzvizsgálata során 12 esetben nem sikerült egyetlen, korábban meghatározott típusba sem besorolni a településeket. Általában olyan különleges esetekről van szó, amelyeknél akár két vagy több alaprajztípus jellemzői keverednek vagy párhuzamosan vannak jelen. Minden esetben dombvidéki vagy medencei településről van szó, és szinte mindegyiknél domborzati kontakt is megtalálható. Nem ritkán egymástól teljesen eltérő jellemzők jelennek meg, például Barátka, Nagybaród és Vársonkolyos esetében, ahol a halmaz- és a szórt típusok keveredése figyelhető meg, vagy Vasaskőfalva, amelynél az erdőtelkes típus széttördelt változata van jelen. Más esetekben a szalagtelkes település széttördelt változata okoz dilemmát, például Apátkeresztúrnál vagy a nagyméretű lakópark építése zavarta meg a településmorfológia koherenciáját (pl. Hegyközpályi⁵⁸). Nagyon érdekes a középkori eredetű Belényesszentmárton esete, ahol a szalagtelkes jellegű háztartások négy-szögben helyezkednek el, és egy nagy kiterjedésű (3,5 ha) teret alkotnak, amelynek közepén a falu temploma kapott helyet. Az egyértelműen nem besorolható települések viszonylag népeseek, átlagnépességük megközelíti az 1000 főt, legmagasabb népességszámmal Vársonkolyos (1777 fő) és az 1569 lakosú Barátka rendelkezik.

---

⁵⁷ Kőszegfalvi–Tóth 2002.

⁵⁸ Szilágyi 2013b.

Ferenc Szilágyi

The Bases of the Settlement Geography of the Historical Bihar

In my study, I examine 564 settlements of the historical Bihar, using database analysis and cartographic method. Among the analysed traits of the settlements appear the following: nature conditions (terrain model, altitude and the presence of considerable watercourse), administrative traits (council status, historical-administrative characteristics and territorial extension), settlement geography traits (layout and historical character), and population geography traits (maximum population [population/year]; population in 2011, population change between 1900 and 2011, population change between 2002 and 2011, linguistic and religious composition).

The examined traits of the settlements are represented on a map in order to reveal territorial correlations.

Besides presenting the past and present states, the study also aims to find answers to the “Why?-s”.

Források

- Apa 2009. *Caracterizarea apelor de suprafața.* http://www.ro-water.ro/dacrisuri/Documente%20Repository/Directive%20Europene/PLAN%20MANAGEMENT%20DAC/Spatiul%20Hidrografic%20Crisuri/cap03_Caracterizarea%20apelor%20de%20suprafata_Crisuri%20rev2009_doc.pdf
- Békés <http://jarasterkep.hu/bekes-megye/>
- Hajdú-Bihar <http://jarasterkep.hu/hajdu-bihar-megye/>
- Helységnévtár 1913. A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1913.
- Helységnévtár 2015. Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2015. január 1. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 2015.
- Körösújfalú <http://www.korosujfalu.hu/index.php?page=menupont&oldal=202&hider=202>
- Községi törvény 1871. 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5484>
- Lege2/1968. Lege 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România. <http://www.legex.ro/Legea-2-1968-384.aspx>
- Lege 581/2001. <http://www.legex.ro/Legea-581-2001-27069.aspx>
- Lege 391/2003. <http://www.legex.ro/Legea-391-2003-37747.aspx>
- Lege 585/2003. <http://www.legex.ro/Legea-585-2003-38631.aspx>
- Népszámlálás 1910. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk. és kiad. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912.
- Recensamant 2002. Recensamantul populatiei si locuintelor, 18-27 martie 2002. http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/index_rpl2002.htm
- Recensamant 2011. Recensamantul populatiei si locuintelor 2011. <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>

Szakirodalom

- Beluszky 2003. Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Bp.–Pécs, 2003.
- Csüllög 2009. Csüllög Gábor: A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. (Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem, 2009.) <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/88666>
- Csüllög 2014. Csüllög Gábor: Partium – történeti térhasználat és térszerveződés. In: Partium – társadalom, területfejlesztés. Szerk.: Szilágyi Ferenc, Zakota Zoltán. Nagyvárad, 2014.
- Fleisz 2016. Fleisz János: Városfejlődés, regionális átalakulás. Nagyvárad, 2016.
- Hajdú 2005. Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. (Második, javított kiadás.) Bp.–Pécs, 2005.
- Hajdú-Moharos 2007. Hajdú-Moharos József: Partium. Nagyvárad, 2007.
- Horváth 2006. A Kárpát-medence régiói – Északnyugat-Erdély. Szerk.: Horváth Gyula. Bp.–Pécs, 2006.
- Jakó 1940. Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940.
- Kőszegfalvi–Tóth 2002. Kőszegfalvi György – Tóth József: Általános településföldrajz. In: Általános társadalomföldrajz 1. Szerk.: Tóth József. Bp.–Pécs, 2002.
- Kristó 1988. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.
- Palotás 1990. Palotás Zoltán: A Trianoni határok. Bp., 1990.
- Pop 2000. Pop Grigore: Carpații și Subcarpații României. Cluj-Napoca, 2000.
- Pop 2005. Pop Grigore: Dealurile de Vest. Câmpia de Vest. Oradea, 2005.
- Suciu 1968. Coriolan Suciu: Dicționar istoric al localităților din Transilvania. 2 v. Iași, 1968.
- Süli-Z. – Csüllög 2003. Süli-Zakar István – Csüllög Gábor: A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: A terület- és településfejlesztés alapjai. Szerk.: Süli-Zakar István. Bp.–Pécs, 2003.
- Süli-Z. – Szilágyi 2014. Süli-Zakar István – Szilágyi Ferenc: Partium az önrendelkezés rögzös útján. Történelmi előzmények, jelenlegi tendenciák. In: Partium – társadalom, területfejlesztés. Szerk.: Szilágyi Ferenc, Zakota Zoltán. Nagyvárad, 2014.

- Süli-Z. – Szilágyi 2015a. Süli-Zakar István – Szilágyi Ferenc: A partiumi autonómia történelmi és társadalomföldrajzi alapjai. In: Közép-Európai Közlemények, 7. (2014) 3–4. sz. 17–32.
- Süli-Z. – Szilágyi 2015b. Süli-Zakar István – Szilágyi Ferenc: Etnikai csere a Partiumi megyeszékhelyeken. Történelmi Földrajzi Közlemények, 3. (2015) 1. sz. 58–82.
- Szálkai–Szikla–Szilágyi 2014. Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013). Debrecen, 2014.
- Szendiné 2015. Szendiné Orvos Erzsébet: „Neveztessek és címeztessék ezentúl a mi szabad királyi Döbröczen városunknak!” http://mnl.gov.hu/mnl/hbml/hirek/neveztessek_es_cimeztessek_ezentul_a_mi_szabad_kiralyi_dobroczen_varosunknak
- Szilágyi 2007. Szilágyi Ferenc: A Partium közigazgatási földrajza. Debrecen, 2007. (Studia Geographica 17.)
- Szilágyi 2012a. Szilágyi Ferenc: Changes in the Urban System of Romania, and Their Possible Effect on the Future Administrative Reform of the Country. In: Tamás Csapó – András Balogh (eds.): Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Berlin–Heidelberg, 2012. 25–40.
- Szilágyi 2012b. Szilágyi Ferenc: Vonzáskörzeti viszonyok áttekintése a magyar-román határtérségben. In: Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. II. kötet. Beregszász, 2012. 92–97.
- Szilágyi 2013a. Szilágyi Ferenc: Közigazgatás a Partiumban a honfoglalástól napjainkig. Nagyvárad, 2013.
- Szilágyi 2013b. Szilágyi Ferenc: A Bihari Hegyköz községeinek társadalomföldrajzi arculata. In: Bihari Hegyköz 1. Szerk.: Forró Enikő, Kőrösi Zoltán, Szendrei Ákos, Veres Péter. Debrecen–Nagyvárad, 2013. 54–83.
- Szűcsné–Szűcs 2007. Szűcsné Kerti Anita – Szűcs István: Településföldrajz. Debrecen, 2007.
- Varga Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdey/erd2002.htm>

Braun László

A hegyvidéki akció első évei Egán Ede irányítása alatt

A gazdasági program megindítása

A 19. század második felében életbe léptetett reformok a hegyvidéki lakosság számára nemcsak pozitív változásokat hoztak. Az úrbérrendezés, tagosítás, erdőtvény következtében kialakult földhiány és a magas születési szám okozta népességnövekedés még inkább elszegényítette az anyagi javakban addig sem bővelkedő hegyvidéki lakosságot. Korábban is szembetűnő jelenség volt a vidék szegénysége és az ezzel szorosan összefüggésbe hozható kivándorlás, de a millenniumi ünnepségeknek az Északkeleti-Kárpátokban megtartott eseménysorozata irányította a figyelmet közvetlenül a régióra.

1897. március 8-án a hegyvidéki lakosság érdekében Firczák Gyula görögkatolikus püspök, valamint Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung megye 14 országgyűlési képviselője¹ memorandumot nyújtott be a miniszterelnök és a kormány számára *Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel.²

Az országgyűlési képviselők által benyújtott Emlékirat azt eredményezte, hogy 1897-ben segélyprogramot indítottak el az Északkeleti-Kárpátokban. A hegyvidéki akció a földművelési minisztérium irányítása alatt állt, bár más minisztériumok is tevékenyen hozzájárultak az állami programhoz. A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség Szolyván alakult meg, később azonban Munkácsra tette át a székhelyét.³ A kirendeltség irányította a segélyprogramot, amelyet az állam részéről az Északkeleti-Kárpátok lakosságának gazdasági támogatása, kulturális szintjének és egészében véve életszínvonalának emelése érdekében kezdeményeztek. Az Egán Ede vezetése alatt megszervezett és kezdeti időszakban működtetett gazdasági program egyrészt a szakember kutatásain és tapasztalatain alapult, amit tudományos munkáiban is megfogalmazott, másrészt nagyon sokban hasznosította a négy megye országgyűlési képviselői által az Emlékiratban lefektetett javaslatokat.

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség tevékenysége az első időszakban – mintegy kísérletképpen – mindössze Bereg vármegye Szolyvai járására terjedt ki.⁴ Később a hasonló szegénységgel küzdő többi hegyvidéki megyére is kiterjesztették a gazdasági programot. 1899-ben Ung, 1900-ban Máramaros vármegyék hegyvidéki területeit, majd 1903-ban és 1904-ben a Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék hegyi területein élő lakosságot is bevonták az akcióba.⁵

¹ Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék országgyűlési képviselői voltak: Szaplóczay Miklós, Urányi Imre, Nyegre László, Jónás Ödön, Szentpály Jenő, br. Perényi Zsigmond, Lónyai Sándor, Lónyay Géza, Nedeczey János, Bartha Ödön, Tomcsányi László, gr. Sztáray Gábor, Komjáthy Béla és Hegedűs Béla.

² Botlik 1997. 121.

³ Botlik 2000. 87.

⁴ MNL OL K 26. 1902. XXXI. csomó. 1134. alapszám. (a továbbiakban: MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.)

⁵ Kazy 1904. 6.

A lakosság életszínvonalának emelése elsősorban három fő irányvonal mentén történt: a lakosság földhöz juttatása földbérletek által; az állattenyésztés fejlesztése és hitelszövetkezetek létrehozása a gazdasági önállósodás elérése érdekében.⁶

Mindenekelőtt a föld és a legelők hiányát kellett megoldani. Akkoriban erre az egyetlen lehetséges megoldás a földbérlés volt. A 19. század végén a földreform vagy a földosztás még merész gondolatnak számított. A hitbizományok szabad forgalmú birtokká válásával kapcsolatban csak elméleti fejtegetések folytak.⁷

A Schönborn család hitbizományi uradalma földjeinek bérbevételéről a tárgyalásokat Darányi Ignác földművelésügyi miniszter folytatta Schönborn Ervin gróffal. A tárgyalások alapján az államkincstár részére, kizárólag mezőgazdasági használatra, 25 év időtartamra mintegy 18 ezer kat. hold bérbevételéről folytattak megbeszélést. A földterület kétharmada havasi legelő és hegyi rét, egyharmada pedig völgyben fekvő szántó és kaszáló volt. A kincstár a földek kiadása után átlagosan 1 forint 80 krajcár bér fizetésében állapodott meg a tulajdonossal. A bér összegét az uradalom 12 év után 20 százalékkal megemelhette. Amennyiben az államkincstár nem fogadta el a nagyobb bérleti díjat, lehetősége volt szerződést bontania. Minden közterhet az uradalom viselt, az épületek fenntartása a kincstárt terhelte, de a szükséges építkezési anyagot az uradalomnak kellett biztosítania.⁸

A földek bérlése 1897. október 1-től kezdődött. Végül 25 évre 12 622 kat. hold 192 négyszögöl földterületet vettek bérbe a hozzá tartozó épületekkel együtt 45 439 korona 64 fillérért. A földművelésügyi miniszter intézkedéseit 1897. július 13-án a minisztertanács elfogadta.⁹ A szerződést 1897. szeptember 14-én kötötték meg Budapesten és a beregszászi királyi törvényszék mint hitbizományi hatóság hitelesítette.¹⁰ A minisztertanács 1897. október 16-án a szerződést felterjesztette az uralkodónak, aki azt 1897. október 21-én jóváhagyta.

A gyakorlati hasznosítás során a gróf Schönborn-Buchheim hitbizományi uradalomtól a földeket először – mintegy próbaidőre – 1897. október 1-től egy évre, 1898. szeptember 30-ig bérelték. Az első évben szerzett tapasztalatok alapján adták ki azokat még 11 évre, majd azt követően hosszabbították a bérleti szerződéseket. Mindez elősegítette azt, hogy a bérlők a földet lényegében a sajátjuknak tekintették, s azon egyre belterjesebb gazdálkodást folytattak.

A bérbeadásnak két módozata alakult ki, ami történhetett bérlés formájában, valamint bárcázás útján. Az egyszerű bérlés a belsőségek, szántók, rétek esetében alkalmazták. A bárcázást a havasi legelők kiosztásánál vették igénybe.¹¹ A bérlés a bérlőkkel megkötött szerződés szabályozta, bárcázáskor a községeknek bérbeadott havasi legelők a szerződésben előírtak szerint házi kezelésben, azaz használat idején is a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség felügyelete alatt maradtak.

A bérbevett területeken a kincstár által fizetett évi bérösszeg holdanként 3 korona 60 fillér, összesen 45 439 korona 64 fillér volt. A félreeső területeken a szántóföldeket 1–4

---

⁶ Uo. 7.

⁷ Gottfried 1999. 199.

⁸ Iratok 1956. 533–534.

⁹ MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

¹⁰ MNL OL K 184-1793. 1910-III-33. 990.

¹¹ Gottfried 1999. 199–200.

koronáért adta ki a kincstár, míg az akkor városias jellegű községek határában a termékeny földeket 6–24 koronáért adták bérbe.

A tervszerű gazdálkodás biztosítása végett a bérleti szerződésekben előírták a földek termőképességének a fokozását. A bérlők kötelezettsége volt a rendszeres trágyázás, a vízmosások elleni védekezés, a bérelt földekhez vezető utak karbantartása, a bérelt földelken a bokrok, cserjék irtása, a kaszálókön a hangyabolyok, vakondtúrások szétszórása, a legelőkön a vízlefolyások tisztántartása, a határdombokra és mezsgyékre irányuló felügyelet stb. A községi legelőknek kiadott területeket kizárólag legeltetésre lehetett használni.¹²

A bérbeadási szerződéseknek egy lényeges pontja volt az, hogy a bérletet még részben sem lehetett másra átruházni. Ezáltal akarták elejét venni a nyereszkesedésnek a kincstári bérlettel.

Egán Ede 1898. május 20-án Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek írott beszámolójában kifejtette, hogy a Bereg megyei kincstári bérlethez tartozó földek kiutalása március 28-tól április 6-ig, a kaszálók és a havasi legelők kiadása május 10-től május 18-ig tartott. Már a földkiutalások során tudatosan azt tervezte, hogy egy helyi kisgazdákat támogató társadalmi akciót fog kialakítani. Egyrészt azért, hogy a földek kiadásánál a lakosság érdekeit minél inkább figyelembe vegyék, másrészt, hogy a környék vezető körei „a földművelő nép iránti kötelezettségeikbe bevezetessenek”.¹³

Egán javaslatára a helyi „intelligenciából” egy szervezőbizottság alakult, amit a földművelésügyi miniszter is támogatott. A munkácsi országgyűlési képviselőn¹⁴ kívül bevonták a Schönborn-féle hitbizományi uradalom néhány gazdatisztjét és főerdészét, valamint több görögkatolikus lelkészt. A szervezőbizottság alakuló ülésén meghatározták a földek kiadásának alapelveit, valamint 1898. március 28-án Munkácson és április 21-én Szolyván bizottsági üléseket tartottak.¹⁵

Egyes helyeken a földkiosztást egy-egy helyi bizottság végezte, azok a tagok, akik azon a vidéken laktak és jól ismerték a helyi viszonyokat. Minden helyi bizottság elnöke a miniszteri biztos volt, akadályoztatása esetén a tisztségét a szolyvai járás főszolgabírója vette át. A helyi bizottságok a helyi viszonyoktól függően kiegészíthették tagságukat olyan személyekkel, akik nagyban segíthették a munkájukat, mint pl. a községi bíróval, amit az elnök később jóváhagyott. A bizottságok elsődleges feladata a földek kiosztása volt, amiről 1898. május 10-ig az összbizottságnak jelentést kellett tenni.¹⁶

---

¹² MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

¹³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 1. Egán Ede jelentése a földművelésügyi miniszter számára 1898. május 20-án a Schönborn hitbizományi uradalommal 1897. október 1-től 25 évre kötött kincstári bérlethez tartozó szántóföldek, kaszálók, hegyi legelők és havasi legelők 1898. március 28-tól április 6-ig és május 10–18-ig történt kimutatásáról.

¹⁴ Egán beszámolólevelében név nélkül említi a munkácsi országgyűlési képviselőt, aki minden bizonnyal Nedeczey János (1852–1934) munkácsi születésű ügyvéd lehetett. Középiskolai tanulmányait Szatmáron, a jogi tanfolyamot Eperjesen végezte. Előbb ügyvédi irodában, majd a Budapesti Királyi Váltó- és Kereskedelmi Törvényszéknél dolgozott. 1875-ben kapott ügyvédi oklevelet. 23 éves korában a Munkácsi Takarékpénztár jogi tanácsosa lett. Később a munkácsi állami és polgári iskolák, óvodák gondnokának nevezték ki, a Vöröskereszt Egylet munkácsi fiókjának elnöki tisztét töltötte be. Egyike volt azoknak az országgyűlési képviselőknek, akik a kormánynak emlékiratot nyújtottak be a rutén lakosság gazdasági és kulturális támogatása érdekében.

¹⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 1.

¹⁶ Uo.

A telkek igazságos szétosztását tűzte ki fő feladatának a bizottság, és annak érdekében a legközelebbi községeknek állt jogában bérbe venni a telkeket szükségleteik arányában, valamint a kincstári bérléhez tartozó földeket azoknak a Bereg és Máramaros megyei községeknek adták ki, amelyek már korábban is használták. Olyan közelben fekvő községek is bérelhettek földeket, amelyeknek szükségük volt arra, de korábban nem használták a hitbizományi uradalom földjeit.

Külön számba vették a szántókat és a legelőket. Azokat a területeket, amelyek korábban szántók voltak, de évekig nem használták és begyepesedtek, legelőknak tekintették és a legelőkkel együtt adták ki.

Az 1898. évben olyan földeket adtak ki bérbe a gazdáknak, amelyek az 1897. évben is szántott földek voltak és a kiadás évében azokba burgonyát, zabot vagy kukoricát vetettek. A szántóföldeket minőség szerint három osztályba sorolták. Az I. osztályú földért 6 forintot, a II. osztályúért 4 forintot, a III. osztályba rangsorolt földért 2 forint 50 krajcárt fizettek bérleti díjként.

Minden bérlővel külön írásbeli szerződést kötöttek, amelyet a bérbevevő fél, a községi bíró, a helyi bizottsági tagok egyike és a főszolgabíró írt alá. A bérlőkkel kötött szerződések a bérbeadók számára csak a földművelésügyi miniszter aláírása után, míg a bérlők számára a megkötés pillanatától kezdve érvényesek voltak. A bérleti díjakat két egyenlő részre elosztva minden év július 15-én és október 1-jén kellett kifizetni.

Az 1898. április 21-én megtartott szervezőbizottsági gyűlés meghatározta a kaszálók és a legelők holdankénti bérárát. A kaszálókat három csoportra osztották:

1. A mesterséges kaszálók és lóherések holdankénti ára 6–12 forint között mozgott
2. A természetes völgyi és fennsíki rétek bérleti díja 3–8 forint volt
3. A hegyi kaszálókért holdanként 1–4 forintot kellett fizetni.

A hegyi legelőket két csoportra osztották: mesterséges hegyi legelőkre és természetes cserjésekre. Ott a pásztor költségeivel együtt, állatokra lebontva, darabonkénti fűbért alapítottak meg. A mesterséges hegyi legelőkön ökör vagy ló esetében 7 forintot, tehén után 3 forint 50 krajcárt kellett fizetni. A természetes cserjék használata után ökör és ló után 1 forintot, tehénért 50 krajcárt, sertés legeltetéséért 20, juh legeltetéséért 10 krajcárt kellett befizetni. A havasi legelők használatáért a helyi viszonyoktól függően, a szerződéseket alapul véve kellett fizetni.

Miután a bizottság alapelveit meghatározták, Egán Ede vezetésével megkezdte a munkáját. A bizottság minden tárgyalásán jelen volt a Szolyvai járás főszolgabírója. A többiek váltakoztak, mivel a különböző központokban megtartott üléseken csak a helyi viszonyokat ismerő, illetve az érintett községekben érdekelt tagok voltak jelen.

Egán beszámolójában külön kitért arra, hogy számukra a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a kiosztásra szánt földek nagyságáról és minőségéről semmilyen adat sem állt a rendelkezésükre.¹⁷

Az uradalmi igazgatóság bocsátott számára hivatalos adatokat, de azok korábbi kataszteri jegyzékeken alapultak, amelyek eltértek az akkori valós adatoktól. A legelők esetében megjegyezte, hogy azok egy része cserjével és bokrokkal nőtt be, és így területük folyamatosan csökkent. Az uradalom által használt szántóföldekről voltak pontos adatok,

¹⁷ Uo. f. 2.

amelyek Egán megjegyzése szerint „*az egész 12 622 kat. hold 292 négyszögölhnyi területnek csak nagyon csekély részét tesszék ki*”.¹⁸

A földek általában véve gyenge minőségűek voltak, lényegében hiába sorolták azokat három osztályba, legtöbbször csak a harmadik osztályba sorolható földek álltak rendelkezésre. Egán ezt azzal is magyarázta, hogy a föld megművelése nagyon kezdetleges eszközökkel történt, illetve nem trágyázták megfelelően a földeket.

Néhány majornak voltak jó fekvésű táblái és azokat gondosan meg is művelték, azonban a szántóföldek túlnyomó részének nem volt megfelelő termőrétege, sok esetben vadvizések vagy mocsarasok voltak. Egyes területeket, amelyeket korábban felértékeltek, látva a helyszínen a valódi állapotokat, kénytelenek voltak alacsonyabb áron a bérlők rendelkezésére bocsátani.

A legtöbb tárgyalásra úgy indult el a bizottság, hogy adatok nem álltak a rendelkezésükre. Akkor az uradalom által alkalmazott kerülők segítségével – amelyek közül többet Egán is szerződtetett –, megállapították a dűlők minőségét. A kerülők részletes jegyzékekkel rendelkeztek a dűlőkkel kapcsolatban, mivel az uradalom részművelésre adta ki azokat korábban. A hegyi legelők minőségét a felhajtott marha vagy juh darabszámából és a községi bírók adatai alapján becsülték meg. Ezekkel a módszerekkel összeállított jegyzékek képezték a legbiztosabb támpontot a földek kiadásánál. Mivel többnyire a helyszínen kellett adatokat gyűjteni a földek minőségéről, azért minden esetben csak több órás előkészülettel lehetett a kiadást elkezdni.

A különböző községeknek más-más érdekeik voltak, így a falvak határában kiadásra szánt földek értékének megállapításakor tulajdonképpen az érdekkülönbségek egymással szembeni ellenőrzést jelentettek. Mégis, a külön-külön adott véleményük csak nagyon kevéssé tért el egymástól. Az adatok helyességét bizonyította „a lakosság becsületes volta”. Kétes esetekben viszont lóháton kellett a helyszínenre sietniük a terület pontos minőségét és árát meghatározni.¹⁹

A lakosság száma és a vidék kis mennyiségű mezőgazdaságilag használható területének kihasználása miatt apró részletekbe bocsátkoztak a bizottságok a földek kiadásánál, olykor negyed- vagy félholdnyi területeket, mezsgyéket is értékesíteni tudtak.

Majdnem mindennap előfordult, hogy a lakosság figyelmeztette a bizottságot, hogy a községek határaiban még vannak kiadásra szánható földek. Sokszor osztottak ki olyan területeket, amelyekről a bizottságnak nem volt tudomása és a hivatalos jegyzék szerint nem is létezett. Így a bizottságok által összeállított jegyzékek már a kezdetekben jóval pontosabbak voltak, mint amelyek az uradalom rendelkezésére álltak – írta Egán.

A bérbeadott földek mérnöki, „trigonometrikus” felmérését a miniszteri biztos nem szorgalmazta. Beszámolójában elegendőnek tartotta, ha a területek bérértékére vonatkozóan minél pontosabb adatokat gyűjtenek, és azokat folyamatosan kügázítják. Ennek több oka is volt. Egyrészt a szabálytalan alakzatú földek, amelyeket erdőrezek választottak el egymástól, másrészt a cserjék és bokrok irtása után művelésbe vont földterületek nagyságának változása, harmadrészt a „művelési ágak” feltehető jövőbeni megváltozása. A lakosok igazságosan osztották fel egymás között a bérbe vett földeket. Egán példának

---

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. f. 3.

hozta fel, hogy egy 15 holdas területet 15 személynek adtak ki, s azok maguk között a felosztást pontosan teljesítették.²⁰

A hitbizományi uradalom földterületeinek a mérnöki felmérését viszont szorgalmazta Egán Ede. A kincstári bérlet kezelésére Egán több személyt is alkalmazott. Hat kerülőt, amelyekből négy állandóan, kettő időszakosan volt alkalmazva a havasi legelőknél. Az állandó kerülők természetbeni járadékot kaptak, illetve azon kívül 80 forint bért biztosítottak számukra. A havasi legelőket felügyelő kerülők három hónapra 20 forintot kaptak fizetesként a szerződés szerint.

Egán elismerően számolt be a görögkatolikus lelkészek bizottsági munkájáról. Nagy ügybuzgalommal teljesítették feladataikat, annak ellenére, hogy nem kevés fáradsággal járt tevékenységük. Szinte kivétel nélkül reggel 5 órakor már a kocsin ültek, és csak az éjjeli órákban tértek haza. Kiemelte azt is, hogy a lelkészek nemcsak saját községük érdekeit nézték, hanem igyekeztek „szűkebb álláspontjukból” kiemelkedni, és mindig objektivitásra törekedtek.²¹

Ugyancsak elismerően nyilatkozott az uradalom tisztviselőiről, akik a helyi viszonyokat leginkább ismerték. Amikor nem voltak szolgálatban, akkor szolgálatkészen és előzékenyen vettek részt a bizottságok tárgyalásain és megadták a szükséges felvilágosítást.

A szervezőbizottság 1898. március 28-án határozatba foglalta, hogy azok a személyek részesülhetnek az állam által bérelt földterületekben, akiket a földművelésügyi miniszternek benyújtott Memorandum körülírt.²² A határozat állásfoglalása mindazokat a helyi földműveseket jelentette hitfelekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül, akik a földet saját kezűleg művelték meg, illetve azon a vidéken állattenyésztéssel foglalkoztak, és abból éltek.

Ettől nagyon ritkán és csak olyan esetekben tértek el, amikor a vidéken lakó állami tisztviselők a helyi piacok hiánya következtében a terményt nehezen és drágán szereztek be, földet vásárolni az általuk lakott községen kívül nem tudtak. Akkor mindössze két holdat adtak bérbe számukra a kincstári területből ugyanolyan árban, ahogy a lakosság többi részének.

A kincstári területhez tartozó szántóföldek, kaszálók, hegyi és havasi legelők kiadásának a végeredménye szerint: 2872 földművesnek kiosztottak 12 622 hold és 192 négyszögöl földet 24 614 forint 90 korona bérösszegért (az összegbe beleszámították a cselekedlakok és más épületek értékesítéséből befolyt 1600 forintot is). A hitbizományi uradalomnak 22 719 forint 80 korona bért fizettek, így fennmaradt 1895 forint 8 korona. A fennmaradt összegből szándékoztak fedezni a kincstári bérlet kezelői személyzetét, valamint az épületek tűzbiztosítását és tatarozását. Az államnak a földek bérbeadásának a kezdetén nem kellett külön összeget kiutalni a kirendeltség részére.²³

A miniszteri biztos nem kételkedett a kötelezettségek teljesítésében és a fizetések pontosságában a gazdálkodók részéről. Minden egyes bérlővel a főszolgabíró szerződést kö-

---

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo. f. 5. Itt Egán a Firczák Gyula görögkatolikus püspök és a 14 országgyűlési képviselő által *Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó rutbén nyelvű nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában* címmel benyújtott dokumentumra utalt.

²³ Uo.

tött a bizottságok jelenlétében, amit a bérlők egyik családtagja aláírt és a községi előjáróság hitelesített, s amit Egán felterjesztett a földművelésügyi miniszternek is. A gazdák 3–50 személyből álló csoportokat alkottak, akik maguk közül kiválasztották a legmódosabb földművest „fizető-gazdának”, aki a bérreszleteket a főszolgabírónál megállapított határidőben befizette.²⁴ A gazdák csoportjait arra is kötelezték, hogy az elszámolásokat előzőleg minden esetben a helyi lelkésznek megmutassák.

A hitbizományi uradalomtól kibérelt erdők esetében szintén szerződéseket kötöttek „villongásoknak kikerülése céljából” a bérlők és az uradalmi erdészek között.²⁵

Ha valamelyik bérlő a bérlőterületén lévő 5 holdon felüli területen legeltetni szeretett volna, akkor köteles volt azt bejelenteni az uradalmi erdőgazdaságnak és holdanként 20 fillér fűpénzt kellett fizetnie.

5 hold alatti erdőterületet irtani csak akkor lehetett, ha azt előzetesen szóban bejelentette a bérlő az erdőgazdaságnak, hogy az értékesítésre szánt haszonfát a gazdaság elszállíttassa az irtásra kijelölt területről. Az erdőgondnok véleménye alapján állapították meg a haszonfák mennyiségét. Ha nem volt haszonfa az irtásra kijelölt területen, akkor a bérlő azonnal hozzáláthatott a fák kiirtásához és feltűzelhette azokat. Abban az esetben, ha az erdőgondnok az uradalom részére értékesíteni akarta a fák egy részét, akkor vagy azonnal kivette a részét a területről, s az otthagytott fával a bérlő rendelkezett, vagy a bérlő kiirtotta a fákat és nem tűzelte fel, hanem egy évig a helyszínen hagyta az uradalom rendelkezésére bocsátva azt. Egy év után, amit az uradalom el nem vitetett, azt a bérlő feltűzelhette.

A kiirtott fák esetében azt javasolták a bérlőknek, hogy saját érdekükben is az irtás helyén kell a fákat feltűzelni, mert csak úgy javítható a fáktól megtisztított terület minősége. Akkor lehetett eltekinteni a fák eltűzelésétől, illetve volt lehetőség a fák elszállítására, ha arra a miniszteri kirendeltség engedélyt adott. Abban az esetben, ha nem fák, hanem bokrok voltak egy adott területen, akkor azokat külön bejelentés nélkül is ki lehetett irtani és el lehetett tűzelni.

Az uradalomnak az erdőterületekről térképeket kellett készíttetnie, amelyeken a bérelt területek fával benőtt részei külön fel voltak tüntetve, valamint az 5 hold feletti területeket is külön bejelölték, hogy azok könnyen elkülöníthetők legyenek az 5 hold alatti bérelt területektől. Ilyen térképekkel rendelkezett az uradalmi erdészlet és az állami kerületek is, hogy minden bérlő tisztában lehessen, hogy az általa bérelt fával benőtt terület milyen kategóriához tartozik.

A kaszálókról és a legelőkről, valamint az aratás után legelőül használt szántóföldekről a legközelebbi patakhoz egy utat kellett kijelölni, amely közel esett a legelőterülethez. Ahol nem voltak utak, ott az erdőkből hasítottak ki marhajáró csapásokat 8 méter szélességben, amelyeket cövekkel vagy egyéb határjelekkel láttak el.²⁶ Amennyiben további utakra volt szükség, akkor azokat a miniszteri kirendeltség javaslatára az uradalmi igazgatóságnak kellett engedélyeznie. A bérlők az utak kijelölésével arra lettek kötelezve, hogy marháikat a megjelölt helyeken terelessék, s az erdő területére ne lépjenek.

A vaddisznók károkozása ellen a kalyibák készítésére és őrtüzek fenntartására a fát ingyen utalták ki. A bérlőknek jelentkeznie kellett az uradalmi erdőgondnoknál, ott egy

---

²⁴ Uo. f. 6.

²⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 1.

²⁶ Uo. f. 2.

olyan igazolást kapott, amely alapján az erdészet számára fát utalt ki. A hulladékfát minden engedély nélkül fel lehetett használni a vaddisznók elriasztására gyújtott tüzekhez.²⁷

Egán Ede a hegyvidéki akció kezdeti eredményeiről nyilvánosan 1898. november 2-án, a Szolyván megtartott végrehajtó bizottsági közgyűlésen számolt be. A közgyűlésen a földművelésügyi miniszter, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a szomszédos Ung, illetve Máramaros vármegyék, és a leginkább érdekelt Bereg vármegye képviselői vettek részt. A miniszteri kirendeltség vezetője beszámolt arról, hogy 12 660 hold területet vettek bérbe, amit 4132 gazdálkodónak adtak ki 1,25–4 forintnyi összegért.²⁸ Megjegyezte, hogy a szarvasmarhák részére a bérbe adott területek biztosították a kellő takarmányt. A szarvasmarha állomány nemesítése céljából hároméves részlettörlesztésre egy év alatt 600 üszőt osztottak ki. Tervbe vették a juh és a sertésenyésztés fellendítését, Erdélyből cigája és racka juhokat akartak hozatni. A hitel- és fogyasztási szövetkezetek kialakításának kezdeti viszonyairól, valamint a szolyvai faiskola létesítéséről is szó esett.

Az elért eredmények arra biztatták a gazdasági szakembert, hogy tovább folytassa a munkát és területileg kibővítsé az akció tevékenységét. A két megyére – Ungra és Máramarosra – azért esett a választása, mert a környezetből adódóan Bereg megye szolyvai járásához hasonló viszonyok uralkodtak. A földrajzi viszonyok mellett Egán még a gazdasági sürgősség mértékére is felhívta a figyelmet. Olyan viszonyok alakultak ki, hogy a helyi lakosság önerejéből képtelen volt anyagi helyzetét „kedvezőbbé tenni”.²⁹ A gazdasági szakember szerint a kedvezőtlen állapotokat a kivándorlás mértéke jelezte, ami Ung megyében különösen számottevő volt. Egán Ede a Bereg megyében jól működő módszereket – az állami bérlet kiterjesztését, az állattenyésztés fejlesztését, hitelintézmények létrehozását – ajánlotta az ungi és máramarosi állapotok megoldására. Az államsegély kiterjesztése a hegyvidéken lakó román és rutén lakosságot érintette leginkább.³⁰

A kincstári erdők kiterjedtsége a két vármegyében megfelelő lehetőséget nyújtott a havasi gazdálkodás kialakítására, valamint megkönnyítette a földek bérbeadását. A gazdasági szakember számított az erdészet munkatársaira, akik szakmai képességüknél fogva nagy segítséget nyújtottak a kirendeltségnek az akció lebonyolításában, ami jelentősen csökkentette a költségeket.

A bérbeadásoknál a kirendeltség elsődleges szempontja az volt, hogy a legszegényebb lakosok bérelhessenek földeket, úgy, hogy a kiadott területeket kizárólag a bérbevevő művelje meg. Pénzügyileg azt tartották szem előtt, hogy a kincstár által kifizetett hasznbér összege a kiadások után megtérüljön.

A kincstár által befektetett összegek megtérülése azonban az előre nem látható kiadások következtében (állatok elhullása, rossz időjárási viszonyok és az abból adódó rossz

²⁷ Uo. f. 3.

²⁸ Iratok 1956. 535–536. Egán Ede a földek bérbeadásáról fél évvel korábban, 1898. május 20-án is tudósított a Földművelésügyi Minisztériumnak írt beszámolójában. Még tavasszal, a vetés előtt igyekeztek a gazdálkodókat földhöz juttatni. Akkor 12 622 hold és 192 négyszögöl földet osztottak ki, ami alig volt kevesebb, mint amiről novemberben beszámolt (12 660 hold). A földhöz juttatott gazdálkodók számában viszont jelentős különbség adódott (2872, illetve 4132 kisbirtokos). Valószínűleg a közel 38 hold területet állami tulajdonból és legelőként adták bérbe – mivel az uradalomtól bérbe vett földterület változatlanul 12 622 kat. hold 192 négyszögölet tett ki –, a legelőket használó települések lakóit számolhatták hozzá a bérlők összlétszámához.

²⁹ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 28., f. 2.

³⁰ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 3.

termés, ki nem fizetett bérleti díjak) nem térült meg. A hegyvidéki akció csak úgy tudott működni, hogy az állam jelentős pénzüsszeggel támogatta a gazdasági intézkedéseket. A Bereg vármegye területén 1897 novemberétől 1899. december 31-ig felmerült költségekről pontos nyilvántartást vezettek, amely szerint a kiadások mértéke jelentősen meghaladta a bevételek összegét.³¹

1900-ban az állam által bérbe vett földek már nem csak a munkács-szentmiklósi hitbizományi uradalomra terjedtek ki. Míg a hitbizománytól bérbe vett földek nagysága nem változott, addig az állam által bérelt földek összességében már 14 782 hold 482 négyszögölt tettek ki. 1901-ben már valamivel nagyobb, összesen 14 789 kat. hold 26 négyszögölt nagyságú földterület képezte a kirendeltség rendelkezésére álló állami bérletet, amelyért évente összesen 48 618 korona 48 fillér bért fizettek.³²

1901-ig hosszabb ideig tartó földbérletből szerződések alapján 38 községből 1890 gazda részesült. A legeltetést mintegy 400 gazda, az öt holdon felüli erdő- és legelőterületeket pedig mintegy 190 gazda vette igénybe. A havasokra 5636 szarvasmarhát, 18 lovat és 4220 juhot hajtottak fel. Két darab szarvasmarha vagy 10 darab juh után számolva egy gazdát, a havasi legeltetésben 3249 személy részesült. Ezáltal összesen 64 községben 5729 földműves részesült az állami földbérletek után juttatott kedvezményekben.³³

A Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól az államkincstár által bérbe vett földeknek a lakossághoz juttatása képezte az akció programjának első részét, ami egyben az alapját jelentette minden további gazdasági tevékenységnek. Az állattartás újbóli és nagybani elterjesztését a hegyvidéken, valamint a hitelintézetek gazdaságfejlesztő szerepét csak úgy lehetett hosszabb távra tervezni, ha azoknak földdel rendelkező kisbirtokok állnak a háttérben.

---

³¹ Az 1897. évben (november-december) a kiadásokat az ügyviteli költségek jelentették, ami 12 479 korona 15 fillért tett ki. Az 1898-ik évben az ügyviteli költségek 97 091 korona 32 fillérré emelkedtek, amihez hozzájárultak még a beruházások 1700 korona értékben, összesen 98 791 korona 32 fillér összegben. Az 1898. évben a költségek 141 877 korona 6 fillérré emelkedtek, amiből az ügyvitel 125 397 korona 6 fillér, a beruházások 16 480 koronát jelentettek. Együttesen a kiadások 253 147 korona 53 fillért tettek ki, 234 967 korona 53 fillér ügyviteli és 18 180 korona beruházási költség megoszlásában. A bevételeket a havasi legelők, rétek, szántóföldek utáni készpénzbejövétel, valamint a leltári vagyon jelentette. 1897-ben a készpénzbevétel 1157 korona 54 fillér volt. 1898-ban 62 421 korona 46 fillér összeget jelentett (48 102 korona 78 fillér és 14 318 korona 68 fillér megoszlásban). 1899-ben a bevétel 82 407 korona 6 fillér volt, amiből a legelők, rétek, szántóföldek után bejött összeg 59 328 korona 18 fillér, a leltári vagyon 23 078 korona 98 fillér volt. A bevétel együttesen 145 986 korona 16 fillért tett ki, amiből a készpénzbevétel 108 588 korona 50 fillér, a leltári vagyon 37 397 korona 66 fillér volt. A hegyvidéki akció tiszta kiadása 1897-ben 11 321 korona 61 fillér, 1898-ban 36 369 korona 86 fillér, 1899-ben 59 469 korona 90 fillér volt, ami összesen a szűk három év alatt 107 161 korona 37 fillér tiszta kiadást jelentett az államnak. Az 1900. évben ez a kiadás 76 400 koronára mérséklődött. KTÁL F. 772., op. 1., od. zb. 71., f. 198.

³² Kazy József 1902-ben írott jelentésében (MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.) úgy tüntette fel, hogy az 1901. év végével 14 783 kat. hold 482 négyszögölt terület képezte a kirendeltség alá tartozó állami bérletet. Az 1904. évi jelentésében összeállított táblázatok alapján az 1900. évre vonatkozóan összesen 14 782 kat. hold 482 négyszögölt területet, az 1901. évre 14 789 kat. hold 26 négyszögölt földet tüntetett fel állami bérletnek. A kincstár által fizetett bérleti összegben is kisebb eltérés található (48 487 korona 48 fillér – 48 618 korona 48 fillér). A szövegben szereplő adatokat az 1904. évi jelentés táblázatai alapján közöltem. Kazy 1904. 16–17.

³³ MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

A havasi legelők bárcázás útján történő hasznosítása

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség a legelőket és havasi legelőket részint bárcázás útján,³⁴ részint pedig teljes egészében adta bérbe. A tervszerű havasi gazdálkodás meghonosítása végett a havasokon elterülő kincstári legelőket egyéni bérleti rendszer helyett elsősorban az ún. házi kezelés révén hasznosította. A bárca-rendszer bevezetésével gazdaságosan szerették volna kihasználni a havasi legelőket, hogy a lakosoknak – és a közösség jólétén keresztül az államnak is – minél nagyobb haszna származzon belőle. A legelők kibérlésével ellentétben a havasi legelőket nem osztották fel a gazdálkodók között külön-külön, hanem egy vagy – ritkábban – több falunak adták át közös használatra, de úgy, hogy a havasi legelők a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség gondozása, karbantartása és felügyelete alatt maradtak. Az állatok tulajdonosaira bizonyos mértékű használati költségek megtérítése hárult.

A hegyvidéki kirendeltség a Schönborn-féle hitbizományi uradalomtól 25 évre bérbe vett 5467 hold kiterjedésű beregi havasok gondozásával 1898-ban kezdte meg a havasi gazdálkodást.³⁵

Havasi gazdaságok

Egy havasi gazdaság alatt olyan nagyságú legelőterületet értettek, amely legalább 20, legfeljebb 250 szarvasmarha eltartására (amit csak kivételes esetekben lehetett meghaladni) elegendő mennyiségű fűvet termelt. Egy-egy gazdaságot a természetes határok, a hegygerincek zártak le. Minden gazdaság kialakításánál a környékbeli falvak állatállományát vették figyelembe, de elsősorban kisebb gazdaságok létrehozását javasolták. Azokra a helyekre terveztek nagyobb havasi gazdaságokat, ahová tejgazdaságok megszervezését tervezték.³⁶

Ahol jobb volt a fű minősége, ott lehetőség nyílt nagyobb gazdaság kialakítására, ahol viszont a havasokon rosszabb minőségű fű volt, ott kisebb gazdaságokat szerveztek meg, mivel a legelő ápolását, rendszeres trágyázását így sokkal belterjesebben tudták elvégezni. A legelőterületet jól felismerhető határjelekkel vagy kerítéssel különítették el.

A havasi legelők hasznosítása előtt meghatározták a legelő fűtermésének mennyiségét és marhabírását. A marhabírás azt az állatlétszámot jelentette, amennyit a legelő a rendszeres legeltetés mellett kifogástalan állapotban eltartott egy nyári évad alatt úgy, hogy a havas nem használódott el, valamint a jövő évi fűtermés sem károsodott.

A legelő marhabírását szénamennyiségben és fűben is meghatározták. Egy teljesen kifejtett, átlagban 440 kg súlyú szarvasmarha megfelelő táplálásához 12 kg szénára és 15 kg fűre volt szükség, mivel a legeltetés alatt a fűmennyiség 25 százalékát az állat eltaposta. Ezt a mennyiséget szorozták be a legelőnapok számával, és képezte a jószág szükségletét egy legeltetési évadra.³⁷

³⁴ Bárca: valamely pénzösszeg befizetését igazoló nyomtatvány. A bárca tartalmazta: a legelő nevét, számát, az évet, az állattulajdonos nevét, lakhelyét és a felhajtandó állatok számát. KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 8.

³⁵ Kazy 1904. 24.

³⁶ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 1.

³⁷ Uo.

Azt is figyelembe vették, hogy a nyers fű a szárítás alkalmával mintegy 50 százalékot veszít a súlyából, s egy átlagos jószág (a meghatározás szerint normáljószág) számára 15 kg széna 30 kg nyers fű táplálóértékével egyenlő.

A legelő marhaeltartási képességét normáljószágban, vagyis felnőtt szarvasmarhában kifejezve a következőképpen határozták meg: a fűtermés súlyát kat. holdanként, illetve annak a szénaértékét a legelő terményterületével szorozták, valamint 30-cal vagy 15-tel (a nyers fű, valamint a széna táplálóértékével) osztották.³⁸

Abban az esetben, amikor nem voltak megbízható tapasztalati adatok a fűtermés mennyiségére vonatkozóan, akkor félholdas próbaterületeket kellett kialakítani. A próbaterületeket a fűvirágzás kezdetén hozták létre, és abban az évben a legeltetés alól teljesen kivonták a területet.

A legelő marhabírást mindig csak normáljószágban határozták meg, ezért a különféle nemű és korú állatokat átszámították felnőtt szarvasmarhára megadott arányszámok szerint:

Darabszám	Állat	Normáljószág
1	tehén	1,00
1	tinó vagy tulok	0,80
1 két éven aluli borjú	0,50	
1	1 éven aluli borjú	0,25
1	bika vagy jármos ökör	1,00
1	juh, kos vagy ürü	0,20
1	bárány	0,10
1	öreg sertés	0,50
1	1 éven aluli sertés	0,25
1	csikós kanca	2,00
1	3 évnél idősebb ló	1,50
1	2-3 éves csikó	1,00
1	1 éves csikó	0,50
1 öszvér vagy szamár	1,00	

1. táblázat. Az állatok átszámítása normáljószágra.

Forrás: A Máramaros vármegyei kincstári havasok házi kezelésben – bárcázás útján – való hasznosításához.³⁹

Az arányszámok nemcsak a fűfogyasztás és a legelőoktatás, hanem a legeltetési bér, istállópenz és őrzési díj kiszámítására is alapul szolgáltak.

³⁸ Uo. f. 2.

³⁹ Uo.

Az állatokat faj, nem és kor szerint is elkülönítették. Egy önálló havasi gazdálkodást képező havasra csakis egynemű, -korú és -ivarú állatot hajtottak fel. A tejelő tehenek, növendékmарhák, ökrök, lovak számára külön havasokat kellett kijelölni. Az anyajuhokat, ürüket és bárányokat ugyanarra a havasra felhajthatták, de lehetőség szerint külön nyájukban kellett legeltetni őket.⁴⁰

A szarvasmarhák részére kijelölt havasokra az egyenletes fűtermelés kihasználása céljából a marhabírás 10 százalékáig lovakat is fel lehetett hajtani.

Egy évnél idősebb vagy rosszul herélt bikaborjúkat, méncsikókat és kecskéket nem hajthattak fel a havasokra. Sertéseket csak korlátozott számban és csak annyit, amennyi a tejhulladék elfogyasztására volt szükséges, valamint orrgyűrűt kellett viselniük.

A jó minőségű és közel fekvő havasokra teheneket, valamint növendék szarvasmarhákat, a gyengébb és távolabb fekvő részekre lovakat és ökröket hajtottak, a leggyengébb minőségű legelőket pedig a juhok részére tartották fenn.⁴¹

A havasokat a községeknek megfelelően marhaállományukat és igényeiket figyelembe véve osztották fel. Egy-egy havast – a legtöbb esetben – csak egy község használhatott, ezekre a saját állataikat más község állataival nem összekeverve hajtották fel. Erre azért volt szükség, mert a tehén és üszöcsordákhoz felhajtották a bikákat is, s azok takarmányvaló ellátása, gondozása és felügyelete a községek kötelessége volt.

Minden önálló havas két vagy három részre volt felosztva, amelyek nevet kaptak. A kisebb havasi legelőket egy résznek tekintették, és több rész alkotott egy önálló havasi gazdaságot. A különálló részeket lehetőleg egyenlően igyekeztek felosztani, azonban ez mindenütt nem volt lehetséges, s akkor a természetes határokat vették alapul. A legelőrészek határait mindenütt jól láthatóan meg kellett jelölni.⁴²

Havasi rétek és legeltetés

Nagy figyelmet fordítottak az állandó szénakészletre, mivel kedvezőtlen időjárás esetén a havasokon a szarvasmarhák számára kevés volt a táplálék.

A szénát két helyről gyűjthették be: a jobb legelőterületekről vagy a havasi rétekről. A széna begyűjtését a legelőterületekről csak ideiglenes jelleggel ajánlották, mert a jó minőségű területek kivonása a legeltetés alól a gazdálkodás hátrányára válhatott. Sokkal előnyösebbnek tartották a havasi rétek megfelelő megművelését, mert kisebb területen is sok és jó minőségű szénát termelhettek.⁴³

A készletben tartott szénát minden állat után legfeljebb egy métermázsában állapították meg. Annak a mennyiségnek úgy a havasi idény kezdetekor, mint az idény végén készenlétben kellett lennie. Meleg nyarakon csak a beteg állatok számára, valamint a váratlan havazások esetére kellett szénáról gondoskodni. Havasi rétek esetén minden felnőtt állat után legfeljebb 0,1 kat. holdat számítottak, nehogy a túlságosan nagy rétterület fenntartása miatt a legelőtől a kellesénél több trágyát vonjanak el. A réteknek használt területet állandó jellegű kerítéssel kellett körbevenni, és azokon tilos volt a legeltetés.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. f. 3.

Ősszel, a havas elhagyásakor, a rétet félig érett istállótrágyával vékonyan be kellett teríteni, amelyet tavasszal, mikor már megszállt, gondosan elgereblyéltek. Nyáron a rét gondozása a szarvasmarha által nem kedvelt fűfajták irtásából, a magérés előtti kivagdálásukból, esetleg mesterséges öntözésükből állt.

A kaszálásnak mindenkor a füvek virágzásakor kellett megtörténnie, a szénát pedig alacsony, házfedélhez hasonló rúdállványon szárították meg. A széna elhelyezésére, amennyiben az istállók vagy aklok padlásán nem lehetett elhelyezni, fedett aborákat⁴⁴ kellett készíteni, ahol a szénát a nedvesség, a szarvasmarha és a vadállatok elől is védték.

A havasi évad időszakát az időjáráshoz alkalmazkodva állapították meg, legkorábban június 1-jén kezdődött és legkésőbb szeptember 30-ig tartott. A határidő előtt és után a havasokon tartózkodni szigorúan tilos volt.⁴⁵

Pontosan meghatározták a havasi legeltetés időtartamát. Az egymás melletti kettős felosztású legelőterületeken a legeltetés a melegebb részen, és lehetőleg a pászta⁴⁶ 20 napon keresztül tarthatott. A határidő letelte után kizárólag a második legelőrészen 30 napig folyt. Ezután mintegy 30-37 napig szintén az első legelőrészen tartott a legeltetés, majd a második terület következett 20-28 napig, egészen a lehajtásig.

A hármas legelőrészeknél a legeltetés az alsó tanya melletti legelőn kezdődött, és a pászta⁴⁶ 20 napig tartott. Azután a felső tanya melletti melegebb fekvésű rész következett 30 napos időtartammal. Végül újra az alsó tanya melletti legelőre került sor 15-22 napon át egészen a lehajtásig.

Négyes felosztásnál az első részben 20 napig, a felette fekvő második és harmadik részben 60-70 napig felváltva, s a negyedik részben 20-25 napig tarthatott a legeltetés. Az első részben a legeltetés után, a negyedikben a legeltetés előtt a fűvet szénagyűjtés céljából le lehetett kaszálni.⁴⁷

A megszabott legeltetési időszakokat csak az egyenlő minőségű és területű legelőrészek felosztása mellett lehetett pontosan betartani. Azonban, ha a természetes határok miatt az egyes legelőterületek jelentősen eltértek egymástól, valamint, ha a legelők minőségileg lényegesen különböztek, akkor a megszabott sorrendet és a legelőrészek legeltetési tartalmát a helyi viszonyoknak megfelelően módosítani lehetett. Szükség esetén a legelők részben vagy akár teljesen kivonhatóak voltak a legeltetés alól.⁴⁸

A legeltetési évad alatt a legelő állapotát állandóan meg kellett figyelni, és ha az időjárás vagy a fűtermés mennyisége miatt a legeltetés időtartamát módosítani kellett, akkor azt helyben lehetett megfelelően szabályozni. Az eltérést az általános szabályzattól kellően meg kellett fontolni, ami lehetőleg 5-10 naptól nagyobb nem lehetett.

A megszabott használati időtartamon kívül azt az elvet kellett figyelembe venni, hogy a legelő egyenletes kihasználása céljából a teheneket két egymást követő napon ugyanarra a területre ne hajtsák ki. Különösen arra kellett ügyelni, hogy a ki- és behajtásnál a szarvasmarha mindig más úton járjon a tanya környékén. Nedves időjárás esetén a szárazabb, szárazságkor pedig a nedves legelőrészek voltak használatosak.

---

⁴⁴ Abora: mozgatható tetejű, fedett szénatároló.

⁴⁵ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 4.

⁴⁶ Pászta: mezőgazdasági terület munkába vett sávja. Itt: legelőrészt.

⁴⁷ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 4.

⁴⁸ Uo.

Rendszeres pásztás legeltetésnél a szarvasmarhát a terület széle mellett hajtották fel, és úgy hajtották le, hogy a csorda fele mindig a még le nem legelt, fűvel benőtt részen járjon.

Havasi tanyák kialakítása

A havasi gazdaságok jó működése, a megfelelő legelőjavítás céljából, az állatok elegendő táplálékhoz juttatása érdekében istállókat és havasi tanyákat kellett kialakítani, hogy rossz idő esetén valamilyen védelmet kapjanak és pihenhessenek. Azt tartották volna ideálisnak, ha a havasi gazdaság minden kialakított részegységében egy tanyát rendeznek be. Mivel azonban a havasi tanyákat rövid ideig használták, felszerelésük is költséges volt, így elegendőnek tartották azokat minden részegység határánál létrehozni, azaz két részre egy tanyát kialakítani.⁴⁹

A tanyahelyek létrehozására legalkalmasabbnak vélték a főgerincek alatti széltől védett lankás hegyormokat, fennsíkokat és völgykatlanokat, ha azoknak a talaja száraz volt, illetve, ha a közelben ivóvizet lehetett találni vagy odavezetni. Mocsaras helyeken és völgyekben tanyák kialakítását nem javasolták, mivel ott járványok keletkezhetnek.

A havasi tanyán lennie kellett az összes marha befogadására elegendő, hídlással megépített istállónak, akolnak, karámnak, a beteg állatok részére külön istállónak, a személyzet részére alkalmas lakóháznak, esetleg tejgazdaságra alkalmas helyiségnek, sertésólnak, bővizű itatóvályúnak. Az istálló kiegészítő részét képezte a szekérrel is megközelíthető trágyagödör.

A tanyákon minden felnőtt szarvasmarhára, illetve normáljószágra az istállóban 1,75 m² fekhelyterület és 0,2 méter hosszúságú itatóvályút számítottak. Az istállók belső részét legalább 6 méter szélesre és 2 méter magasra kellett kialakítani. Az aklokat, karámkat és betegistállókat a helyi viszonyoknak megfelelően építették meg.⁵⁰

A Szkalánka-, Horiscse-, Hukliva- és Plaj-havasokon⁵¹ emelték az első épületeket, mindegyiken egy-egy istállót és lakóházat, összesen nyolc épületet. Az építkezésben Zürcher Herzog szaploncai gazdálkodó és állami bérlő birtokán emelt épületeket tekintették mintának.⁵²

⁴⁹ Uo. f. 3.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A havasok Volóc környékén találhatóak: Szkalánka – a Borzsa-havasok legmagasabb csúcsától (Plaj) nyugatra; Horiscse (a szövegben Hrobiscse szerepel, ami valószínűleg elírás lehet) – Jalova (Jávor, Ялове) falutól északnyugatra; Hukliva – az azonos nevű falu (Zúgó, Гукливиї) közelében; Plaj – a Borzsa-havasok legmagasabb csúcsa (1334 méter), Volóctól délre.

⁵² Egán Ede Szolyván 1898. december 18-án szerződést kötött Demján Szimkó felsővercekei ácsmesterrel és Vizinger József várpalánkai kőművessel, hogy a havasokon a munkálatokat 1899. május 25-ig elvégzik. Az istállóknak 51 méter 40 cm hosszúnak, 9 méter 40 cm szélesnek és 2 méter magasnak kellett lenniük. Három havason a lakóház hosszúsága és szélessége 7 méter 40 cm volt. A falak vastagságának mindenütt – az istállóknál és a lakóépületeknél egyaránt – 70 cm-nek kellett lennie. A lakóépületekben alul a gulyáslak, felül a tisztalak helyezkedett el. Az alsó rész magassága 2 méter, a felsőé 2 méter 50 cm volt. A Szkalánka-havason a ház hosszúsága és szélessége 5 méter 40 cm volt. A belmagassága megegyezett a többi havason emelt épületével. Az építkezések kezdetén kőalapra kőfalakat (belülről deszkabéleléssel) szándékoztak emelni. Később azonban Demján Szimkó ácsmester javaslatára – az építkezés olcsóbbá tétele és egyben munkája értékének növelése érdekében – a kő alapzatra fából készítettek falakat. A javaslat valóban jelentős

A kincstári birtokokon át a havasokra vezető utaknak a kijelöléséről, karbantartásáról vagy létesítéséről a kincstárnak kellett gondoskodnia.

Állategészségügyi okokból, a járványok megelőzése érdekében előírták az itatóhelyek kialakítását. A tanyán kívül minden fordulóban itatóhelynek kellett lennie, a delelőhelyek közelében többnek is. Figyelembe kellett venni, hogy az állatok a vályút fel ne döntsék, abba bele ne mászhassanak, a környékét sárrá ne tapossák. Közvetlenül a szarvasmarhák patakából itatását nem javasolták, mivel a szomszagos állatok felzavarják a vizet, és nem jutnak tiszta vízhez.

Tavasszal, ősszel és esős időjárás esetén éjjelre a havasokon levő szarvasmarhát mindig istállóban, akolban vagy karámokban tartották, csak nappal hajtották ki a legelőre. Tartós szárazságkor vagy meleg időben éjjel is a legelőn hagyhatták, de csak akkor, ha nem voltak vadállatok a környéken. A fejős és növendék állatokra fokozottabban kellett figyelni, de a meddő állatok kint éjszakázhattak.

A legelő egyenletes trágyázása érdekében a havasok magasabban fekvő, szélvédett száraz helyeit kellett választani a szabadban történő éjszakázásra, ahonnan az esővíz a trágyát a mélyebben fekvő részekre is lemosta. Ugyanazon a helyen hét naptól tovább éjszakázni tilos volt.⁵³

Késői vagy korai havazások, tartós esőzések és zivatarok esetén a szarvasmarhát a legelőn tartani egyáltalán nem lehetett, vagy esetleg addig, amíg jól nem laktak. Ilyen időjárási viszonyok alatt a készletben levő szénából kellett pótolni a szükséges táplálékot. A fejős tehenekre ebben az esetben is nagyobb figyelmet kellett fordítani, de a növendék vagy meddő állatok csak fölös szénakészlet felhalmozása vagy szükség esetén kaphattak enni az istállóban.

Ha a szénakészlet lehetővé tette, akkor kora tavasszal és késő ősszel a legelőre történő kihajtás előtt ajánlatos volt az összes állatnak egy kevés szénát adni, nehogy a nedvdús, deres füvet az éhes állatok túlságosan mohón egyék, s azért bél- és emésztési bajaik legyenek. A beteg és gyenge állatokat a betegistállóban kellett etetni, amire széna hiányában a frissen kaszált fű is megfelelt.

Almot a havasi szarvasmarha csak kivételes esetben kaphatott, mivel a szükséges anyag a legtöbb havason hiányzott. A célszerűen, hídlással berendezett istállóban az állatok az alom hiányát könnyen elviselték, ha azonban az alomnak való a havasokon beszerezhető volt, azt az állatok pihenése és a trágya mennyiségének növelése szempontjából be kellett szerezni. Megfelelő alomnak tartották a havasokon levő nedves helyek és hegyi lápok sásos füveit, amelyet az állatok sem frissen lekasálva, sem szénának megszáritva nem esznek meg, de kitűnő alomanyagként számított. Azok a területek, ha nem nagy kiterjedésűek voltak, akkor növelték a havasok értékét, illetve lecsapolásuktól is eltekintettek, mivel az almozás folytán a trágya minősége is javult.

Az alomnak használt füvet mindig megérés előtt kellett kaszálni, nehogy a csíráképes magvak a trágyával a legelőre széthordva a fűtermés minőségét rontsák.⁵⁴

---

megtakarítást eredményezett, az előirányzott 2000 forintból csak 850-et használtak fel. A havasi építkezések összes költségét 10 043 forintra tervezték. KTÁL F. 772., op. 1., od. zb. 88., f. 9–10, 19.

⁵³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 3.

⁵⁴ Uo. f. 5.

A havasok karbantartása

A havasokon szétszórtan fekvő köveket a termékeny terület növelése és a legelő javítása érdekében a legelő terméketlenebb helyein 2 méter átmérőjű, valamint 1 méter magas halmokba kellett összerakni kőfal mintájára.

A kövek összerakása a pásztorok feladata volt, akik ezért a munkáért halmonként bizonyos (nem meghatározott) díjazásban részesültek. A felhalmozott köveket az építkezésekhez, határok megjelöléséhez, gödrök kitöltéséhez használták fel.⁵⁵

Ahol az érvényben levő gazdasági üzemtervek nem engedélyezték a legeltetést a havasi térség alatt közvetlenül elterülő erdőben, ott a havasokat el kellett keríteni. Abban az esetben viszont, ha a havasi legelő alatti erdőben az üzemtervek szerint a legeltetés engedélyezett volt, akkor az erdőterületet legeltetés céljából időről-időre a havashoz csatolták, s azt más legeltetés céljára nem adhatták ki. Több havas alján elterülő, összefüggő és legeltethető erdőt természetes határokkal osztottak fel. Azokon a helyeken csakis a havasi legelőidőszak alatt lehetett legeltetni.⁵⁶

Az erdő megjelölt határa felett a havas területén lévő bokrokra, egyedülálló fákra, facsoportokra és erdőfoltokra vigyázni kellett. Bekerítésüket lehetőség szerint javasolták, mivel a havasi gazdálkodásban, a legelőterület megfelelő karbantartásában és a talaj megvédésében fontos szerepet játszottak.

Ahol a földcsuszamlás veszélye nem állt fenn, engedélyezték a bokros területek kiirtását lejtő és szél irányára merőlegesen, 10 méter széles váltakozó pásztákban. Magas fennsíkron vagy lapos hegygerinceken a bokros területek az uralkodó szélirányra merőlegesen, kisebb-nagyobb csoportok kivételével tarra vághatóak voltak.

A havasi erdőfoltok használatát tiltották. Azokból kidőlt vagy kiszáradt fa kivételével csak olyan fákat lehetett korlátozott számban a talajtól két méter magasságig felnyesni, illetve kivágni, amelyet az erdőgondnokság kijelölt. A fatenyészettel borított havas részekbe csak akkor lehetett szarvasmarhát behajtani, ha az állatokat veszély fenyegette vagy hirtelen elromlott az idő. Ezeken a helyeken a legeltetés tilos volt.

A tanyák környékén és legelőkön, ahol kevés fa volt, a meglévő fákat, facsoportokat és bokrokat védeni kellett, szükség esetén azokat bekeríthették. Ahol pedig hiányoztak, ott a védelmi intézkedések betartása mellett telepítésüket ajánlották. Ültetni bármilyen fát lehetett, de védőfának különösen a vörösfenyőt és a hegyi juhart találták alkalmasnak.

Azokat a területeket, ahol fennállt a földcsuszamlás veszélye, elsősorban a nedves helyeket, ki kellett vonni a legeltetés alól. A havas területén fát vágni csakis az erdőtiszt engedélyével és kijelölése mellett lehetett. Az engedély nélküli favágás erdőkihágást jelentett.⁵⁷

A legelőn előforduló gyomokat és az állatok által nem kedvelt fűfajtákat megérés előtt le kellett kaszálni. Ezért a havasi személyzet felelt, s a munkáért külön jutalomban részesültek. A pásztorokat a gyomok kiirtása végett keskeny, ék alakú ásókkal szerelték fel. A

---

⁵⁵ Uo. f. 3.

⁵⁶ Uo. f. 6.

⁵⁷ Uo.

hangyabolyokat, vakondtúrásokat szét kellett dobálni, és a kopár helyeket gyepféglákkal kellett elfedni.⁵⁸

A megfelelő és rendszeres trágyázás elvégzésére minden havason legalább egy, a nagyobb havasokon 50 darab normáljószág után egy külön alkalmazottat, az ún. tanyást (tanyalegényt) kellett felfogadni, akinek munkája teljesítése céljából kapnia kellett egy alacsony kerek taligát és a vontatáshoz szükséges vonóállatot teljes felszereléssel. A tanyás kötelessége volt az istállókat, aklokot, karámokat minden reggel gondosan kitakarítani, az összegyűlt trágyát a tartókba elhelyezni. Az istállók kitisztítása után, ha almot nem használtak, a trágyát naponta kihordták és szétterítették. Amennyiben használtak almot, akkor a tartókba rétegesen elhelyezték a trágyát, s annak átérése után – 14-20 nap múlva – hordták ki a legelőre. Száraz időben a rétegesen felrakott trágyát naponta meg kellett öntözni. A tanyák elhagyásakor az összes trágyát ki kellett hordani, s a tartóknak üresen kellett maradni. Ugyancsak a tanyás kötelessége volt a delelő és éjjeli pihenőhelyeken a trágyát összegyűjteni, valamint a kijelölt helyre elszállítani.⁵⁹

A legelőrészek használata után a tanyás vezetése alatt a pásztorok bejárták a területet, a trágyalepényeket gereblyével elegyengették. Ez a munka a pásztoroknak is kötelessége volt. A rendszeres trágyázásért a tanyás volt felelős, valamint ő felügyelte, hogy a havason túltrágyázott hely ne legyen, mivel az rontotta a legelő minőségét.

A havas egész területét minden öt évben egyszer meg kellett trágyázni. A területek sorrendjét a helyi viszonyok figyelembevételével a havast kezelő erdőtiszt állapította meg. A trágyázás a legsoványabb részekben kezdődött, és fokozatosan haladva az utolsó legelő-rész után ugyanarra a helyre tértek vissza. A széthordás megkönnyítésére a tanyáktól kiindulva utakat jelöltek ki, de csak a nehezen járható részekben, meredek lejtőkön vagy ingoványos talajon, mivel könnyű taligával a lankásabb részekben bármilyen irányba haladhattak.

A régi tanyahelyeken felhalmozott trágya a legelő műtermésének javításához szintén felhasználható volt. Ugyancsak javította a műtermést a havasokon előforduló zsombékok iszapos földje, amit a kopár és köves részekben terítettek szét.⁶⁰

Állami és tulajdonosi kötelezettségek

A nagyobb szabású talajjavításokra, talajkötésekre, vízellátásra, lecsapolásra, öntözésre, istálló-, ház- vagy útépitésre vonatkozó javaslatokat szolgálati úton lehetett beterjeszteni, és az építkezésekről az illetékes hatóság intézkedett.

A havasi legelőterületekre – a helytől függően változó fűbér miatt – külön szerződések vonatkoztak, amelyről a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség vezetője megküldött egy példányt a földművelésügyi miniszternek. A fizetési határidő július 15-re és október 1-jére esett.⁶¹

A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség felügyelete alá tartozó havasok használati díját (a legeltetési bér, a pásztor fizetése, istállóbér és kezelési költség együttesen) a bárcák

---

⁵⁸ Uo. f. 3.

⁵⁹ Uo. f. 6.

⁶⁰ Uo. f. 7.

⁶¹ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 29., f. 1.

alapján szedték be. A befizetett összeget egy normáljószág után, azaz egy felnőtt szarvasmarha után állapították meg.

Az összeget a legeltetési időszakban két egyenlő részben fizethették be, amiért a községi bírók feleltek. Minden község, illetve havasi legelő esetében megállapították a fizetési határidőket. Amennyiben a bérlők nem tartották be a határidőt, akkor peres úton, bírósági végzést követően hajtották be az elmaradt béreket. A kirendeltség megbízottjának jogában állt – a hatósági beavatkozás mellőzésével – a felhajtott állatállományból lefoglalni annyi állatot, amennyi értéke fedezte a tartozást.⁶²

Megállapították a felhajtható állatok számát is, amiért szintén a községi előljárók feleltek. Mivel a pontos befizetésért felelősséget vállaltak, azért legeltetési kedvezményt kaptak: bizonyos számú állatot ingyen legeltethettek. Abban az esetben viszont, ha nem hajtották fel a megfelelő állatlétszámot a havasi legelőkre, akkor elveszítették ingyenes legeltetési jogukat.

A bérlőknek akkor is ki kellett fizetni a legelőbért, ha az állatok a legeltetési időben a rossz időjárás miatt leszorultak a havasi legelőkről, illetve nem követelhetek más legelőt állataik számára. A bérlőknek kártérítést kellett fizetniük, ha fel- vagy lehajtáskor a jószágok idegen tulajdonosok földjén vagy erdejében kárt tettek.⁶³

A befizetett összegek ellenében a kincstár fizetett minden, havasokhoz tartozó berendezést, karbantartást, beleértve a gazdálkodás szempontjából fontos havasi utak fenntartását és újak létesítését, valamint a pásztorok és más alkalmazottak bérét.

A helyi érdekek figyelembevételével a kincstári havasok közül a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottján keresztül olyan havasokat jelöltek ki a környékbeli községek számára, amelyek állataik ellátására szükségesek voltak. Az állatokat nem, ivar és kor szerint legeltették.

A kincstárral kötött megállapodást, a havasok marhabírását, egy normáljószág után fizetett összeg nagyságát minden év január 1-ig ki kellett hirdetni a községekben, valamint azt a napot is, amikor az erdőigazgatóság és a miniszteri kirendeltség megbízottja az állatok összeírása végett a községekben megjelent. Az állatösszeírásokat március 15-ig kellett elvégezni.⁶⁴

A községek előljárói ennek érdekében gyűlést hívtak össze, a lakosságot tájékoztatták, és megválasztották az állatok összeírásánál közreműködő négy férfit. Figyelmeztették az állatok tulajdonosait arra a kitűzött határidőre, amikor személyesen vagy megbízottaik által bejelenthetik az állatokat. Az összeírás alkalmával a kincstári szarvasmarhát legeltetni kívánó birtokosok az összes lábasjószágukat kötelesek voltak állatnemek szerint bejelenteni és összeírtni.

Az összeírásra kitűzött határidő alatt az erdőigazgatóság megbízottja, a hegyvidéki kirendeltség helyi megbízottja, a községi előljáróság és az állattulajdonosok képviselői a jelentkezőket külön íven, a jelentkezés sorrendjében jegyzékbe vették annak figyelembevételével, hogy bizonyos havasokra csak olyan fajtájú, nemű és korú állatokat hajthattak fel, amelyeket az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség már korábban kijelölt. Amennyiben a bejelentéseket követően a havas marhabírásától nagyobb legelőre volt szükség, akkor a többlet állatállományt a többi, még nem túlterhelt havas között

⁶² KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 16., f. 7.

⁶³ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 44., f. 7.

⁶⁴ Uo.

osztották szét. Ha általános volt a túljegyzés, akkor a kihajtható állatok számát a meghatározottra kellett csökkenteni. Elsősorban az üzletszerű állattartással foglalkozók állatait utasították vissza részben vagy teljesen. Ezt követően a legtöbb állatot bejelentett földművesek állatainak legeltetését korlátozták, amennyiben a megszabott marhabíráson felül voltak. Egyenlőség esetén sorshúzással döntöttek arról, kinek a szarvasmarháját törlik a bejelentésből.⁶⁵

Akik az állami akcióval szemben ellenállást tanúsítottak vagy közönyösek voltak, akár önként, akár rábeszélésre tették, azok állatait mindenképpen törölték a jegyzékből.

A bejelentkezési ívek lezárása után utójelentkezéseket csak akkor lehetett elfogadni, ha a felvett állattulajdonosok közül valaki visszamondta a legeltetést vagy a megüresedett helyet már újból be lehetett tölteni. Abban az esetben, ha valamelyik havasra a meghatározott állatállománytól kevesebbet jelentettek be, akkor az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottjának hozzájárulásával más községből is terelhetek oda állatokat. A bejelentésekről részletes jegyzőkönyvet vezettek, amit az erdőigazgatóság, a miniszteri kirendeltség megbízottjai, a községi előjáróság és a gazdák képviselői írtak alá. Ha nyolc napon belül nem érkezett panasz, akkor a jegyzőkönyveket és a bejelentkezési íveket az erdőigazgatóság jóváhagyta. A felmerült panaszok elbírálására a miniszteri kirendeltség véleményének meghallgatásával az erdőigazgatóság volt illetékes, amely minden összeírással kapcsolatos ügyben határozott. Amennyiben az erdőigazgatóság és a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség között nézetkülönbségek adódtak, akkor az ügy a földművelésügyi miniszter elé került.

A jóváhagyott bejelentési íveket, amelyeken feltüntették az állatok fajtáját, nemét, korát és számát, a községi előjáróságnak elküldték, és a községben legkésőbb április 1-ig kihirdették.⁶⁶

Pontosan meghatározták a havasi személyzet létszámát. A havasokra felhajtott szarvasmarha őrzésére, gondozására és együttes használat esetén a fejéshez szükséges pásztorokat az állattulajdonosok választották meg. A kincstárnak csak jóváhagyási joga volt, amit az erdőigazgatóság és a hegyvidéki kirendeltség meghallgatásával gyakorolt.

Orvvadászok, iszákos vagy megbízhatatlan emberek, valamint olyanok, akik korábban munkájukat rosszul végezték, pásztorok vagy más havasi alkalmazottak nem lehettek. A megválasztott személyeknek munkásigazolvánnyal vagy cselédkönyvvel kellett rendelkezniük.

A havasokra felhajtható állatok tulajdonosai a községi előjáróság közreműködésével, szavazással választották meg a havasi személyzetet, és az erdőigazgatóság jóváhagyásával megegyeztek velük a díjazásban. A választás eredményét bejelentették az illetékes erdőgondnokságnak, amely jóváhagyás végett beterjesztette az erdőigazgatóságnak. A személyzetet jóváhagyás esetén megegyezés szerint felfogadta. A szerződést a községi előjáróság a személyzet munkásigazolványába vagy cselédkönyvébe bejegyeztette, s ezután beküldte az erdőgondnokságnak. A kincstár vagy a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség részéről esetlegesen felmerült kifogás esetén a személyzetet részben vagy teljes egészében újraválasztották.⁶⁷

---

⁶⁵ Uo. f. 8.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. f. 9.

A megválasztott egyénekért felelősséget anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt az állattulajdonosok viselték. A legeltetések következtében általuk elkövetett szabálysértések vagy bármilyen károk után kiszabott büntetésért, kártérítésért vagy bírságért felelősséggel tartoztak. Az állattartók a pásztorok bérét havasonként külön-külön állapították meg, amit havi részletekben a kincstár fizetett. Kiadásával a legeltetési idényben kizárólag a havast felügyelő erdőtiszt rendelkezett.

Azokat a személyeket, akik nem feleltek meg vagy engedetlenek voltak, az erdőtisztnek jogában állt megbírságot vagy elbocsátani. A megürült helyet ugyanúgy, ahogyan az előző munkás viszonylatában történt, választások révén lehetett betölteni.

A havasi személyzet létszámát úgy határozták meg, hogy minden önálló havasi gazdaság rendelkezett egy számadóval és egy kisbojtárral. A tanyást a kincstár alkalmazta, ezenkívül egy pásztorot számítottak minden 15 normáljószág után, valamint 60-70 darab ökör, rideg- és növendékmarha után. Azonban mindig a helyi körülmények voltak az irányadók.⁶⁸

Azoknak a tulajdonosoknak, akik fejős állatot tartottak a havasokon, még a személyzet megválasztása előtt meg kellett határozniuk, hogy a tejhozamot miképpen fogják használni és a tejtermékeket értékesíteni. Nézeteltérés esetén, amennyiben nem tudtak megállapodni, a fejős állatok arányának számbavételével szavazás döntött az értékesítésről.

Tejhasználat és értékesítés tekintetében a tulajdonosoknak szabad rendelkezési joga volt, és arról maguk, saját költségükön gondoskodtak. Ha azonban a tejjgazdaságot szövetkezeti alapon szervezték meg, akkor a kincstár a hegyvidéki kirendeltség közreműködésével szakértő sajtimestert vagy juhászt alkalmazott, valamint a szükséges berendezések beszerzését támogatta. Az erre a célra felvett személyzet fizetését és a berendezés költségét állatonként elosztva, a legeltetési bárca kiváltásával egyidejűleg kellett befizetni. Azok a tejszövetkezetek, amelyek a királyi törvényszék által jóváhagyott alapszabállyal rendelkeztek, a költségeket a tejjövedelemből is kifizethették.

A szarvasmarhák felhajtása a havasokra

A szarvasmarhák felhajtásáról az időjárás figyelembevételével a havast kezelő erdőtiszt a községi előljárákkal egyetértésben határozott. Az időpontot 14 nappal korábban a községi előljárási bizottság kihirdette, és a felhajtás napjáig minden állattulajdonos köteles volt kiváltani a legeltetési bárcat. A bárcat névre szólóan állították ki, másra nem lehetett átruházni. A havasra felhajtott marhát más havason vagy községben levő állattal kicserélni nem volt szabad.⁶⁹

A felfogadott pásztorok a felhajtás előtt hat nappal kötelesek voltak az erdőtisztnél jelentkezni, attól kezdve annak rendelkezése alatt álltak, valamint a kapott rendeleteket, utasításokat kötelesek voltak pontosan betartani. A pásztorokat először a havasi tanyák rendbehozatala végett felküldték a havasra, ahol felhajtás napján átvették a gondozásukra bízott szarvasmarhát, amiért felelősséggel tartoztak az állatok tulajdonosainak.⁷⁰

---

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

A felhajtásról az állattulajdonosok maguk gondoskodtak. Határidő előtt és határidő után tilos volt állatokat felhajtani a havasra. A marhák felhajtására használható kincstári birtokokon átvezető utakat az erdőtiszt határozta meg, és csak arra lehetett felhajtani az állatokat.

A legeltetés folyamatát a kincstár szabályozta a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség által. Az állattulajdonosoknak abba semmilyen beleszólási joguk nem volt, azonban bármikor megsemmisíthették szarvasmarháikat és a gazdaságot. A havasi alkalmazottak is a kincstár szolgálatában és ellenőrzése alatt álltak, kötelesek voltak a megállapított szabályokhoz alkalmazkodni. A szarvasmarhában bármilyen okból bekövetkezett károkkért a kincstár felelősséget nem vállalt.

A havasokon legelő állatok részére szükséges sóról, zabról és korpáról az állattulajdonosoknak kellett gondoskodni.

A havasi évad alatt a szarvasmarhát az igazolt tulajdonos csak az erdőtiszt külön engedélyével vehette át.

Ősszel a felelős erdőtiszt a községi elöljáróval együtt szabta meg a havas elhagyásának és az állatok lehajtásának végső időpontját, azt nyolc nappal korábban kihirdette a falusi elöljárósággal az állattulajdonosok számára. A szarvasmarhát a birtokos igazolt megbízottjai részére átvételi elismervény ellenében adták át. A lehajtásra csak az erdőtiszt által kijelölt utak voltak használhatók. A megszabott határidőn túl tilos volt a havasokon szarvasmarhát tartani.

A havasok elhagyása előtt a pásztorok a havasi tanyákat, istállókat és a felszerelést kötelesek voltak rendbehozni, az erdőgondnokság megbízottjának átadni, valamint a trágyázást elvégezni.

Az erdőgondnokságok feladata volt az elhullott állatokról, a kényszervágások okairól, az elhullott állatok értékéről, a hús, bőr értékesítésének módjáról, a beszedett pénzösszegekről havasonként elkülönítve pontos beszámolót készíteni, amit az erdőhatóságnak minden év október 15-ig kellett betérjeszteni.⁷¹

1901-ben a havasi legelők nagyobb részét Bereg megyében már bárcázás útján hasznosították. Amíg a korábbi években a legelőket bérbe adták, akkorra már csak a megye északkeleti részén, a galíciai határhoz közel fekvő havasi legelőket adták ki teljes egészében bérbe, ami a havasi legelőterületeknek mindössze a hatod részét képezte.⁷²

A havasi legeltetés a hegyvidéki gazdálkodás piacra való termelésének a kezdetét jelentette. A hegyvidéki akció elsődleges célja az emberek megélhetésének a biztosítása, az önálló gazdálkodás megszervezése volt. A legeltetett állatok tejtermékeinek a hasznosítása az állami felügyelet alatt álló havasokon azonban már kilépett a zártkörű gazdálkodás kereteiből.

Mivel a havasokra felhajtott állatok a legeltetési időben nem tértek haza, a megtermelt tejből sajtot vagy – ritkábban – vaját készítettek értékesítés céljából. A kapott pénzösszegeből egyrészt a termékeket elkészítő személyeket fizették, valamint biztosították az ehhez kapcsolódó munkálatok költségeit, másrészt a fennmaradt jövedelmet arányosan szétosztották a gazdák között. Az állattartók számára a havasi legeltetés ezáltal nemcsak

---

⁷¹ Uo. f. 10.

⁷² MNL OL K 26. 1902-XXXI-1134.

kiadást jelentett, hanem anyagi juttatásban is részesültek azon túl, hogy állataik megfelelő ellátást kaptak.

Gazdasági akciók Magyarország hegyvidéki régióiban

Az 1897-ben megkezdődött hegyvidéki akciót az 1902-ben elindított székelyföldi akció követte. Az akkori miniszterelnök, Széll Kálmán (1899–1903) pénzügyi támogatásban részesítette a gazdasági programokat. Állami támogatásként a székelyföldi gazdák segélyezésére 38 000 koronát, gazdasági egyesületek létrehozására 70 000 koronát utaltak ki, ami az alapját képezte a gazdasági programnak. A Földművelésügyi Minisztérium 1902. május 1-i rendelete alapján nevezték ki Sándor Jánost székely kormánybiztosnak. A kormánybiztossághoz beosztott miniszteri alkalmazott, dr. Koós Mihály kiküldetése előtt Munkácson tanulmányozta a hegyvidéki kirendeltség ügymenetét és addigi eredményeit. A székelyföldi akció kialakítása, szervezeti és működési szabályzatának kidolgozása szempontjából a hegyvidéki kirendeltség mintát jelentett. A későbbiekben is előfordult, hogy Marosvásárhelyről tapasztalatszerzés miatt Munkácsra utaztak.⁷³

A kirendeltségek szabályzatának a kidolgozásában is példaként szolgált *A Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség helyi megbízottainak teendőiről szóló szabályzat*.⁷⁴ Az egységes szervezeti és működési szabályzatot 1913-ban dolgozták ki.

A hivatal élén a miniszter által kinevezett tisztviselő állt, aki a kirendeltség személyzetének, valamint a hatáskörébe utalt hivatalok, intézetek vezetőinek és az önálló működésre jogosított hivatali közegeknek is a főnöke volt. Ő volt felelős a kirendeltség összes teendőinek pontos és helyes ellátásáért.

Ügyszintén a miniszter nevezte ki az állandó helyettest, aki a kirendeltség vezetőjének a távollétében vagy akadályoztatása esetén hatáskörében ugyanolyan felelősséggel önállóan intézkedhetett, de főnöke bizonyos esetekben az intézkedést fenntarthatta magának. Ha állandó helyettes nem volt kijelölve, akkor is időről-időre a miniszter nevezett ki helyettest. A kirendeltségek kellő gazdasági szakképzettséggel rendelkező személyzetét szintén a miniszter nevezte ki.

A miniszteri kirendeltségek bevételeit és kiadásait a házipénztárban rögzítették, a pénztárnoki és ellenőri feladatokat két tisztviselő látta el. A pénztári és számviteli utasítás szabályozta a pénztár kezelését és a teendők ellátását. A minisztérium által évenként jóváhagyott költségvetés biztosította a kiadások fedezését, de csak a működési tervzetben és a kiadott rendeletekben megállapított célokra. A megszabott összegek keretén belül gazdálkodhattak, vezetőik teljes anyagi felelőssége mellett.⁷⁵

A kezdetekben az akciók ügyeit Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a minisztériumon belül az Elnöki Osztályhoz sorolta, amelynek élén Balogh Vilmos miniszteri tanácsos állt. Az ágazati kérdésekkel a megfelelő szakosztályok foglalkoztak. Darányi lemondása után Tallián Bélát nevezték ki földművelésügyi miniszternek, aki 1903. november 5-ei rendeletével létrehozta a kizárólag kirendeltségi ügyekkel foglalkozó IX. főosztályt, amely élére Balogh Vilmost nevezte ki. A politikai válságok után 1906-ban, Darányi

⁷³ Balaton 2004. 45–49.

⁷⁴ KTÁL F. 772., op. 7., od. zb. 8., f. 1–8.

⁷⁵ Balaton 2004. 42–43.

Ignác második minisztersége alatt kezdtek ismét komolyabban foglalkozni a kirendeltségek ügyeivel. 1907-ben a IX. főosztályt több ügyosztályra osztották, 1908-tól a IX/A/1 ügyosztály irányította a hegyvidéki és székelyföldi, 1910-től a felvidéki akció ügyeit. Elkezdődött a területi kiterjesztésük. 1908-ban Zsolnán megszervezték a felvidéki kirendeltséget Árva, Trencsén és Liptó megyékre kiterjedően, 1911-től Zólyom, 1913-tól Bars-Gömör-Kishont és Turóc vármegye is hozzátartozott; 1909-ben a székelyföldi akciót bővítették Kolozs, Szilágy és Alsó-Fehér megye 58 községével erdélyrészi gazdasági akció néven. Tisza István kormányában Serényi Béla minisztersége (1910–1913) idején több megyében szerveztek kirendeltségeket, amelyek szakhatóságokká fejlődtek és a feladatkörük is bővült, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva minisztériumi programok végrehajtását valósították meg. 1913-ban Serényi a szakszolgálatokat közvetlen hatósága alá helyezte és átszervezték a kirendeltségeket. A kirendeltségek 1913-tól az állami közigazgatás egyfajta középfokú szervezeteként működtek, igaz, az adminisztráció teljes átalakítására nem került sor. A kirendeltségek alá tartoztak a Földművelésügyi Minisztérium külső hivatalai és szakközegei, kapcsolatot a minisztériummal a kirendeltségen keresztül tartottak, csak sürgős esetben kaptak a tárcától közvetlen utasításokat. A kirendeltségek a tisztviselőket és hivatalos közegeket saját hatáskörükön túl az intézkedések és rendeletek végrehajtása során igénybe vehették. Az egyes intézkedések végrehajtását akkor kellett a kirendeltségi személyzetnek elvégeznie, ha azokat a közigazgatási hatóságok vagy társadalmi szervezetek nem végezték el.⁷⁶

1914-ben a temesvári kirendeltséget megszüntették, körzetét a kolozsvárihoz csatolták. A költségvetés felszabadult pénzkeretével a Földművelési Minisztérium a Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség mintájára Eperjes központtal megszervezte egy újabb kirendeltség felállítását. A feladattal az 1908-tól a Hegyvidéki Minisztériumi Kirendeltség élén álló Berzeviczy Zsigmondot, korábbi gazdasági főfelügyelőt bízták meg. Az új kirendeltséghez tartozott Gömör-Kishont, illetve korábban a hegyvidéki kirendeltséghez tartozó Sáros, Szepes és Zemplén megyék területe.⁷⁷

Az eperjesi kirendeltség hivatali épületének megvásárlása céljából 1914. február 7-én Berzeviczy Zsigmond szerződést kötött Eperjesen a háztulajdonosokkal, báró Ghillány Lászlóval és feleségével, Meliorisz Lenkével. A szerződés alapján a haszonbérleti szerződést a ház kezelője, Kovalszky Ágoston, eperjesi lakos írta alá. A haszonbérleti szerződés is az ő nevére volt kiállítva, valószínűleg ő képviselte a háztulajdonosokat. A szerződés 1914. május 1-jétől 1926. április 30-ig terjedt volna.⁷⁸

Az épület az ún. Szentandrásy-féle alapítványi ház volt, ami a Fő utca 49. szám alatt szerepelt, annak az Árok utcára néző első és második emeleti részét kapta meg a kirendeltség. Az épületben hivatali vendégszoba volt, de külön lakást addig még nem sikerült szerezni a kirendeltség vezetőjének.

A hivatal bútorzatát az akkor megszűnő temesvári kirendeltségről vitték át Eperjesre, amiről 1914. március 20-án intézkedtek, s azt 1914. április 16-án adták fel a vasútra.⁷⁹

---

⁷⁶ Uo. 40–42.

⁷⁷ Uo. 43.

⁷⁸ MNL OL K 536. 1913. november 14. – 1914. április 16. Az épület az 1416. számú telekjegyzőkönyvi, 108 és 109. helyrajzi és 322–323. régi / 49. új összeírási számmal szerepelt.

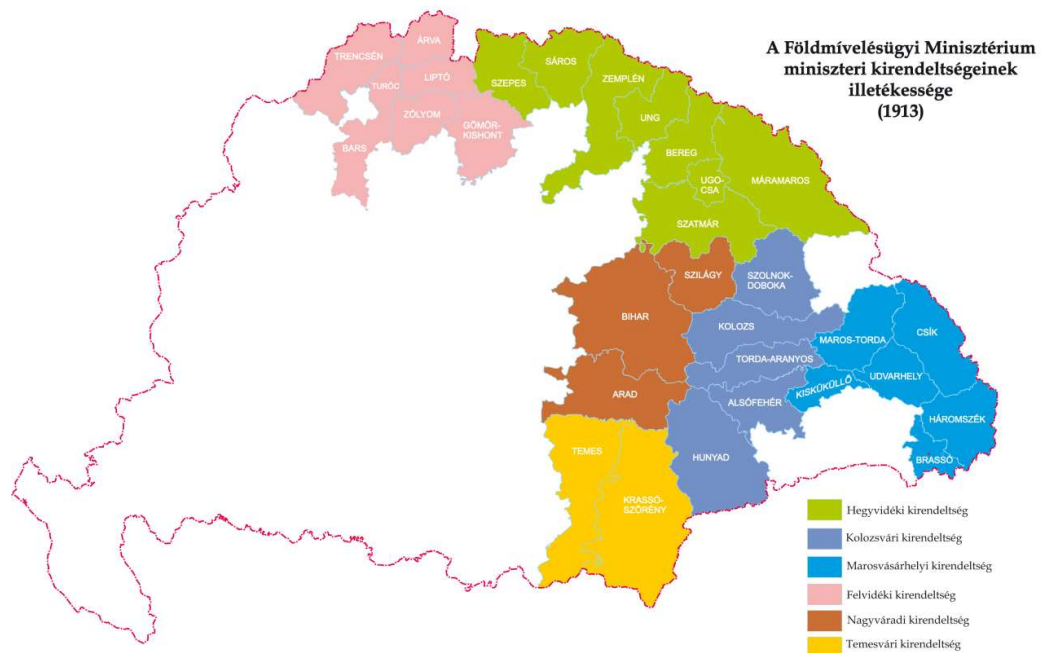
⁷⁹ MNL OL K 536.

1914-ben a kirendeltségekhez tartozó megyék száma elérte a 31-et, ami a korabeli Magyarország vármegyéinek csaknem a felét tette ki. 1918-ban a minisztériumban összevonták a kirendeltségek és a gazdasági felügyelőségek osztályát, amit a mezőgazdasági közgazgatás elnevezésű ügyosztály látott el. A földművelésügyi igazgatóságok dologi és személyi ügyei mellett az ellenséges betörés okozta károk helyreállítása és a gazdasági élet megindítása volt az ügyosztály feladata.

A kirendeltségek érdemileg 1914-ig, a háború elejéig tudták elvégezni a rájuk bízott feladatokat. A háborús viszonyok, az ellenséges csapatok betörése által okozott károk, a menekülthullám és a hegyvidéken megjelenő élelmiszerhiány rendkívüli mértékben beszűkítette tevékenységüket. Működésük sok esetben az élelmiszerszükséglet felmérésére, s amennyiben segílyt kaptak, azok kiosztására korlátozódott. 1918 után egy új történelmi helyzetbe, politikai és gazdasági környezetbe kerülve, a kirendeltségek fokozatosan megszűntek létezni.

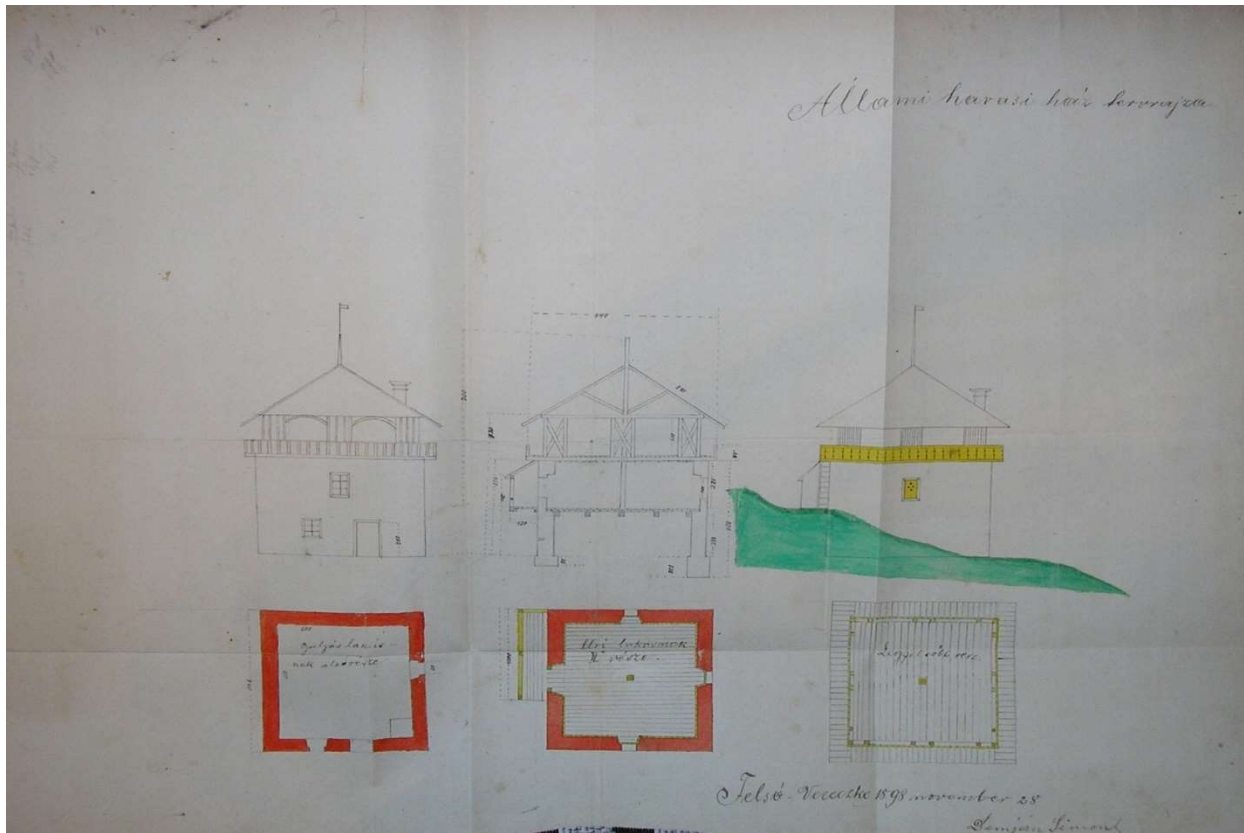
1. melléklet

1. Hegyvidéki kirendeltség (székhelye: Munkács), működése Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung, Sáros, Szatmár, Zemplén, Szepes vármegyék
2. Marosvásárhelyi kirendeltség (székhelye: Marosvásárhely), működése Brassó, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő, Maros-Torda és Udvarhely vármegyék
3. Kolozsvári kirendeltség (székhelye: Kolozsvár), működése Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos vármegyék
4. Felvidéki kirendeltség (székhelye: Zsolna), működése Árva, Bars-Gömör-Kishont, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom vármegyék
5. Nagyváradi kirendeltség (székhelye: Nagyvárad), működése Arad, Bihar és Szilágy vármegyék
6. Temesvári kirendeltség (székhelye: Temesvár), működése Krassó-Szörény és Temes vármegyék

(Forrás: <http://archivnet.hu/images/galeria/1487.jpg> (térkép) (Utolsó letöltés: 2016. április 2.); Balaton 2004. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. 41. (szöveg))

2. melléklet

A havasokon megépített egyik állami lakóépület tervrajza. (Forrás: KTÁL F. 772., op. 1., od. z/b. 88., f. 5.)

László Braun

The First Years of the Mountainous Action – Lead by Ede Egán

The Mountainous Action was the aim of the farming modernization of the Carpathian areas around the turn of the 19th-20th century. The base model was the Swiss type of farming. The idea – and thereby partly the implementation as well – was initiated by Ede Egán, who led the Mountainous Ministerial Branch Office (established in Bereg county) between 1897 and 1901 that controlled the operation of the settlements of the four north-eastern counties: Bereg, Máramaros, Ugocsa, and Ung.

The lagging upland farming methods did not accommodate to the facilities, instead, they primarily meant a copying of the lowland farming methods. Besides this, another aim of the action controlled by the Ministry of Agriculture was to end landlessness and poverty, and to make a clear sweep of the low level educational standards and literacy.

The leasing of land was managed by the entailed lordship of the Schönborn family, with governmental intervention.

The Exchequer leased more than 12 000 cad. acre of land in 1897 from the lordship, which was underleased in turn to the local smallholders.

This significantly alleviated the land needs of the farmers, and the majority of the leased land was gradually purchased by smallholders.

Another part of the land was looked after by the Mountainous Ministerial Branch Office, which was leased primarily for grazing purposes. This version of the lease was called labelling.

During the late 19th, early 20th century, the upland action in the North-eastern Carpathians meant, on the one hand, a national aid program affecting several areas of life in the struggle against poverty; and on the other hand, recognizing the values of upland farming, it provided an improvement opportunity for the inhabitants.

Források

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 26	Miniszterelnökségi Levéltár. Központilag iktatott és irattározott iratok.
K 184	Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár. Általános iratok.
K 536	A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Hegyvidéki Kirendeltsége.
KTÁL	Kárpátaljai Területi Állami Levéltár.
F. 772.	Magyarország Földművelésügyi Minisztériumának Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltsége.

Forráskiadványok

Iratok 1956.	Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. kötet, 1892–1900. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta: Kemény G. Gábor. Bp., 1956.
--------------	--

Szakirodalom

Balaton 2004.	Balaton Petra: A székely akció története. Bp., 2004. (Erdélyi Történeti Füzetek 1.)
Botlik 1997.	Botlik József: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Bp., 1997.
Botlik 2000.	Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkelet-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Bp., 2000.
Gottfried 1999.	Gottfried Barna: A „rutén akció” Bereg vármegyében (1897–1901). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. XIII. Szerk.: Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. 195–202.
Kazy 1904.	Kazy József: Az északkárpatmenti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítő akció hat évi működésének ismertetése. Bp., 1904.

Vigh Barbara

Egy többlakos mánás, Széchenyi István gróf vidéki térhasználata 1840 és 1843 között a naplóregisztereinek tükrében

Bevezetés

Tanulmányomban az első vizsgálati eredményeimet teszem közzé abból a megkezdett kutatásból, amely Széchenyi István mindennapi életének feltérképezésére irányul, s amely döntően a gróf naplójának regisztereire épül. Munkám egy élet (életszakasz) térszerkezetéről szól, így a konkrét elemző munka előtt mindenképpen tisztázni szeretném röviden, hogy miért fontos vizsgálati tárgya a történettudománynak (is) a „személyes tér”, és milyen forrásbázisra épül a kutatásom.

„*A tér semmiképp sem üres entitás, amely háttérben álló díszletként szolgál csupán az előtérben zajló események kereteként.*”¹ – írja Gyáni Gábor egy a térbeli fordulatról (*spatial turn*) írott tanulmányában. A leginkább Michel Foucault nevéhez fűződő térfordulat képviselői – köztük maga Gyáni is – úgy vélik, hogy az időbeliséget középpontba állító vizsgálatok mellett figyelmet kellene szentelni a tér kutatásának is, ugyanis a tér alapvetően meghatározza az egyes emberek mindennapi cselekedeteit, mozgását, kapcsolati rendszerét vagy akár identitását (stb.) is.²

Ez a paradigmaváltás több tudományterületen is végbement és természetesen a történészek egy része is reagált rá, amit nemcsak a „térkonferenciák”³ de a sokasodó térvizsgálattal foglalkozó tanulmányok is bizonyítanak. A Korall 2011/45. számában például már jó pár a „Városi terek – városi térhasználat” témájában íródott tanulmányt gyűjtött „csokorba” a folyóirat szerkesztősége, bemutatva az érdeklődő olvasóknak azt, hogy jelenleg a városi tér mint kutatási probléma került a nézőpontváltás középpontjába.⁴

A történészek a városi térhasználatot több szempont alapján igyekeznek feltérképezni. A középkori Párizsra vonatkozóan a kutatók többek között bírósági iratanyagokban megjelenő tanúk elbeszéléseiből a város kivégzőhelyeit, az oda vezető útvonalakat s általában azt vizsgálták, hogy egy-egy területen kinek volt pallosjoga, ezáltal rekonstruálva az egyes uradalmak területeit; ugyanakkor egy másik nézőpontból közelítve a textiliparbeli szakmai kapcsolatok szintén a vizsgálat tárgyát képezték.⁵ Karsten Igel tanulmányában ugyancsak a társadalmi csoportok városon belüli elhelyezkedését elemezte, bár kutatásában már az egyén szintjéig is eljutott.⁶ A legtöbb ilyen jellegű tanulmány a felhasználható források szűkössége miatt azonban sokszor csak az egyes személyek lakhelyének behatárolásáig tud eljutni, mindennapi mozgásuknak letérképezéséhez az ilyen típusú bázisokban már

¹ Gyáni 2007.

² Vö. Gyáni 2007. A szerző a térbeli fordulatról bővebben: Gyáni 1999.

³ A Leedsi Egyetem Középkortudományi Konferenciáján 2011-ben a városi tér története mint kutatási szekció is szerepelt a programban, amiről Nagy Balázs a Korall „hasábjain” is tudósított (Nagy 2011.).

⁴ Korall, 12. (2011) 45. sz.

⁵ Bove–Bourlet–Le Maresquier 2011.

⁶ Igel 2011.

nincs elegendő adat.⁷ Ezt bizonyítja Majorossy Juditnak a középkori Pozsony társadalmi térhasználatának rekonstrukciója kapcsán készült két esettanulmánya,⁸ de Szilágyi Zsolt-nak a Horthy-korszak kecskeméti multipozicionális elitjének pár tagjáról készített írása is.⁹

A személyes térhasználat vizsgálatához a fent említett okoknál fogva tehát más típusú, leginkább autobiografikus források alkalmazása szükséges. Gyáni Gábor szerint azonban egy ilyen kutatáshoz a kései visszaemlékezések vizsgálata nem elégséges, így ő olyan forrástípust keresett, amely a korabeli világot a maga hétköznapiságában meséli el.¹⁰ Ez lenne a napló, amely nem a nyilvánosság elé szánt írás, éppen ezért teljesen hétköznapi, sokszor „banális” témákat tartalmaz amellett, hogy íróik legtöbb esetben az egyedi eseményekre is reflektálnak bennük.¹¹ A naplók társadalomtörténeti kutatásának egyik meghatározó képviselője az angol Alan Macfarlane volt,¹² a hazai tudományos életben a hasonló vizsgálatok elméleti összefüggését a már többször idézett Gyáni Gábor jelölte meg, amikor azt vizsgálta mennyiben és hogyan lehet a napló társadalomtörténeti forrás.¹³ Szerinte az ilyen típusú források nemcsak az életmód vizsgálatára alkalmasak, a Gyáni által képviselt történeti antropológia tehát már további utakat keresve a naplóírók tér-idő beosztására, emberfogalmára stb. keresi a választ.¹⁴ Ebbe a trendbe illeszkedik azon tanulmánya is, amelyben a dualizmuskori Budapestet veszi vizsgálat alá, arra a kérdésre reflektálva egy korabeli pár (a Csorba házaspár) beszámolója alapján, hogy hogyan alakult ki a fővárosi polgári identitás.¹⁵ Néhány naplóra vonatkozóan hasonló jellegű térhasználati vizsgálat már történt,¹⁶ a lehetőségek azonban még számos tekintetben „kiaknázatlanok”. Gróf Széchenyi István naplója például annak ellenére, hogy a reformkor talán legtöbbet idézett forrása, önálló társadalomtörténeti kutatások alapja mégis csak a legújabb időkben lett,¹⁷ térhasználat szempontjából pedig még kevésbé „méltatott”. Jelen tanulmányomban így arra teszek kísérletet, hogy a „legnagyobb magyar” egy hároméves diétaközi (1840 május és 1843 május közé eső) időszakának országos helyszínváltozásait nyomon követve vizsgáljam, hogyan alakul egy Széchenyihez hasonló többlaki mágnás mindennapos térhasználat, illetve, hogy mennyire befolyásolja mindennapi életét a tér, különös tekintettel a társas kapcsolataira és életritmusára.

Széchenyi naplója mint „térhasználati” forrás

Széchenyi naplóját 1814-ben kezdte írni, és 1819. június 6-ai bejegyzése után a napló-jegyzetei már folyamatos rendben követik egymást, naponta, ritkábban egynéhány naponta, egészen 1848 szeptemberében bekövetkező lelki összeomlásáig. A dóblingi intézet

⁷ Forrásként használják a szerzők többek között az adóösszeírásokat, telekkönyveket, birtokíveket, választói névjegyzékeket, végrendeleteket stb.

⁸ Majorossy 2011.

⁹ Szilágyi 2012.

¹⁰ Gyáni 1996.

¹¹ Gyáni 1997. 26.

¹² Macfarlane 1977.

¹³ Gyáni 1997.

¹⁴ Uo. 28.

¹⁵ Gyáni 1996.

¹⁶ Ld. Lawton–Pooley 1999.; Kalla 2004.; Eőry 2008.

¹⁷ Ld. Velkey 2009a.; Velkey 2013.; Velkey 2009b.

lakójaként Széchenyi csak 1859 októberében kezdte újra naplóját, itt írta utolsó bejegyzését is 1860. április 1-jén.¹⁸ Naplójegyzeteit németül kezdte írni, és haláláig főként németül is vezette diáriumát – bár meglehetősen rossz helyesírással¹⁹ – azonban gyakran illesztett mondataiba francia, angol, latin és olasz, olykor pedig magyar szavakat is. A naplóvezetéssel Széchenyi célja nem a közvéleményformálás és nemzetnevelés, hanem saját személyének alakítása volt. A naplóírás tehát Széchenyi számára a lelki egyensúly fenntartásának eszköze volt,²⁰ egyfajta tükör, „*amelyben megnézi magát, az a hely, ahol meggyónja szíve legrejtettebb gondolatait, bűneit is.*”²¹

A gróf halála után az iratok korábbi titkárához, Tasner Antalhoz kerültek, aki első lépésként, bár ágyban fekve, de eltávolított a szövegből minden kényesnek tartott részt.²² Tasner Antal a hozzá került iratokat azonban publikálni már nem tudta, mivel 1861 augusztusában meghalt. A teljes hagyaték a kiadási joggal együtt így fián keresztül 1877-ben az MTA tulajdonába került.²³ A szöveg (vagy annak egyes részei) azóta több kiadásban is megjelent eredeti nyelven,²⁴ de néhány magyar válogatás is készült már belőle.²⁵

Kutatásomhoz, amelynek során eddig Széchenyi életének 1840. május és 1843. május közé eső hároméves periódusának hétköznapjait vizsgáltam,²⁶ az eredeti szöveget híven követő német nyelvű Viszota-féle naplóból készített kritikai kiadványt vettem alapul (természetesen a fordításokat, ha elkészültek, átvettem az Oltványi Ambrus által szerkesztett későbbi válogatás-kiadványból). Az anyaggyűjtést a naplóból készített CD-kiadvány nyomán indítottam el,²⁷ az idézett naplójegyzetek esetében azonban a SZIN (Széchenyi István napló) V. kötetét követtem, hogy megkönnyítsem olvasóim számára a vizsgálatomba beépített naplószövegek visszakeresését.²⁸

¹⁸ Viszota 1925. IX.

¹⁹ Gergely 2006. 10.

²⁰ Uo. 19. és 22.

²¹ Viszota 1925. XIII.

²² Bizonyos oldalakat kivágatott és elégetett, további törlésre ítélt helyeket előbb haránthúzásokkal olvashatatlanná tett, majd tussal bevonatott. A Tasner-féle cenzúra tárgyaira következtetni mégis lehet, ugyanis az 1848-as, illetve a döblingi naplókönyvek az osztrák rendőrség kezébe kerültek. Ezen köteteket a császári levéltárban helyezték el, és csonkítás nélkül 1918-ban kerültek nyilvánosságra. A cenzúra áldozatául estek tehát mindazok a kitételek, amelyek Tasner felfogása szerint kedvezőtlen fényt vethettek volna akár magára Széchenyire és családtagjaira, akár még életben levő, a magyar és osztrák arisztokrácia befolyásos képviselői közé tartozó ismerőseire. Különösen sokat törölt a Széchenyi szerelmeire vonatkozó passzusokból. Viszota 1925. XV–XVII.; Oltványi 2002. 1234.; Gergely 2006. 16.

²³ Széchenyi iratait 1945 óta a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának páncélszekrényében őrzik.

²⁴ Ld. Zichy 1884.; Károlyi 1921–1922.; SZIN I–VI. 1925–1939.

²⁵ Ferdinandy 1942.; Bóka 1943.; Oltványi 2002. (Az Oltványi által szerkesztett válogatás először 1978-ban jelent meg, majd változatlanul 1982-ben. A legújabb 2002-es változat, amelyet kutatásom során végig használtam, az előző két kiadáshoz képest változatlan.)

²⁶ Záródolgozatomban kísérletet tettem Széchenyi napirendjének rekonstruálására életének két kiemelt helyszínéhez, Nagycenkhez és Pesthez kötötten.

²⁷ Széchenyi-CD 2001.

²⁸ A vizsgált bejegyzéseket Széchenyi nem egy kötetbe jegyezte, hiszen 1841. május 31-én új naplókönyvet nyitott bejegyzéseinek, Viszota Gyula azonban nagyobb részeket vett egybe kiadása elkészítésekor, ezért a forráskiadványban az általam vizsgált teljes anyag a SZIN V. kötetében található.

A diárium adatgazdagsága miatt mostani vizsgálatom is a fent már említett időmetszetre fog koncentrálni, remélve, hogy a két diéta közötti időszakra fókuszálva, az országos politikától elszakadva szemléletesebben tudom majd érzékeltetni Széchenyi mindennapos térhasználatát.

Ezen időszakban a gróf 1053 alkalommal írt valamilyen formában bejegyzést, ami a naplótulajdonos 1085 napjáról nyújt valamilyen információt számunkra.²⁹ Az ebben az időszakban már igen szaggatottá váló regisztereket, amelyekben Széchenyi olykor csak szavakat, neveket vagy befejezetlen mondatokat jegyzett le, Excel adatbázisba vettem fel. Kifejezetten ügyeltem arra, hogy adattáramban a hétköznapi jelleg domináljon, így a politikai adatokat figyelmen kívül hagyva regisztráltam többek között a naplóban megjelenő helyszínváltozásokat is. A diárium ilyen tekintetben kiváló forrásnak bizonyult. Széchenyi ugyanis már egészen az 1820-as évek végétől egyfajta sajátos „ingázó életet élt” életének kiemelt helyszínei, vagyis állandó lakhelye, Pest, birtokainak központja, Nagycenk, a császári központ Bécs és az országyűlések helyszíne, Pozsony között. Ezen települések azonban a gróf számára elsődleges funkcióik mellett egyfajta „bázis” szerepkört is betöltöttek, hiszen a kiemelt helységekből kiindulva és oda visszatérve hosszabb-rövidebb ideig tartó utazásokat is tett. Mivel életében ilyen meghatározó szerepet játszott az utazás, naplójában mindig hagyott valamilyen nyomot róluk, éppen ezért helyváltoztatásai jól nyomon követhetők a naplóból. Az elemzett 1053 bejegyzésben összesen 94 települést nevez meg a gróf tartózkodási helyként. Természetesen az életének több helyszíne lehetett, de ebben a vizsgálatban csak azokkal kívánok foglalkozni, amelyeknek napló-lenyomata maradt, vagyis az olyan helységeket, amelyeket a grófnak az utazásai, mozgásai során érintenie kellett, de nem írt róluk, azokat e keretben nem fogom vizsgálni.

A naplóban említett települések közül a legtöbb időt a gróf, ahogyan az 1820 és 1848 közötti időszak zömében, úgy az általam vizsgált időszakban is Pesten töltötte. Széchenyi pesti időzése során (korábban) eleinte szállodákban lakott, majd később a Brudern-házban bérelt lakást. 1827-ben a gróf a Diana-fürdő épületébe, az akkori Pest egyik „legfeltűnőbb” palotájába költözött át, ahol az általa alapított Kaszinó szomszédságában élhetett.³⁰ Innentől már pesti lakosnak számított. Mint családos ember, a rakpiacon álló Ullmann-ház³¹ második emeletén lévő 5 szobás lakásba költözött át, ahonnan állandóan szemmel tarthatta a Lánchíd építését anélkül, hogy a zaj túlságosan zavarta volna.³²

Pest – mint tartózkodási hely – 722 bejegyzéshez köthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a „Pesth” szó mind a 722 feljegyzésben megjelenik, településnevek ugyanis csak azokban a naplóbejegyzésekben szerepelnek, amelyek az elutazás, megérkezés aktuálisához kötődnek. A pesti időszakok pontos behatárolását természetesen azonban az is segíti, hogy a napló telis-tele van a speciálisan oda kötődő eseményekkel, illetve cselekményekkel. Mindezek alapján elmondható tehát, hogy a gróf leginkább az őszi hónapok

²⁹ A két szám közötti különbség abból ered, hogy bár Széchenyi közel minden nap készített kivonatot az adott napjáról, néha több napot összevonva készített el egy bejegyzést. Olyan napok is vannak, amelyekről a napló egyáltalán nem nyújt információt számunkra, de ezeknek száma elenyésző, összesen 10-re tehető.

³⁰ Fónagy 2010. 1442.

³¹ Az épület ma már nem áll, helyén (Széchenyi tér 7-8.) a Roosevelti Irodaház található. Korábbi lakhelye, a Diana Fürdő (ma a Belügyminisztérium épülete) szintén a rakpiacon, alig pár száz méterre állt a későbbi lakástól. A Brudern-ház a későbbi lakóhelyekhez képest valamivel messzebb, kb. 1 km-re feküdt, a mai Párizsi Udvar helyén (Haris köz 5.). A Kaszinó szintén a rakpiacon kapott helyet a Kereskedelmi Testület székházában, a Lloyd-palotában. Uo.

³² Oplatka 2005. 365.

közepétől a tavaszi hónapok közepéig tartózkodott itt. Ekkor mindhárom vizsgált évben egyhuzamban töltött itt több hónapot, de rövidebb ideig júniusban, illetve szeptemberben is tartózkodott még Pest-Budán (1–3 hétig terjedő időszakokban). 1842 kivételnek tekinthető a gróf életében, ugyanis ekkor a hidépítés munkálatai miatt az augusztus egy részét is a városban töltötte.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. június 3.	1840. június 23.
2. 1840. szeptember 2.	1840. szeptember 26.
3. 1840. október 19.	1841. május 13.
4. 1841. május 29.	1841. június 14.
5. 1841. június 28.	1841. július 4.
6. 1841. szeptember 12.	1841. szeptember 24.
7. 1841. november 1.	1842. április 29.
8. 1842. május 6.	1842. május 27.
9. 1842. május 30.	1842. július 2.
10. 1842. augusztus 10.	1842. szeptember 1.
11. 1842. szeptember 11.	1842. szeptember 22.
12. 1842. október 9.	1843. március 22.
13. 1843. április 15.	..

1. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Pesthez köthető időszakai (saját szerkesztés).

Bár „a gróf pesti élete nem a »fővárosban« telelő, vagy (kicsit szűkebben) a báli szezonot ott töltő mágnástársadalom szokásos metódusa szerint alakult”,³³ pesti tartózkodása bizonyos szempontból mégis köthető a báli szezonhoz, hiszen például, amikor 1840. október 19. és 1841. május 13. között végig Pesten tartózkodott, mintegy 40 estélyen és bálon vett részt.³⁴ Bár a következő két évben az estélyeken való megjelenés száma lecsökken, 1841. november 1. és 1842. április 29. között, amikor ismét huzamosabb ideig tartózkodott a gróf Pesten, mégis 15, 1842. október 9. és 1843. március 22. között pedig 6 estélyen vett részt, pedig ez egy különösen beteges időszak volt a Széchenyi család életében. Az 1842. december és 1843. február közötti időszakban ugyanis Széchenyi epebántalmai miatt annyira beteg volt, hogy hosszú időre az ágyát és a lakását sem hagyhatta el.³⁵ Az 1841–42 közötti télen pedig a gróf felesége, Seilern Crescence betegedett meg, amire a napló 1841. december 19-i, illetve 1842. február 25-i bejegyzése is utal: „Crescence megkezdte a kúrát”,³⁶ „Crescence...

³³ Velkey 2009a. 115.

³⁴ Ezek közül 8-at Széchenyi házában tartottak, de a gróf még Orczy Rézinél (Orczy Lőrincné, született Batthyány Teréz grófnő) is megjelent 4, valamint báró Lederer Ignácnál, Batthyány Lisinél (gróf Batthyány Imréné, született Majláth Erzsébet grófnő), Károlyi Caroline-nál (gróf Károlyi Györgyné, született: Zichy Karolina grófnő) és Orczy Lisinél (báró Orczy Györgyné, született: Berényi Erzsébet grófnő) is 2–2 estélyen. Az estélyekkel kapcsolatban megjelenő más személyeknél 1–1 esetben vett részt Széchenyi a rendezvényeken.

³⁵ Gazda 1991. 87.

³⁶ SZIN V. 529.

*nagyon csüggedt. Érzzi, kezdi érezni, hogy balandó. – Ó, én mióta agonizálok már?*³⁷ A gróf ekkor, vagyis 1841 decemberében egyáltalán nem is vett részt estélyen, de márciusban már megjelent egy „soirée”-n Kendeffynél.³⁸ Az estélyeken tehát Széchenyi felesége nélkül, vagy még inkább egyedül, feltehetően nem szívesen jelent meg, így a vizsgált időszakban (1841–42) már olyan bejegyzések is megjelennek a naplóban, amelyben a grófot egy-egy estélyre nem a felesége, hanem két nevelt lánya, Caroline és Marie kísérte el.³⁹ Látszik tehát, hogy mivel Széchenyi hosszabb pesti tartózkodásai éppen a báli szezon idejére estek, számos estélyen megjelent az itt töltött estéken. A „soirée”-kon vagy „Ball”-okon való részvétel azonban nem a fő motivációja volt a gróf pesti időzésének, annak ellenére, hogy az itt eltöltött napjaiban nagyon fontos szerepet játszott a társasági élet. Széchenyinek ekkor ugyanis már olyan szerteágazó volt a tevékenységi köre, hogy *„egyre több aktuális teendő vagy egyleti, politikai ügy, vállalkozás hozta vissza ide vagy marasztalta tovább itt. Jellemző módon a szezonon kívüli hosszabb pesti időszakaihoz mindig kötődött egy-egy akadémiai, hengeralmi, gyáralakító stb. nagygyűlés, vagy éppen egy fontosabb Pest vármegyei alkalom.”*⁴⁰

A tartózkodási hely tekintetében a második helyet Cenk foglalta el a gróf életében. Itteni tartózkodása leginkább a cenki kastélyhoz köthető, amelyhez az 1830-as években új szárnyat építettek, az örökölt birtokközpont ugyanis Széchenyi számára nem volt elég komfortos. Az új lakrészben, ahol a Széchenyi család itt lakása alatt időzött, több lakosztály és egy „vízrejték” vagyis vízöblítéses illemhely is helyet kapott, ennek ellenére a gróf igényeit a kastély továbbra sem tudta kielégíteni.⁴¹

Nagycenk települése 212 bejegyzéshez köthető ebben az időszakban. Széchenyi birtokainak központjában leginkább májusban, a nyári hónapok közepétől az ősz elejéig terjedő időszakban és októberben időzött. Az itt töltött idő intervalluma azonban igen változó, 1840. június 24. és szeptember 1. között például közel 2 és fél hónapot töltött Cenken, illetve környékén egyhuzamban, míg 1841 nyarán csak valamivel több, mint egy hónapot tartózkodott kastélyában, illetve a környező vidéken, de nem folyamatosan. Ebben az időszakban ugyanis többször tett hosszabb látogatást Bécsben is. 1842. július 3. és augusztus 9. között Széchenyi szintén valamivel több, mint egy hónapot töltött Cenken és környékén egyhuzamban, amit a már említett hídmunkálati előrehaladás szakított meg.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. május 23.	1840. június 2.
2. 1840. június 24.	1840. szeptember 1.
3. 1840. október 3.	1840. október 18.
4. 1841. május 14.	1841. május 23.
5. 1841. május 27.	1841. május 28.
6. 1841. július 4.	1841. július 7.
7. 1841. július 13.	1841. augusztus 4.

³⁷ Uo. 558.

³⁸ Özvegy báró Kendeffy Ádámné, született Bethlen Borbála (Viszota jegyzete).

³⁹ Erre példa a naplóban az 1842. február 11-i: *„[...] Estély Meskónál – én a leányokkal. [...]”* (SZIN V. 553.), vagy az 1842. január 24-i feljegyzés: *„[...] A két lánnyal megyek bálba a Vigadó kistermébe [...]”* (Uo. 543.).

⁴⁰ Velkey 2009a. 115.

⁴¹ Fónagy 2016. 2.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
8. 1841. augusztus 11.	1841. augusztus 17.
9. 1841. augusztus 23.	1841. augusztus 26.
10. 1841. szeptember 8.	1841. szeptember 10.
11. 1841. szeptember 28.	1841. október 31.
12. 1842. július 3.	1842. augusztus 9.
13. 1842. szeptember 2.	1842. szeptember 10.
14. 1842. október 2.	1842. október 7.

2. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Nagycenkhez köthető időszakai (saját szerkesztés).

Tartózkodási hely tekintetében a harmadik Bécs, amely település Széchenyi 91 bejegyzéséhez köthető. Az összmonarchia fővárosában a gróf leginkább májusban, valamint szeptember és október között töltötte idejét. Ez alól kivétel 1841, amikor nyár során is több alkalommal utazott ide, általában egy hetes időszakokat eltöltve itt; illetve 1843 tavasza, amikor a március és április közötti időszakban 22 éjszakát töltött Bécsben egyhuzamban, s ekkor (is) a Schwan nevű fogadóban szállt meg.⁴² Az ilyen hosszú bécsi időzés ebben az időszakban merőben szokatlan, hiszen a gróf Bécsben töltött idejére leginkább az egyhetes, vagy annál is rövidebb, sok esetben csak félnapos periódusok jellemzőek.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
1. 1840. május 3.	1840. május 5.
2. 1840. május 13.	1840. május 20.
3. 1840. szeptember 27.	1840. október 3.
4. 1841. május 23.	1841. május 27.
5. 1841. július 7.	1841. július 13.
6. 1841. július 29.	1841. július 30.
7. 1841. augusztus 4.	1841. augusztus 11.
8. 1841. augusztus 17.	1841. augusztus 23.
9. 1841. augusztus 26.	1841. szeptember 8.
10. 1841. szeptember 10.	1841. szeptember 11.
11. 1841. szeptember 24.	1841. szeptember 25.
12. 1842. május 28.	1842. május 29.
13. 1842. szeptember 26.	1842. október 2.
14. 1843. március 23.	1843. április 14.

3. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Bécshez köthető időszakai (saját szerkesztés).

⁴² Széchenyi István grófnak nem volt Bécsben lakása, így ott tartózkodása során a vizsgált időszakban mindig a Schwan nevű fogadóban szállt meg.

Bécsbe Széchenyi leginkább azért érkezett, hogy ide kapcsolódó ügyeit elintézhesse, tehát például részt vehessen egy a Römischer Kaiser-be, vagy a Haditanács Épületébe szervezett hídkonferencián, vagy a Dunagőzhajózási Társaság közgyűlésén, továbbá, hogy olyan emberekkel találkozhasson, akikkel leginkább csak itt tarthatta a kapcsolatot, mint például Ferdinánd császár, Metternich kancellár, Sina György, Wodianer Samu, vagy nevelt gyermekei, Imre és Rudolf, hiszen ők Hocke fiúnevelőintézetében voltak elhelyezve, míg nevelt lánya, Zichy Ilona szintén egy itteni kolostorban nevelkedett. Kötelezettségei teljesítése mellett a grófnak azonban szórakozásra is jutott ideje Bécsben. Több alkalommal meglátogatta itt tartózkodása során a bécsi Kaszinót, a lóversenypályát, ahol rendszeresen futtatott is lovaival,⁴³ vagy az Udvari színházat. Az ebédeket pedig általában valamelyik ismerőse lakásában költötte el.

Végül ezen 3 éves időszakban a napló nem túl sok, mindössze 34 bejegyzéséhez köthetik Pozsony mint tartózkodási hely. A legtöbb időt Széchenyi 1840 májusában töltötte itt, hiszen ekkor még számos teendője volt az országgyűlés körül. 1840. május 1-je és május 13-a között a gróf még élénk társasági életet élt, részt vett üléseken, megjelent a Kaszinóban. Az 1840 májusát követő időszakban azonban Pozsony már csak mint az átutazások helyszíne, jelenik meg a naplóban. Ilyen esetekben Széchenyi 1, maximum 2 éjszakát töltött el a városban.

Érkezés időpontja	Elutazás időpontja
..	1840. május 3.
1. 1840. május 5.	1840. május 13.
2. 1840. május 20.	1840. május 23.
3. 1840. szeptember 28.	1840. szeptember 29.
4. 1841. szeptember 11.	1841. szeptember 12.
5. 1841. szeptember 25.	1841. szeptember 27.
6. 1842. május 29.	1842. május 30.
7. 1842. szeptember 23.	1842. szeptember 26.
8. 1842. október 8.	1842. október 9.
9. 1843. március 23.	1843. március 23.
10. 1843. április 14.	1843. április 15.

4. táblázat. Széchenyi 3 éves periódusának Pozsonyhoz köthető időszakai (saját szerkesztés).⁴⁴

⁴³ Viszota 1937. IV.

⁴⁴ A táblázatokból a kisebb településeket kihagytam, hiszen az a tanulmány kereteihez képest egy igen nagy adatbázist eredményezett volna. Az egyes kisebb helyszíneken való időzést mindig ahhoz a „bázishoz” számítottam, ahonnan odautazott. A táblázatok így egy kivételtől eltekintve a teljes 3 évet lefedik, azokból az utazások kiindulópontjai és célállomásai is jól láthatóvá válnak. A táblázatok Széchenyi al-dunai utazásait, amiken 1841. június 14. és június 27., valamint 1842. április 29. és május 6. között vett részt, nem tartalmazzák. Ezen utazásokat e tanulmány kereteiben vizsgálni nem fogom, hiszen ezek más vizsgálati szempontokat igényelnének.

Széchenyi 3 éves helyváltozásainak nyomon követése alapján szépen kirajzolódik egy megszokott éves ritmus, amely jellemezte az életét. Idejének nagy részét tehát Pesten töltötte, amit a nyarakon néhány hetes cenki (Cenk környéki) időzés szakított meg, de a bécsi és al-dunai utazások is a tavasz és őszi időszakban voltak jellemzőek. Pozsony „funkciója” kettős ebben az időszakban. Ez egy általános képlet, ami Széchenyi tevékenységei nyomán változhat, és természetesen változik is.

A vidéki térhasználat

Mind a négy fent bemutatott település Széchenyi élményeinek a legközvetlenebb szintjéhez kötődik, hiszen bizonyos időszakokban mindegyik települést életvitelszerűen lakóhelyként vette igénybe, tehát az ott kínálkozó lehetőségeket teljesen kihasznál(hat)ta. Ebben a vizsgált periódusban azonban már megfigyelhető némi változás az alapvető helyszínekhez kötődő „térhasználatában”. A pozsonyi teret például csak a diéta utolsó szakaszában használta hétköznapi jelleggel. 1840 májusa után a település funkciója megváltozott a gróf számára. A hasznos tér nagysága a városon belül lecsökkent, és leginkább már csak alvásra és átutazásra vette igénybe a pozsonyi teret. Bécsben a hétköznapias térhasználat néhány eleme kimutatható például abban, ahogy a gróf betagozódik a társasági életbe, az ebédekbe, de a hároméves periódusban mégsem tölt itt elég időt egyhuzamban (kivéve az 1843. március 23. és április 14. közötti időszakban⁴⁵) ahhoz, hogy a hely kínálta lehetőségeket teljesen kihasználja. Ráadásul Bécs „funkciója” is fokozatosan megváltozott a gróf számára,⁴⁶ így a császárvárosban való időzés legtöbb esetben valamilyen kötelezettséghez is kötötte őt. Ilyen esetekben valószínűleg előre megtervezett volt az időbeosztása, így pedig térhasználata sem lehetett megszokott, rutinszerű. Széchenyi mindennapjainak színterei, ahol hétköznapi jelleggel használta a tér kínálta lehetőségeket, ebben az időszakban tehát Cenkhez, illetve Pesthez köthetően jelennek meg, hiszen amellet, hogy ezen településeken saját otthonnal rendelkezett, munkája és társas kapcsolatai is leginkább ezen helyszínekhez kötötték őt a vizsgált három évben.

„Bázis-utak”

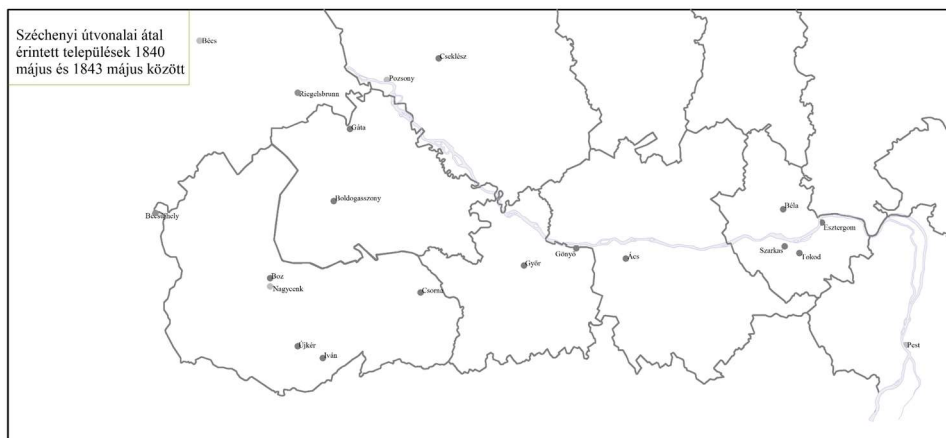
Széchenyi életében maga az utazás is meghatározó szerepet kapott, ezek tehát éppúgy hozzátartoztak mindennapjaihoz, mint a különböző városi vagy vidéki tevékenységek. A „bázisok” közötti utazások kapcsán a gróf térhasználatát leginkább a rutinszerű fogalommal lehetne leírni, ugyanis az utak nagyszámú előfordulása miatt Széchenyinek már voltak jól bejáratos, rutinszerűen használt útvonalai (1. térkép).⁴⁷

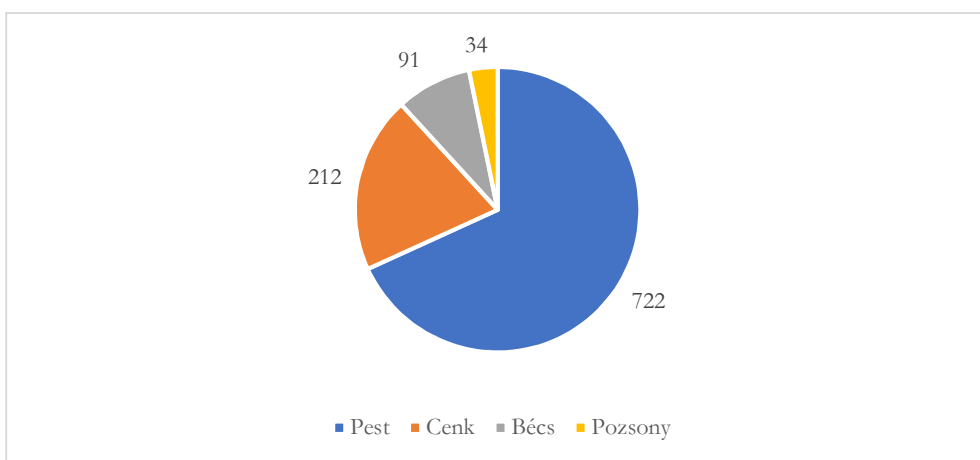
⁴⁵ Hosszabb bécsi tartózkodásai is általában valamilyen politikai üggyhöz kötődtek. Velkey 2011. 29.

⁴⁶ Uo. 30.

⁴⁷ A fogalomhasználatot vö. Novák 2011.

1. térkép. (saját szerkesztés)

1. ábra. A bázisokhoz köthető napok száma 1840 és 1843 között (saját szerkesztés).

Pozsonyt mint átutazási helyet Széchenyi leginkább akkor választotta, amikor Pestről közvetlenül, hajóval kívánt Bécsbe eljutni, vagy fordítva. A vizsgált időszak elején, amikor Széchenyi még hosszabb ideig tartózkodott Pozsonyban, olyan eset is előfordult, hogy a gróf Bécsből csak Pozsonyig utazott az alsó-ausztriai Riegelsbrunnon keresztül.⁴⁸ Ez az út gőzhajóval mindössze 2-3 órát vett igénybe. Ezzel szemben a Pest–Pozsony távolságot 20 óra alatt tette meg – például 1842. szeptember 23-án.⁴⁹ A Pest és Bécs közötti időtávolságról azonban csak egy adat található a napló ezen szakaszában. Az 1843. március 22-ről szóló bejegyzésben ugyanis Széchenyi leírta, hogy reggel 7 órakor indult el a Stadt

⁴⁸ Például 1842. május 29-én: „4 órakor a Mária Annán el. Esterházy Pepi és felesége – 3 óra alatt Pozsonyban” (SZIN V. 600.; megjegyzés: gróf Eszterházy József és felesége sz. Bézobrazoff Ilona – Viszota jegyzete). 1843. április 14-én pedig azt jegyezte fel Széchenyi, hogy: „A Wien'-el 2 óra 26 perc alatt Pozsonyban” (Uo. 705.). A legtöbb esetben azonban az út megtételének pontos idejét nem, csak a közlekedési eszközt említette meg, illetve azt, hogy mikor érkezett meg, vagy indult el Pozsony felé, ahogyan azt tette 1840. május 5-i bejegyzésében is: „Kinézek az Árpádról, – amin Pozsonyba utazom. – Az öreg Júsika [Károlyi Györggyel stb. stb.] stb. 7 órakor érkezünk meg Pozsonyba.” (Uo. 382.; megjegyzés: B. Júsika János erdélyi fő kormánybiztosi elnök – Viszota jegyzete).

⁴⁹ SZIN V. 630–631.

Wien-Pozsony felé, éjszakára azonban a gépeket leállították, így végül másnap reggel fél 9-kor érhetek úti céljukhoz az utasok, köztük a gróffal, aki később még továbbutazott és végül délután 5 órakor érkezett meg Bécsbe, mintegy 34 óra alatt.⁵⁰ Ritkán, de olyan eset is előfordult, hogy a gróf nem Pesten szállt fel gőzhajóra. Ezt Széchenyi könnyen megtehetette, hiszen a Dunagőzhajózási Társaságnak a Bécs–Zimony szakaszon több megállója is volt, 1845-ben például a Társaság már 32 kikötővel és hajóállomással rendelkezett csak a magyar szakaszon.⁵¹ Ilyen alkalmakkor a gróf Tokod, Szarkas vagy Béla irányából valószínűleg kocsival, esetleg lóval közelítette meg Esztergomot, és onnan hajóval utazott tovább Bécs felé. A Pest–Bécs távolság megtétele azonban, ahogyan a fent idézett naplójegyzetekből is látszik, mindenképpen hosszabb időt vett igénybe a gróf életéből, az út ugyanis a Dunán felfelé haladva több időt vett igénybe, (a teljes szakaszon Zimontól számítva) mintegy 48 órát, míg folyásirányban „mindössze” 14 órát.⁵²

Olyan eset is előfordult, hogy a gróf Pozsonyból nem Bécs vagy Pest irányába utazott, hanem Cenkre. Széchenyi ezt az utat több településen keresztül, úgymint Cseklész, Boldogasszony, Iván vagy Újkér tette meg kocsival. Egy alkalommal pedig olyan eset is előfordult, hogy Széchenyi Cenkről Sopron és Gáta irányából közelítette meg Pozsonyt, ahol felszállt hajóra, és onnan továbbutazott Pest irányába. Ez egészen szokatlan, hiszen, ha Széchenyi Cenkről szeretett volna eljutni Pestre, vagy fordítva, akkor legtöbbször Gönyűben szállt hajóra. A gróf által választott útvonalat tehát feltehetően az befolyásolta, hogy éppen mely településen voltak még elintézendő ügyei. A Pest és Gönyű közötti út idejére vonatkozóan mindenesetre különböző adatokat találunk. 1840. június 3-án 6 órát, 1840. június 23-án 5 órát, 1840. szeptember 2-án azonban 10 órát vett igénybe.⁵³ Gönyűből Cenk felé már kocsival vagy lóval utazott tovább a gróf, többször több állomáson keresztül: mint Boz, Mosony, Egyed, Győr, Csorna vagy Ács.

Ha Cenkről Bécsbe szeretett volna eljutni, Széchenyi legtöbbször szintén kocsival utazott. Ezt a távolságot 1841. július 7-én 5 és fél óra, míg 1842. október 2-án 9 óra alatt tette meg.⁵⁴ Olyan is előfordult azonban több alkalommal, hogy a gróf kocsival csak Bécs-újhelyig haladt, utána vonatra szállt, és úgy utazott tovább Bécs irányába.

A gróf utazáshoz kötődő időfelfogása (az utazás dokumentálása) azért lehetett ilyen pontos, mivel a reformkorban a fiatal arisztokraták egy része, köztük Széchenyi is, újfajta viselkedésmódot kezdett követni, ami megnyilvánult életstílusukban és a politikai szerepvállalásukban egyaránt. Ezzel összefüggésben pedig új szokásokat is felvettek, így életükben – főként angol mintára – egyre nagyobb szerepet kapott a sport, és ehhez kapcsolódva a verseny. Priszlinger Zoltán például Wesselényi Miklós báró versenyhez való hozzáállásáról így ír: „*A báró ellenfele az idő. Nem a verseny miatt lovagol, hanem mindennapi tevékenysége közben, mintegy játékként jelenik meg nála a versengés, mégis tudatosan készül a versenyre: méri az idejét (percre pontosan!), megjegyzi eredményeit, számon tartja rekordjait és környezetének is beszámol ezekről.*”⁵⁵ Ugyanez a tevékenység Széchenyi életében is megfigyelhető, hiszen ahogyan a

---

⁵⁰ Uo. 695–696.

⁵¹ Dobszay–Fónagy 2005. 37.

⁵² Uo.

⁵³ SZIN V. 387., 390. és 400.

⁵⁴ Uo. 484. és 633–634. A két időpont közötti különbség az útviszonyokból, ehhez kapcsolódva pedig az időjárás viszonyokból is eredhet, de a távolság megtételének időpontját természetesen az is módosíthatta, ha útközben még megállt valahol az utazó.

⁵⁵ Priszlinger 2009. 138–139.

fent idézett naplójegyzetekből kitűnik, ő is mérte az időt utazásai során, sőt próbált rekordokat felállítani, hogy később azok alapján fogadásokat köthessen például a kocsival megtett távolságok időeredményeire.⁵⁶

„Csillagutak”

A Széchenyi által tett utazások másik csoportját azok az utak adják, amelyeket a gróf a „bázisokból” indított kisebb települések felé. Mivel ezek az utak hasonlítanak a napjainkban jól ismert csillagtúrákra, amikor a vidéket úgy ismeri meg valaki, hogy általában még aznap visszatér a kiinduláshoz, úgy döntöttem, „csillagutaknak” nevezem őket. Jelen tanulmányban a két „hétköznapi jelleggel” (mindennapok során) használt településről, vagyis a Pestről és Cenkről indított utazásokat fogom számba venni, ezen két helyszín között ugyanis igen nagy különbségek figyelhetők meg már a gróf „életritmusának” tekintetében is, ami feltételezi a térhasználatban fellelhető különbségeket is.

Pestről „elért” kisebb települések 29 alkalommal jelennek meg a diárium vonatkozó szakaszában (5. táblázat).

A Pesttől 17 kilométerre fekvő Fóton általában nem sok időt töltött a gróf. Egy-egy délelőtt vagy délután utazott el oda, és minden alkalommal még aznap haza is érkezett. A Fótra vezető utat legtöbb esetben valószínűleg kocsival tette meg, de az is előfordult, hogy lovagolt. A Károlyi-birtokra történő utazás előbb említett két módja a napló 1842. április 23-i bejegyzésében például egyszerre is megjelenik, amikor azt írja Széchenyi: „Batthy[ány] L[a]jos]-tól Fótra utaztam. Reggeli (néhány szó törölve) Visszalovaglunk.”⁵⁷ Csurgóra a 3 év alatt kétszer utazott el Széchenyi, ahol több barátjával (mint Batthyány Lajossal vagy Zichy Eugénnel), feltehetően valamilyen nagyobb összejöveten vettek részt. Egy-egy ilyen utazás alkalmával a gróf több napot is Csurgón tartózkodott, egy vagy két éjszakát eltöltve ott. A többi Pestről indított utazás egynapos volt. A látogatás célja ilyen esetekben tehát kifejezetten az lehetett, hogy Széchenyi a kastélyában látogathasson meg egy-egy főúri birtokost. A látogatások között kivételt képez Ács, ahol Széchenyi egy Cenkről Pestre tartó utazás során állt meg lovakat nézegetni, illetve Vecsés, ahová az Agrár Egylet összejövételére érkezett.

Úti cél	Utazások száma
Fót	6
Gödellő	5
Csurgó	5
Esztergom	4
Lőrinci puszta	2
Göd	1
Csömör	1
Bicske	1

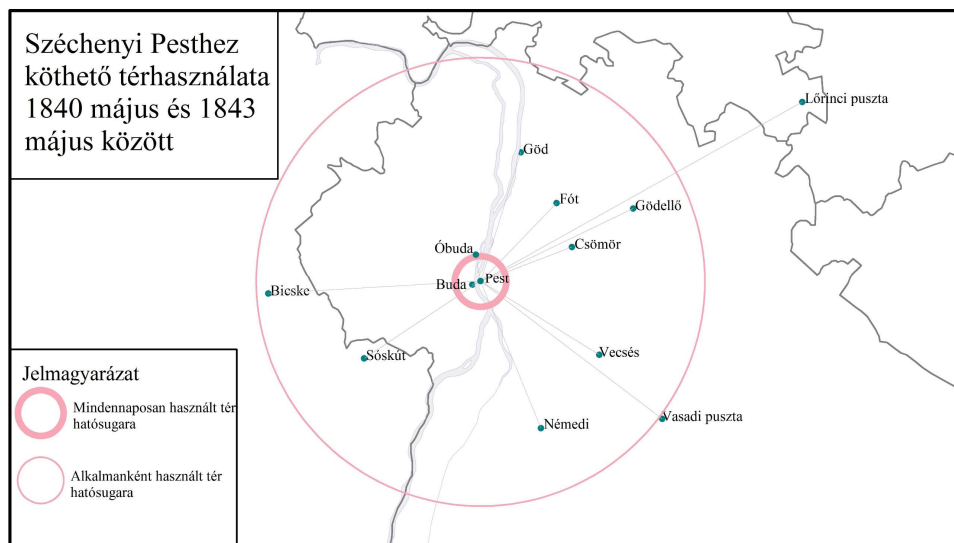
⁵⁶ Uo. 133–139.

⁵⁷ SZIN V. 587.

Úti cél	Utazások száma
Vecsés	1
Némedi	1
Vasadi puszta	1
Sóskút	1

5. táblázat. Pestről indított utazások (saját szerkesztés).

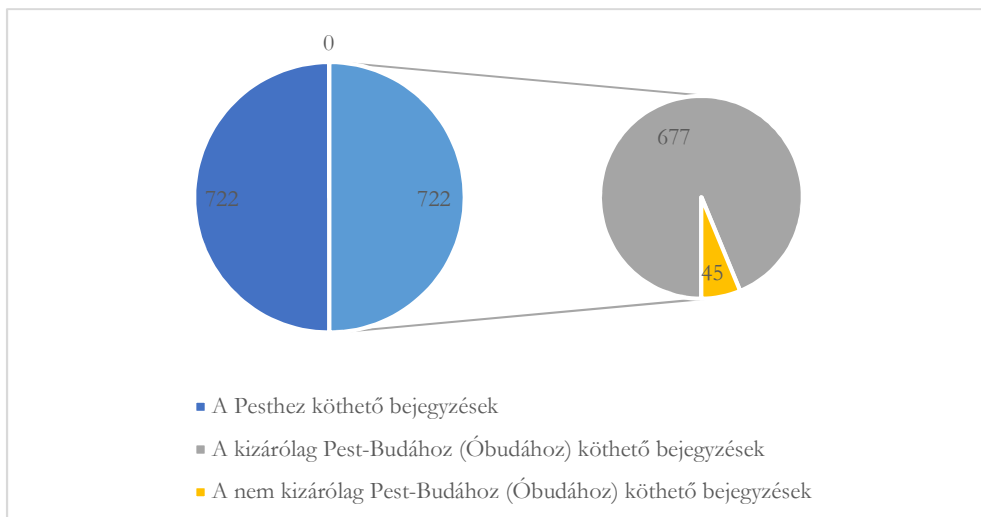
Ezen látogatások célja tehát legtöbb esetben a társasági élet „színesítése” volt, társas életének jóval nagyobb része Pesten (Pest-Budán) zajlott,⁵⁸ ahogy a munkája és a szórakozási lehetőségek is oda kötötték őt. Ezen települések így nem tartoznak bele a mindennapokban Széchenyi által használt tér fogalmába. Ezt nemcsak az utak kis száma bizonyítja, hanem az is, hogy a Pesthez köthető 722 bejegyzésből 677 kizárólag Pest-Budához kötődik, vagyis ennyi napot a gróf már mindenképpen a városban töltött.⁵⁹ Városi időzése során a mindennapokban használt tér hatósugara igen szűk, az kifejezetten a városra, vagyis Pestre, Budára és Óbudára koncentrálódik. A környező településeket Széchenyi szintén ismerte, vagyis ezen színterek is beletartoznak a gróf „ismerős terének” fogalmába, használta is őket, de nem mindennaposan, nem a hétköznapok szintjén, hanem inkább csak alkalmi jelleggel (2. térkép).

2. térkép. (saját szerkesztés)

⁵⁸ Várkonyi András foglalkozott a magyar arisztokrácia társasági életében bekövetkezett változások vizsgálatával. Ő már a koraiújkorra nézve azt írta: „Az arisztokráciának már nem vidéki rezidenciája, hanem a város lett az új otthona. Alkalmazkodnia kellett a városi életmódhoz [...] A városi életformához való alkalmazkodás szintén kulcsfontosságú volt az arisztokrácia új stílusú társasági életének kialakulásában.” Ezzel arra utalt, hogy a városban az arisztokratáknak már nem jelentett problémát a távolság, így könnyebben tudtak érintkezni társaikkal, kialakítva ezáltal egy új stílusú társas életet. Várkonyi 2005. 415–416.

⁵⁹ A 677 nap csak a Pest-Budán töltött napok minimális száma, ugyanis a bejegyzések között Széchenyi több napot is összevont, amelyeken valószínűleg nem változtatta meg a tartózkodási helyét, teljes bizonyossággal ezt mégsem lehet megállapítani pusztán a napló alapján, így a tanulmányban a 677-es számmal dolgozom.

2. ábra. A Pesthez köthető bejegyzések megoszlása (saját szerkesztés).

A Pest-Budán használt terek feltérképezésére a kutatás jelen állása alapján még nincs lehetőségem,⁶⁰ így tehát tanulmányom nem a „klasszikus” városi térhasználat elemzések sorába tartozik, vizsgálódásom léptéke nagyvonalúbb, elsősorban a gróf életének „helyszíneit”, helyszínváltozásait és annak térszerkezetét követi nyomon. Néhány megállapítás azonban a városon belül használt közlekedési eszközök alapján már most is tehető. Széchenyi ugyanis legtöbbször pontosan leírta, ha átment Budára vagy Óbudára, és számos olyan eset is akad, amikor pontosan megmondható az is, hogy „útja” során milyen közlekedési eszközt használt. Diáriumában megjelenik a rév, például az 1840. november 10-ről szóló bejegyzésben: „*Budára megyek rével.*”,⁶¹ a csónak, például az 1841. május 8-i feljegyzésben: „*Forgáts Lajossal Óbudára. Louisa⁶²-val utazok vissza*”,⁶³ de a gőzhajó is, például az 1841. szeptember 18-ról készített naplójegyzetben: „*a Maria Anna-val Óbudára*”.⁶⁴ Egyéb esetekben, vagyis, amikor Széchenyi nem írta le pontosan, hogy milyen eszközzel tette meg útját, az általa használt szavakból következtethetünk közlekedési módjára. Ha a „gehen”, vagyis „menni” szót alkalmazta, mint ahogyan az az 1840. december 15-i: „*Fél 11-kor Orczy Lajoshoz megyek.*”,⁶⁵ vagy az 1841. január 1-i bejegyzésben is látható: „*Deák, Eötvös Pepi, Wenckheim Béla nálam. Elmegyek velük megnézni a hidat.*”,⁶⁶ nagy valószínűséggel gyalog ment az adott helyszínre. Ha a „fahren”, vagyis „utazni” szót jegyezte le, mint például azt az 1841. március 23-i bejegyzés esetében tette: „*Budára utazom Schedius[-hoz], azért, hogy megakadályozzuk Gyra-t, abban, hogy a raktárak ügyében közbenjárásra bírja a nádort.*

⁶⁰ Széchenyi városi térhasználatát ugyanis nagymértékben társas életével kapcsolható össze, így a napló ezen periódusában megjelenő több mint 400 személy igen nagy részének kellene felkutatni néhai lakhelyét. Ehhez egy hosszas levéltári kutatásra lesz majd szükség, kutatásom hosszú távú célkitűzése ugyanis Széchenyi Pesten belüli mozgásának a feltérképezése, értelmezése, összekapcsolva társasági életének részletes elemzésével.

⁶¹ SZIN V. 418.

⁶² Louisa: Széchenyi csónakja (Viszota jegyzete).

⁶³ SZIN V. 472.

⁶⁴ Uo. 499.

⁶⁵ Uo. 431.

⁶⁶ Uo. 434.

3-kor eszem. Délután a városi erdőbe utazom.”⁶⁷ akkor feltehetőleg kocsival érte el célját. Amikor a „reiten”, vagyis „lovagolni” igét használta, ahogyan az az 1842. december 15-i: „Budára lovon.”⁶⁸ vagy az 1841. december 17-i jegyzetekből is jól látszik: „Kilovagolok Károlyi Gy[örgy]-el és Ürményi J[ózsef]-val”,⁶⁹ akkor természetesen lóval közelített meg egy-egy helyszínt, vagy éppenséggel csak céltalanul lovagolt valahol a városban. Az ehhez hasonló „célalanság” a gyaloglás kapcsán is megjelenik a naplóban. Ilyen esetekben Széchenyi a sétálni szó német vagy francia megfelelőjét alkalmazta feljegyzéseiben, vagyis a „spazieren”, vagy a „Promenade”⁷⁰ szót, ahogyan az például az 1840. november 17-ről: „Károlyival sétálni megyek.”⁷¹ vagy az 1840. december 18-ról készült bejegyzésben is megjelenik: „Séta Csekonichsal.”⁷²

Mindebből megállapítható, hogy a lakhelyéhez közelebb eső helyekre Széchenyi leggyakrabban gyalog ment, de nem riadt vissza attól sem, ha hosszabb távot kellett gyalogolnia, hiszen életének és „embereszményének” is részét képezte a rendszeres testmozgás, sőt a sport is.⁷³ Kocsival ritkább esetben, leginkább Buda vagy Óbuda irányába közlekedett, de az ide való eljutáshoz akár egyéb, extrémebbnek tűnő közlekedési eszközöket is alkalmazott. Lovat nem egy esetben egy-egy olyan helyszín elérésének megközelítésére használt, ahol az adott napon valamilyen teendője volt, de gyakoribb az az eset, amikor társasági érintkezés céljából valamely barátjával lovagolt ki, ahogyan az is előfordult, hogy csak egyedül vágta az utat a városban. Ez nem meglepő, hiszen „a magyar arisztokrácia létéhez különösen szorosan kapcsolódik a lovaglás”,⁷⁴ így a ló, mint a közlekedés egyik eszköze a 19. században a mindennapok részét képezte, csakúgy, mint például a századra szintén jellemző gyakori és rendszeres testmozgás tekintetében.⁷⁵

A Pestről indított utazásokkal szemben Cenktről kiindulva 136 alkalommal jelenik meg kisebb település a napló hasábjain (6. táblázat).⁷⁶

A napló legtöbb feljegyzéséhez, összesen 28 bejegyzéshez köthető Sopron, mint tartózkodási hely. Széchenyi itteni időzései leginkább a Szeder Egylet munkálataihoz köthetőek, de részt vett a közgyűlésen is,⁷⁷ illetve voltak olyan esetek is, amikor kifejezetten valaki meglátogatása miatt érkezett Sopron városába.⁷⁸ Mivel a Cenk és Sopron közötti

⁶⁷ Uo. 458.

⁶⁸ Uo. 660.

⁶⁹ Uo. 527–528.

⁷⁰ A Promenade szó jelenti magát a sétateret is.

⁷¹ SZIN V. 420.

⁷² Uo. 432.

⁷³ Priszlinger 2009. 134.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 129. és 134.

⁷⁶ Viszota Gyula írása alapján megállapítható, hogy a Sopron és Vas megyében található települések egy részét 2 körút során kereste fel Széchenyi, amelynek célja az volt, hogy a Szeder Egyletnek tagokat toborozzon barátai, ismerősei körében. Viszota 1937. III. Viszota itt az 1841. május 16-19., valamint július 19-22. közötti időszakokra gondolhatott. A 126 eset olyan napokat is magába foglal, amelyeken 2 vagy akár több települést is meglátogatott Széchenyi egy napon belül.

⁷⁷ 8 alkalommal ülésezett a Szeder Egylet bizottsága ebben az időszakban (ezzel összefüggésben több alkalommal az egyleti kertet is felkereste az alapító), 3 esetben vett részt a gróf közgyűlésen, illetve 1-1 alkalommal egy konferencián és egy ülésen, amit a megyeházán tartottak.

⁷⁸ 2 alkalommal látogatta meg (egyszer egy estély alkalmával) Auersperg Károly soproni hadosztályparancsnokot. A többi név, mint Károly főherceg, Vághy Ferenc vagy Laitner Ferenc 1-1 esetben szerepel csak a napló 3 éves ciklusának Sopronra vonatkozó részében.

távolság mindössze 11 kilométer, Széchenyi az oda vezető utat leginkább kocsival tette meg, ahogyan az a napló 1841. augusztus 26-ról készült bejegyzésében is látható: „*Eső... 1/2 11-kor⁷⁹ Sopronba kocsizom. Henking, Csernel, Hofer Péter esznek nálam [Lunkányi] – Szeder Egylet ügy.*”⁸⁰ A legtöbb Sopronban töltött nap után a gróf tehát még aznap hazament, de persze arra is van példa, hogy az estét is ott töltötte.

Horpácson, Lajos testvére közeli birtokán legtöbb esetben valószínűleg bátyját látogatta meg, hiszen a gróf általában nem jegyezte le, hogy mit csinált ott, csak azt, hogy elment oda, majd visszatért Cenkre, mint az 1840. augusztus 25-i bejegyzés esetében: „*Horpácsra. Onnan sötétben vissza.*”⁸¹ Más esetben ugyanis Széchenyi azt is leírta, kivel találkozott Horpácson, mint az 1842. július 13-ról készült bejegyzésben: „*Lajos sítb. Horpácsra megyünk, hogy St. Marsant⁸² megnézzük.*”⁸³ Egyéb esetekben a gróf csak keresztutazott Horpácson, hogy valamilyen más úti célt elérjen, mint például 1840. augusztus 29-én, amikor Cenkre érkezett vissza. „*Egyházason és Horpácson keresztül vissza.*”⁸⁴ Az ilyen bejegyzések esetében azonban elképzelhető az is, hogy a gróf azért jegyezte le útvonalát, mivel az adott településen még „beköszönt” valamelyik ismerősének, rokonának, amit valamilyen formában mindenképpen regisztrálni kívánt naplójában.

Másik bátyja Pál birtoka, Apáti valószínűleg egy olyan település volt a gróf számára, ahol útközben megállhatott enni, illetve este aludni. Erre utal az 1841. október 22-i és 23-i bejegyzés: „*Este Apátiban. 23-a Kőszegre, hogy megnézzük Zichy F[elixet] és Erdődyt. A vásárlás befejeződött. Kipróbáltam Viktor több lovát. Apátiba enni – Ott van Al[exander]. Erdődy nem, de Mesznil Viktorné és Erdődy Kamilla. – Este Surányba.*”⁸⁵ Ilyen volt még az 1840. október 13-i bejegyzés is: „*Rettenetes viharban megyek Surányba. Apátiban eszem.*”⁸⁶

Lozsba Széchenyit általában ebédre hívták meg Viczayék, az estét nem töltötte ott. Kőszegen több személynél is járt látogatóban, úgymint Zichy Viktornál, Festetich Imrénél vagy Spanocchi Lipótnál. Ehhez hasonló Pinnye szerepe is, ahol többek között Rohonczy Ignácot és Viczay Adolfnéet kereste fel a gróf. Eszterházán Széchenyi Eszterházi Miklóst látogatta meg. Ezzel összekapcsolva többször a kastélyt is szemügyre vette, ami alapján végül eldöntötte, hogy cenki otthonát felújítja. Többnyire innen is még este hazautazott, de az is előfordul, hogy még az éjszakát is ott töltötte. Ikervár is hasonló szerepet töltött be, Széchenyi ugyanis ide is azért érkezett, hogy a település birtokosával, vagyis Batthyány Lajossal találkozhasson. Az éjszakákat általában nem itt töltötte, de az ellenkezőjére is volt példa.⁸⁷

⁷⁹ Ezt az időpontot a Sopronba való indulásoknál viszonyítási alapként csak olyan esetekben használhatjuk, amikor Széchenyi csak ebédre, illetve ebéd utáni feladatai elvégzésére érkezett a városba. Lényegesen magasabb számban vannak ugyanis az olyan napok, amikor már ebéd előtt is számos teendőt elintézett a politikus. Ezen esetekben pedig nem valószínű, hogy 11 órakor indult volna útnak. Azt tehát, hogy általában mikor érkezett meg Széchenyi Sopronba, illetve mikor indult el onnan haza, pusztán a napló alapján megállapítani nem lehet.

⁸⁰ SZIN V. 494.

⁸¹ Uo. 399.

⁸² Gróf Saint Marsan Ermolaus szardíniai miniszter (Viszota jegyzete).

⁸³ SZIN V. 614.

⁸⁴ Uo. 399.

⁸⁵ Uo. 506–507.

⁸⁶ Uo. 410.

⁸⁷ A Széchenyi család 1842 nyarán Cenkről kiindulva több alkalommal a közeli Fertő-tóhoz is elutazott, hogy megfürdőzzenek. A család fő több esetben, például 1842. augusztus 6-i feljegyzésében azt is leírta, hogy felesége Crescence és legkisebb fia Ödön is vele tartott: „[...] Crescence-al és Ödönivel járúdtünk a tóban?”. Uo. 617.

Úti cél	Utazások száma
Sopron	28
Horpács	26
Apáti	12
Lozs	9
Pinnye	7
Eszterháza	6
Kőszeg	6
Ikervár	4
Surány	4
Vép	4
Egyházasközpont	3
Acsád	2
Csepreg	2
Egyed	2
Darufalva	2
Mosony	2
Pinkafő	2
Rákos	2
Szerdahely	2
Szombathely	2
Balf	1
Bükk	1
Füles	1
Füzes	1
Gencs	1
Hegyfalva	1
Hidegség	1
Herény	1
Herman	1
Kopháza	1
Makkos	1
Olád	1
Peresznye	1
Pottendorf	1

Úti cél	Utazások száma
Rongyos	1
Szécsény	1
Tarcsa	1
Tömörd	1
Vimpác	1

6. táblázat. Cenkéről indított utazások (saját szerkesztés).

A vidéki időszakok Cenken eltöltött éjszakákhoz tehát legtöbb esetben igen, de egész napokhoz már nem minden esetben köthetőek. A 212 Cenkhez tartozó bejegyzés közül például mindössze 104 köthető teljes egészében a birtokközpont, ⁸⁸ így pedig Széchenyi vidéki térhasználatát egy teljesen más képlettel lehet leírni, mint a városit. A gróf birtokközpontja ugyanis, mint a mindennapokban használt tér önmagában nem értelmezhető, mivel szokásos tevékenységeit Széchenyi itt nem tudta végrehajtani. Írói és birtokigazgatói feladatai elvégzésére ugyanis a kastély még megfelelő terepet biztosított számára, de szélesebb politikai feladatainak, elképzeléseinek megvalósításáért már Sopronba kellett utaznia, ahogyan a társasági életének egy részét is le tudta bonyolítani vidéki lakhelyén, de Cenken belül ritka az az eset, hogy meglátogatott valakit a gróf. Mindössze egy esetben mutatható ki, hogy nem otthon, hanem valaki másnál költötte el az ebédet. Erre példa az a bejegyzés, amely arról tanúskodik, hogy 1840. június 24-én Tolnay Antal plébános rendezett egy ebédet Cenken: „*Ebéd a Nagycenki plébánosnál*”. ⁸⁹ Ha színesebb társasági életet kívánt élni, Széchenyinek egy vidéki település már nem biztosított elegendő terepet, ahogyan a szórakozási lehetőségek tekintetében sem volt alkalmas számára egy ilyen helyszín. A „hasznos tér” Cenken tehát igen szűk lehetett Széchenyinek, így az általa a mindennapokban használt tér hatósugara óhatatlanul kiszélesedett, beleágyazódott a Sopron és Vas megyei tájakba. Ezek a települések tehát ugyanúgy hozzátartoznak a Széchenyi által „mindennapokban használt tér” fogalmához, mint maga a birtokközpont, függetlenül attól, hogy hány alkalommal látogatta meg a gróf, ⁹⁰ vagy milyen messze feküdt a kastélytól az adott település, hiszen maga a táj az, amit birtokba vett vidéki időzése során. Nemcsak a többi birtokközpont, falu vagy éppen város tere az tehát, amit a mindennapokban használt a gróf, hanem maga az út is ezek közé a terek közé tartozott. Itteni időzése során ugyanis napjainak egy részét, néha igen nagy részét kellett utazással töltenie, ha teendőit el akarta intézni (3. térkép). Éppen ezért Cenken tartózkodása során napjainak ritmusa is megváltozott, felvette a vidéki élet ütemét.

⁸⁸ Természetesen a 104 itt is a minimálisan Cenken töltött napok számát jelzi az egybevont bejegyzések miatt.

⁸⁹ SZIN V. 390.

⁹⁰ Az egy-egy alkalommal meglátogatott települések is igen nagy számban jelennek meg a napló ezen periódusában, tehát ezek semmiképpen nem elhanyagolhatóak térhasználat szempontjából.

Itt nem volt számára annyira fontos az idő múlása, valószínűleg az sem volt meghatározva, hogy az egyes vendégek hány órára érkezzenek.⁹¹ Ezt bizonyítja több bejegyzés is, amelyben Széchenyi vidéki utazásai jelennek meg, és csak a feljegyzés végén válik láthatóvá, hogy amikor hazaérkezett, kit vagy kiket talált a gróf a kastélyában, mint ahogyan az az 1841. július 26-i bejegyzésben is megjelenik, amikor Széchenyi Sopronból érkezett haza: „*Cr[escence]-al és a gyerekekkel hazautazunk. (1 szó törölve) stb. Ott találjuk Hallert.*”⁹² vagy az 1841. július 30-i naplójegyzetben, amikor a gróf Bécsből érkezett vissza Cenkre: „*Cenkre. Ott találom Festeticb Alexand[ert].*”⁹³ A találkozóak közül feltehetőleg mindkettő meg volt beszélve, a pontos időpontot azonban a korra jellemző módon már valószínűleg nem egyeztetették.⁹⁴ Ezért fordulhatott elő, hogy egy-egy vendég akkor érkezett meg, amikor Széchenyi még nem volt otthon.

A birtokközponton eltöltött napok esetében mindössze két olyan alkalom volt, amikor Széchenyi pontosan leírta, hány órákor érkeztek meg vendégei. 1840. október 11-én a Szeder Egylet ülését tartották a kastélyban: „*Ülés, 11-kor kezdődött. – Többen jelen voltak.*”⁹⁵ A másik adat 1840. július 2-ára vonatkozik: „*10 órákor [este érkezett meg Alfréd és Géza Hradetzky-vel].*”⁹⁶ Ezen bejegyzésekből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg más napokon is inkább késő délelőtt kezdődtek meg a látogatások,⁹⁷ és a vendégek akár egészen késő estig is a kastélyban tartózkodhattak,⁹⁸ hiszen a legtöbb látogató nem Cenkéről érkezett, hanem súlyos kilométereket kellett megtenniük, hogy elérjék Széchenyi kastélyát.

Ez utóbbi kérdéskört azon látogatók alapján kívánom vizsgálni, akiknél a gróf is tiszteletét tette, ők pedig viszonyították azt. Ez alapján Széchenyi bátyjának Lajosnak, aki a legtöbbször, 10 alkalommal fordult meg 3 év alatt Cenkén, azért, hogy öccsét meglátogassa, Horpácsról 18 kilométert, másik bátyjának Pálnak, aki mindössze egy alkalommal járt testvérénél Apátiból 50 kilométert⁹⁹ kellett megtennie.¹⁰⁰ Rohonczy Ignác 4 alkalommal tette meg a 6 kilométeres utat Pinyéről Cenkre, míg a Viczay család tagjai, akiknek a Cenkől 11 kilométerre fekvő Lozsbán volt birtokaik központja, 6-szor. Batthyány Lajosnak, aki 2 alkalommal látogatta meg barátját, Ikervárról 53 kilométert kellett megtennie. Jankovich Izidor csepregi birtoka 31, Bezeredy Pál szerdahelyi birtoka pedig 12 kilométerre feküdt Cenkől. Ők mindketten egy-egy alkalommal látogatták meg Széchenyit. Jól látszik a bejegyzések alapján, hogy kiknek közelebb feküdt Cenkhez a birtokuk, mint

⁹¹ Fónagy 2014.

⁹² SZIN V. 489.; megjegyzés: Gróf Haller Ferenc, ezredes a magyar testőrségnél (Viszota jegyzete).

⁹³ Uo. 490.

⁹⁴ Dobszay–Fónagy 2005. 71., de Várkonyi Gábor is azt írja a korai arisztokratákról: „*A lehétköznapi látogatásokat is hetekkel korábban, levélváltások sorozatával kellett egyeztetni, és még akkor sem volt biztos, hogy a meghívott fél időben megérkezett.*” Várkonyi 2005. 147–148.

⁹⁵ SZIN V. 409.

⁹⁶ Uo. 391.; megjegyzés: két mostohafia nevelőjükkal (Viszota jegyzete).

⁹⁷ Az 1841. október 11-ét követő 3 napon Széchenyinél szintén tartottak üléseket. Ezekről is feltételezhető, hogy 11 körül kezdődtek.

⁹⁸ A megérkezés időpontjának az este 10 óra már szokatlan lehetett, valószínűleg azt ezért jegyezte le ilyen pontosan a gróf.

⁹⁹ A távolságok kiszámítása a Google-térkép és a mapire honlapján (<http://mapire.eu/hu/>) található második katonai felmérést (1806–1869) ábrázoló térkép és az ezeken szereplő útvonalak összevetésével történt, minden esetben a cenki kastélyból kiindulva.

¹⁰⁰ Széchenyi és bátyjai ezeken a vizitációkon kívül még többször is találkoztak, hiszen a politikus Bécsben is meglátogatta fivéreit, emellett a Cenkhez köthető napokon többször is előfordult, hogy egy-egy látogatást a gróf valamelyik testvérével együtt ejtett meg.

Rohonczy, Bezerédy, vagy a Viczay család, de még Jankovich is, leginkább az ebéd előtti órákban, vagy kifejezetten ebédre érkeztek. Ez érthető, hiszen ők könnyebben, és kevesebb idő alatt teheték meg a Cenkig vezető utat, de azért feltehetőleg ők is egy késő délelőtti időpontban érkeztek meg, hiszen így elegendő idejük volt a reggeli készülődésre, a reggelire, és nem kellett sietniük az úton sem.¹⁰¹ Ráadásul ezzel elkerülhették azt az eshetőséget is, hogy a házigazdát még az ágyban találják. Az ő ebéd előtti érkezésükkel szemben mindössze egy kivétel van, amikor 1841. május 15-én késő este látogatta meg a grófot Rohonczy. „*Ürményi és Rohonczy késő este meglátogat*”.¹⁰² Ez azzal magyarázható, hogy ahogy Széchenyinél, úgy a többi főnemesnél sem volt szokatlan, hogy egy nap alatt akár több vizitet is megejtettek. Rohonczy feltehetőleg egy ilyen „körútról” tarthatott haza, amelynek utolsó állomása Cenk lehetett. Az ilyen késői látogatások a korban nem lehettek szokatlanok, több alkalommal ugyanis Széchenyi a saját látogatásai kapcsán is megemlítette, hogy csak későn ért haza – mint 1840. július 2-án: „*9 órákor bázsa*.”,¹⁰³ vagy 1840. július 7-én: „*Meglátogatjuk Viczay H[édert] – későn jövök haza. Vihar srb.*”¹⁰⁴

Batthyány Lajos, aki az előbb említett látogatóknál jóval messzebről érkezett, az estét is Cenkben töltötte. Erre példa a naplóban az 1841. október 13-ai, illetve 14-ei bejegyzés: „*Batthyány Lajos jön és marad. [...] 14-e Batthyány Lajos el.*”¹⁰⁵ Batthyány Cenkben maradásának azonban a távoli birtoka nem lehet egyedüli magyarázata, hiszen Széchenyi ezen 3 évében is volt olyan eset, hogy egy napon belül tette meg a Cenk–Ikervár–Cenk utat.

Összegzés

Gróf Széchenyi István hároméves periódusának helyszíneit feltérképezve láthatóvá vált tehát, hogy mint „többlaki” mágnásnak milyen éves ritmus jellemezte az életét, illetve, hogy életének kiemelt helyszínei közül melyek voltak azok, amelyeket hétköznapi jelleggel a mindennapokban használt. Pozsony és Bécs kívül esett ezen települések körén (így pedig az innen meglátogatott kisebb települések is). Pozsony az átutazások, míg a császárváros politikai funkciói miatt jelent meg Széchenyi térhasználataiban. E vonatkozásban Pest és Cenk is nagyon különböző szerepet töltött be Széchenyi életében. Pesthez kötöten a mindennapokban hétköznapi jelleggel használt tér kifejezetten a városra, és annak nagyon szűk környezetére, vagyis Budára és Óbudára koncentrált, míg a környező kisebb településeket csak alkalmi jelleggel látogatta meg, társasági életének színesítése céljából. Ezzel szemben Cenk önállóan nem értelmezhető a mindennapos térhasználat tekintetében az onnan indított utak nagy száma, és azok funkciói miatt. A birtokközpont-hoz köthetően ugyanis Széchenyi mindennapos hétköznapi jellegű térhasználata beleágyazódott a Sopron és Vas megyei tájakra annak érdekében, hogy politikai feladatait

¹⁰¹ A XIX. század első felében az úthálózat legnagyobb részét a postautak tették ki, amelyek azonban csak minden tizedik települést érintettek. Ezek az épített utak is azonban csak a ledöngölt földútra terített kavicsot jelentettek, így az esős és a száraz időjárás is megnehezíthette a közlekedést, sárral vagy éppen porral. Dobszay–Fónagy 2005. 36. A porra Széchenyi is többször panaszkodik ebben az időszakban, például az 1842. április 28-i napjáról készített bejegyzésében: „*[...] Por és vihar... szörnyűséges. [...]*” SZIN V. 589. A XIX. század magyar útviszonyairól bővebben: Dobszay–Fónagy 2005. 36.

¹⁰² SZIN V. 474.

¹⁰³ Uo. 391.

¹⁰⁴ Uo. 392.

¹⁰⁵ Uo. 505.

megfelelően elláthassa, illetve, hogy kapcsolatot tarthasson a környező mágnásokkal, akiknek Cenkre irányuló látogatásait elemezve feltételezhető, hogy a mágnásokat vidéken egy a Széchenyiéhez hasonló térhasználat jellemezte. Ennek bizonyításához azonban további kutatásokra van még szükség. Annyi azonban mindenképpen látszik, hogy a tér (a térben megtett út, az út ideje) valóban nagymértékben befolyásolja Széchenyi István esetében is a társas érintkezés rituálóját, de napi ritmusát is.

Barbara Vigh

The Rural Space Use of a Multihomed Magnate, Count István Széchenyi, Between 1840 and 1843, In the Light of His Diary Registers

The paradigm shift after the spatial turn took place also in historical studies, during which historians placed the urban space use into the centre of the scope of their research. These research processes use a wide variety of resources. To study the “personal space” and daily movements of particular persons, it is exclusively the diaries that provide a basis – according to Gábor Gyáni.

In this study, I aim to track – concentrating primarily on the register data of the Széchenyi Breviary – the nation-wide movements of the “greatest Hungarian” between May 1840 and May 1843, and thereby present the daily space use of a multihomed magnate like Széchenyi.

In this work, I enumerate not only the travels of the Count, but also the routes he took and the vehicles he used. Moreover, in connection with travels starting from Pest and Nagycenk, I also reflect on how much a person’s social relationships and daily routine were affected by space.

Források

- Bóka 1943. Széchenyi István naplói. Szerk., vál., ford.: Bóka László. Bp., 1943.
- Ferdinandy 1942. Ferdinandy Mihály: Széchenyi összeomlása. Az 1848-as napló. Bp., 1942.
- Károlyi 1921–1922. Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I–II. Szerk., bev.: Károlyi Árpád. Bp., 1921–1922. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái VII–VIII.)
- Oltványi 2002. Széchenyi István: Napló. Vál., szerk., jegyz.: Oltványi Ambrus. Bp., 2002. (Millenniumi magyar történelem.)
- Széchenyi-CD 2001. Gróf Széchenyi István minden írása. [CD-kiadvány] [Bp.] 2001.
- SZIN I–VI. Gr. Széchenyi István naplói. I–VI. Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1925–1939. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái X–XV.)
- SZIN V. Gróf Széchenyi István naplói. V. (1836–1843) Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1937. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái XIV.)
- Zichy 1884. Gr. Széchenyi István naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Összeállította: Zichy Antal. Bp., 1884.

Szakirodalom

- Bove–Bourlet–Le Maresquier 2011. Boris Bove – Caroline Bourlet – Yvonne-Hélène Le Maresquier: Közel és távol. Kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 5–45.
- Dobszay–Fónagy 2005. Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2005. 36–87.
- Eőry 2008. Eőry Gabriella: Főszolgabírói mulatságok. Társasági élet és szórakozás Olchváry Pál naplójában. In: Actas, 23. (2008) 3. sz. 65–81.
- Fónagy 2010. Fónagy Zoltán: Hagyomány és modern határán – Széchenyi István, a magánember. In: Magyar Tudomány, 171. (2010) 12. sz. 1437–1446.

- Fónagy 2014. Fónagy Zoltán: „Egyik nap úgy, mint a másikon” – Életritus és időbeosztás a hagyományos társadalomban. http://minden-napoktortene.blog.hu/2014/02/02/hagyomanyos_tarsadalom_ido (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Fónagy 2016. Fónagy Zoltán: Széchenyi otthon. Kézirat. Készült a „Széchenyi napjai” című állandó kiállítás forgatókönyvéhez. [A kiállítás megvalósult anyagába egészében nem került bele.] „Széchenyi napjai”, Nagycenk, Széchenyi István Emlékmúzeum. A kiállítás megnyitása: 2016. szeptember 21. (Köszönettel a szerzőnek a kézirat átengedéséért.)
- Gazda 1991. Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi-művelődéstörténeti kronológia. Bp., 1991. (Tájak–Korok–Múzeumok Kislexikon.)
- Gyáni 1996. Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. In: Budapesti Negyed, 14. (1996) 4. sz. 125–152. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00012/gyani.htm> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Gyáni 1997. Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. (A közhivatalnok identitása). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv. XII. Szerk.: Dr. Nagy Ferenc. Nyíregyháza, 1997. 25–33.
- Gyáni 1999. Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Bp., 1999.
- Gyáni 2007. Gyáni Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. In: Korunk, 18. (2007) 7. sz. 4–14. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00127/3635.html> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Gergely 2006. Gergely András: Széchenyi István (1791–1860). Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete.)
- Igel 2011. Karsten Igel: A társadalom-topográfiától a társadalmi térig? Megjegyzések a késő középkori városi társadalom szerkezetéhez és annak térbeli leképeződéséhez. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 35–58.
- Kalla 2004. Kalla Zsuzsa: „Kellemetes társalkodású ’s nem üres beszédű ember” – Bártfay László naplója. In: Budapesti Negyed, 46. (2004) 4. sz. 211–238. Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/kalla.html> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)
- Korall, 12. (2011) 45. sz. <http://www.korall.org/lapszam/45> (Utolsó letöltés: 2017. június 27.)

- Lawton–Pooley 1999. Richard Lawton – Colin G. Pooley: David Brindley Liverpoolja: Az 1880-as évekbeli városi társadalom. In: A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században. Szerk.: Timár Lajos. Debrecen, 1999. 169–184.
- Macfarlane 1977. Alan Macfarlane: The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. New York, 1977.
- Majorossy 2011. Majorossy Judit: A foglalkozás topográfiája. A társadalmi tértől a személyes térig: a társadalmi mobilitás térbeli elemei a 15. századi Pozsonyban. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 102–135.
- Nagy 2011. Nagy Balázs: Városi tér és társadalom. Várostartörténeti szekciók a Nemzetközi Középkortudományi Kongresszuson. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 194–199.
- Novák 2011. Novák Veronika: Az erőszak topográfiája. Hétköznapi térhasználat a 15–16. századi párizsi bűnesetekben. In: Korall, 12. (2011) 45. sz. 59–79.
- Oplatka 2005. Oplatka András: Széchenyi István. Bp., 2005.
- Priszlinger 2009. Priszlinger Zoltán: A sport mint téma Wesselényi Miklós naplójában. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009. 129–144. (Speculum Historiae Debreceniense 4.)
- Szilágyi 2012. Szilágyi Zsolt: A társadalmi tér használata a kecskeméti multifunkcionális elit gyakorlata szerint, 1920–1940. In: Tér és társadalom, 26. (2012) 3. sz. 3–29.
- Várkonyi 2005. Várkonyi Gábor: „Az szép conversatióra nézve.” Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: „Idővel paloták...”. Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp., 2005. 415–432.
- Velkey 2009a. Velkey Ferenc: A pesti főúri társasági élet néhány jellegzetesége az 1840-es években Széchenyi naplójának tükrében. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2009. 113–128. (Speculum Historiae Debreceniense 4.)
- Velkey 2009b. Velkey Ferenc: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszélünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas és magánszíntereken. In: Aetas, 24. (2009) 1. sz. 51–94.
- Velkey 2011. Velkey Ferenc: Széchenyi (und sein Memorandum unter 30 anderen) in Metternichs Vorzimmer. In: Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Deák. Studien zu den ungarischen Reformpolitikern des 19. Jahrhunderts und ihren Beziehungen zu Österreich. Herausgegeben von: István Fazekas, Stefan Malfèr und

- Péter Tusor. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. III. Wien 2011. 27–40.
- Velkey 2013. Velkey Ferenc: „Most inkább csak a kvalitásra, mint mennyiségre kell törekedni.” Vizsgálati szempontok a (pesti) Nemzeti Kaszinó társadalomtörténetéhez. In: A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. Szerk.: Papp Klára, Püski Levente. Debrecen, 2013. 229–254. (Speculum Historiae Debreceniense 12.)
- Viszota 1925. Viszota Gyula: A naplók története. In: Gróf Széchenyi István naplói. I. Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1925. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái X.)
- Viszota 1937. Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István élete és működése 1836–1843 közt. Történeti bevezetés. In: Gróf Széchenyi István naplói. V. (1836–1843) Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1937. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István Összes Munkái XIV.)

Sándor Mária

Bencze Lászlóné dr. Mező Judit:
Lóra csikós, lóra – Hortobágyi, sárréti és hajdúsági népdalok
 (Dialekton Népzenei Kiadó, Bp., 2017. 216 pp. CD-melléklettel.)

Bencze Lászlóné dr. Mező Judit népzenekutató az 1970-es években gyűjtött népdalokat a Sárréten, a Hortobágyon és a Hajdúságban, vagy ahogyan Szűcs Sándor néprajzkutató nyomán megfogalmazza: az ő „Háromföldjén”. A hortobágyi és a sárréti gyűjtésből 1974-ben jelent meg daloskönyv Püspökladányban *A ladányi torony tetejébe...* címmel, a bihari anyag pedig 1978-ban Berettyóújfaluban látott napvilágot. Ezekhez a hiánypótló kötetekhez – bár több kiadást is megértek – ma már csak elvétve, antikváriumban lehet hozzájutni.

Bencze Lászlóné a gyűjtőútjain készült felvételeket az eredeti magnószalagokon 2005-ben átadta a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének, ahol a teljes anyagot digitalizálták. 2008-ban a bihari gyűjtésből a kutató egykori tanítványa, Balogh Sándor a Dialekton Népzenei Kiadó gondozásában egy CD-t jelentetett meg. A *Fellegzik az idő...* c. korongon 47 népdal szerepel az adatközlők eredeti előadásában. A következő évben az érdeklődők egy újabb lemezt vehettek kézbe: a *Hallottátok hírit...* című CD-n 34 dallam és 3 prózai felvétel hallható, szintén Bencze Lászlóné bihari gyűjtéséből. A sorozat harmadik lemeze 2013-ban jelent meg *Vetettem violát...* címmel, de ez már nem önállóan került kereskedelmi forgalomba, hanem az azonos című, mindhárom korong lejegyzett anyagát tartalmazó kötet mellékleteként.

A 2013-as *Vetettem violát* című bihari dalgyűjtemény után – hasonló formátumban – most megjelent a *Lóra csikós, lóra* c. válogatás, benne azzal a 105 dallammal, amelyek a ’74-es, ladányi kiadású kötetben is szerepeltek.

Az újraközölt gyűjtemény tartalmát és formáját Balogh Sándor szerkesztő Bencze Lászlónéval közösen alakította ki. Az első részben – az eredeti daloskönyv szerkezetét megtartva – tematikus elrendezésben követik egymást a pásztor-, betyárdalok, a „szegény ember dalai”, katoná- és szerelmi témájú dalok, majd a „bánatdalok”, végül a vidám hangulatú énekek. A hét fejezet címét egy-egy népdalsor adja. Az új kötet második részében további, az előzőekben szereplő dalok egy-egy újabb dallamváltozatát ismerjük meg a Sárréttel és a Hortobágyal szomszédos Hajdúságról is, megegyező tematikával. A gyűjtemény kiegészül még két gyermekdallal is.

A 1974-ben megjelent gyűjteményben a közölt népdalokhoz Szűcs Sándor írt jegyzeteket, ezeket az új kötetben is olvashatjuk, a második részben szereplő dalokhoz pedig Bencze Lászlóné fűzött kiegészítéseket – például a gyűjtés körülményeiről, az adatközlők személyéről. Ezeket a részeket közvetlenül a dallamközlések után olvashatjuk.

Balogh Sándor alapos szerkesztői munkájának köszönhetően könnyű eligazodni az adatok között. Az eredeti kötetektől eltérő módon már a kottáknál is szerepel az adatközlők neve és életkora, illetve a gyűjtés helye. Emellett a gyűjtemény végén is megtaláljuk az adatközlők névsorát betűrendben, valamint még helységnévmutatót is, ahol szintén olvashatók az adatközlők nevei. A betűrendes jegyzékek után találjuk a hangzó felvételek sorszámát és szövegkezdet szerint azok kötetbeni dalszámát.

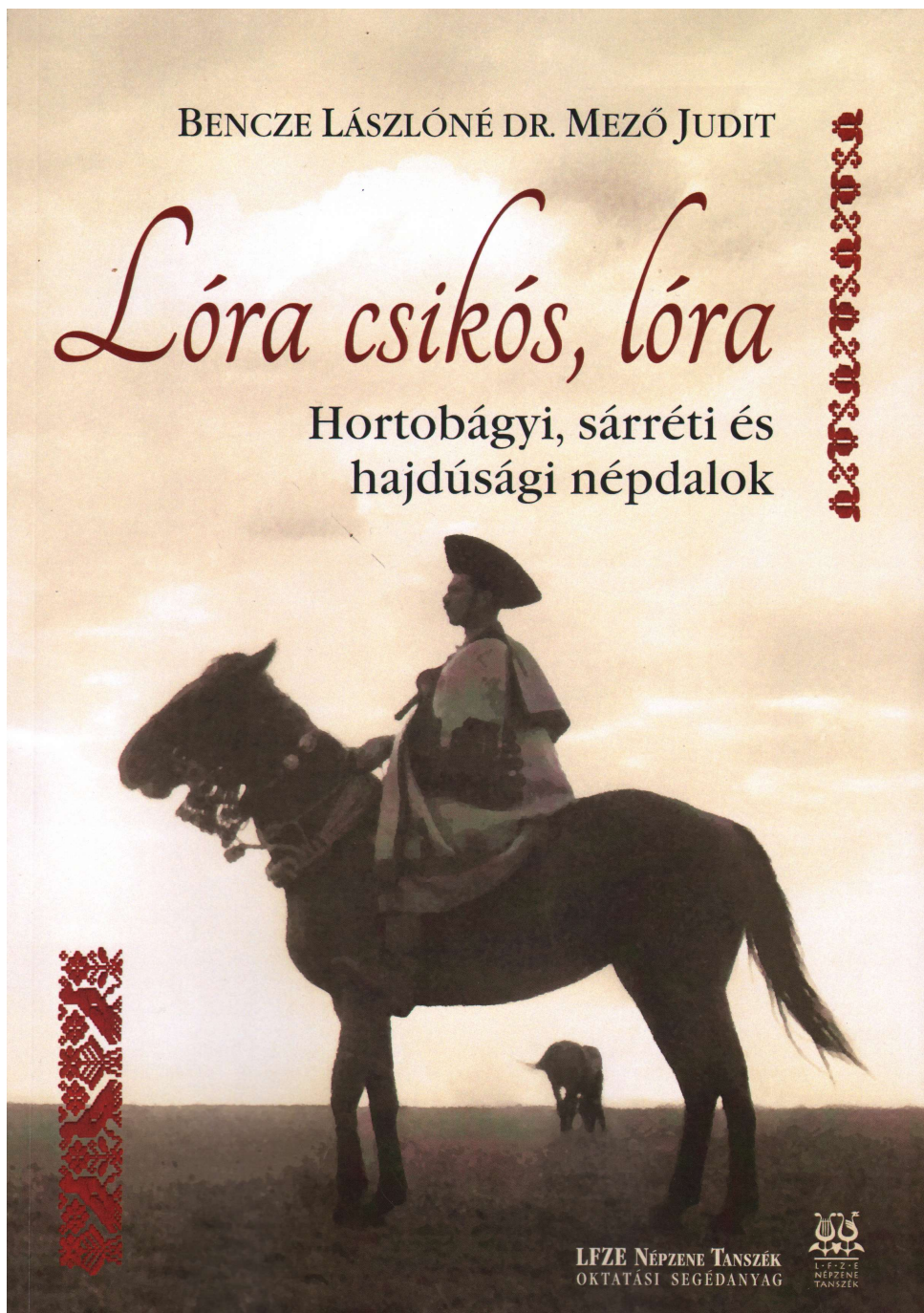
A gyűjteményt különböző témájú fényképek illusztrálják (archív felvételek az adatközlőkről, illetve a terület népeletének egy-egy mozzanatáról): ezek egy részét Bencze László készítette még a gyűjtés során, de a szerkesztőnek számos fotót sikerült összegyűjtenie különböző magánarchívumokból, közgyűjteményekből is.

A könyv nagy értéke a CD-melléklet, ezen 49 dalt hallhatunk az eredeti előadóktól, olykor hangszerkísérettel, néhol az adatközlők kommentárjával.

Az ismertető írása közben érkezett a hír, hogy Bencze Lászlóné dr. Mező Judit 2017. június 30-án, 84 esztendőős korában elhunyt. Ezen írással is tisztelgünk emlékének, hihetetlen munkaszeretetének, hiszen ahogy e kötet is bizonyítja, szinte élete utolsó percéig dolgozott szeretett szülőföldjének népdalaival. Azért – ahogy egy vele készült interjúban megfogalmazta –, „*hogy a dalokat visszaadhassam a falunak*”.

Drága Jutka néni, köszönjük!

Sándor Mária

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A TANULMÁNYOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A MŰHELYMUNKÁK MAXIMUM 20000 KARAKTER,
A FORRÁSKÖZLÉSEK, ADATTÁRAK ÉS HONISMERETI ÍRÁSOK MAXIMUM 40000 KARAKTER,
A RECENZÍÓK MAXIMUM 5000 KARAKTER TERJEDELEMBEN KERÜLNEK KÖZLÉSRE.

A KÉZIRATOKAT DOC FORMÁTUMBAN, AZ ILLUSZTRÁCIÓKAT MELLÉKELVE, PDF, ILLETVE JPG FORMÁTUMBAN KÉRJÜK ELJUTTATNI AZ IMPRESSZUMBAN MEGADOTT E-MAIL CÍMRE. AMENNYIBEN EZT A TERJEDELEM NEM TESZI LEHETŐVÉ, ELŐZETES EGYEZTETÉST KÖVETŐEN VESSZÜK ÁT A SZERZŐTŐL.

KÉRJÜK, HOGY A KÖZÖLNI KÍVÁNT ILLUSZTRÁCIÓK KÖZLÉSI ENGEDÉLYÉT IS CSATOLJÁK A MEGKÜLDÉSRE KERÜLŐ KÉZIRATHOZ!

A FOLYÓIRAT KIADVÁNYKÉSZÍTÉSI GYAKORLATÁT ELFOGADOTT SZERKESZTŐI ÉS KIADÓI NORMAKÖNYVEK ELŐÍRÁSAIVAL ÖSSZHANGBAN ALAKÍTOTTA KI, EZÉRT CSAK A KÖVETELMÉNYEKNEK MEGFELELŐ APPARÁTUSSAL ELLÁTOTT DOLGOZATOKAT FOGAD BE ÉS JELENTET MEG.

FELHÍVJUK TISZTELT SZERZŐINK FIGYELMÉT, HOGY A LEADOTT KÉZIRATOK KAPCSÁN FELMERÜLŐ VALAMENNYI SZERZŐI ÉS TULAJDONJOGI KÉRDÉSBEN (PÉLDÁUL ILLUSZTRÁCIÓK TULAJDONJOGA) A FELELŐSSÉG A KÉZIRAT KÉSZÍTŐJÉT TERHELI!

[HTTP://UJNEZOPONT.BIHARKUTATAS.HU](http://ujnezopont.biharkutatatas.hu)